

TÜRK AKADEMİSİ

Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı (TASAV)

www.tasav.org

DÜŞÜNCE DÜNYASINDA TÜRKİZ

Ulusal Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi

Yıl/Year: 15 • Sayı/No: 3 • Aralık/December 2024

ISSN: 1309-601X

TASAV Adına Sahibi / Owner on behalf of TASAV

İsmail Faruk AKSU

Editör / Editor

Prof. Dr. Yalçın SARIKAYA

Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor

Konur Alp KOÇAK

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Savaş ÇEVİK

Doç. Dr. Mehmet ŞAHİN

Yazım ve Dil Editörleri / Spelling and Language Editors

Züleyha Nurgül ERTUGRUL (Türkçe)

Yunus Emre TAŞKIN (İngilizce)

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Mehmet ALTUNKAYA	Prof. Dr. Turgay UZUN
Prof. Dr. Birol AKGÜL	Doç. Dr. Arif BAĞBAŞLIOĞLU
Prof. Dr. Mehmet Emin ÇAĞIRAN	Doç. Dr. Alparslan A. BAŞARAN
Prof. Dr. Murat ÇETİNKAYA	Doç. Dr. Eray BAYRAMOL
Prof. Dr. Hilmi DEMİR	Doç. Dr. Atilla BEDİR
Prof. Dr. Mehmet EKİZ	Doç. Dr. Hüseyin KALEMLİ
Prof. Dr. Mehmet GÜNAL	Doç. Dr. Tuğrul KORKMAZ
Prof. Dr. Gökhan GÜNEYSU	Doç. Dr. Hatice MUMYAKMAZ
Prof. Dr. Ali GÜRSEL	Doç. Dr. Esmâ ÖZDAŞLI
Prof. Dr. Erkan GÖKSU	Doç. Dr. Arif SARI
Prof. Dr. Oğuzhan GÖKTOLGA	Doç. Dr. Hasan Sencer PEKER
Prof. Dr. Ragıp Kutay KARACA	Doç. Dr. Göktuğ SÖNMEZ
Prof. Dr. Hayri KESER	Doç. Dr. Murat ŞAHİN
Prof. Dr. M. Hanifi MACİT	Doç. Dr. M. Halit YILDIRIM
Prof. Dr. Ahmet Bedri ÖZER	Doç. Dr. Gökberk YÜCEL
Prof. Dr. Yusuf SARINAY	Dr. Hasan Bozkurt ÇELİK
Prof. Dr. Okan TAŞAR	Dr. Emre ÖZSOY

DÜŞÜNCE DÜNYASINDA TÜRKİZ

Ulusal Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi

Düşünce Dünyasında Türkiz, Türk Akademisi Siyasî Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı (TASAV) tarafından hazırlanıp Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında olmak üzere yılda üç kez yayınlanan hakemli bir dergidir. Dergimiz, *Google Scholar* ve *SOBIAD* tarafından taranmaktadır.

Düşünce Dünyasında Türkiz, bilimsel danışman kurulunda ve yayın kurulunda bulundurduğu farklı disiplinlere mensup akademisyenler ile bilimsel nitelik ve yenilikten ödün vermeyen saygın bir akademik dergi olarak İngilizce ve Türkçe makalelere ve kitap tahlillerine yer vermektedir.

Düşünce Dünyasında Türkiz; siyasî, sosyal ve ekonomik politikaların belirlenmesine, mevcut politikaların bilimsel veriler ışığında tahlil edilerek geliştirilmesine ve önemli sorunların çözümüne yönelik politika önerilerinin ortaya konmasına öncelik atfetmekte, disiplinler-arası araştırmaları teşvik etmektedir.

Sosyal bilimlerin birçok alanında hazırlanacak araştırmalara yer veren *Düşünce Dünyasında Türkiz*, bilimselliğin ilk şartı olan nesnelliği temel yayın ilkelerinden biri olarak kabul eder. Dolayısıyla dergimize yayınlanmak üzere gönderilen tüm yazılar, tarafsız hakemler tarafından en hızlı şekilde gözden geçirilir ve uygun görülmesi hâlinde telif ücretleri yazarına ödenmek kaydıyla basılı ve elektronik ortamda yayınlanır.

About the Journal

Düşünce Dünyasında TÜRKİZ is a peer-reviewed journal on social sciences published in every four months by TASAV, a non-profit think-tank based in Ankara, Turkey. The editorial board has the authority to decide which papers comply with the rules and principles of academic writing and qualified for publication in the journal. Each paper submitted for publication is subject to review of at least two undisclosed referees. Having a paper published in this journal does not require any payment to TASAV.

İletişim / Contact

29 Ekim Caddesi 2654. Sokak No: 1 Gölbaşı-Ankara/Türkiye
Tel: +90 312 460 1779 • Faks: +90 312 460 1789
www.tasav.org • iletisim@tasav.org • turkiz.dergi@tasav.org

Tasarım, Dizgi ve Baskı / Design and Printing

Vega Basım Hizmetleri • Sertifika No: 43714
Korkutreis Mahallesi Lale Caddesi No: 21/A Ankara/Türkiye
Tel: +90 312 230 0723

Baskı tarihi / Published in: Aralık/December 2024

İÇİNDEKİLER

- Yalçın SARIKAYA** 353
 Editörün Notu / *Editor's Note*
- Alper BAKICI** 357
 İmparatorluk Mirasından Cumhuriyete Türkiye'de
 Kültürel Hegemonya ve Türk Milliyetçiliği
*Cultural Hegemony and Turkish Nationalism in Turkey from the
 Imperial Legacy to the Republic*
 (Araştırma Makalesi)
- Dursun Can EYÜBOĞLU** 389
 Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nun Coğrafyası
The Geography Of Usun Koca Oglu Segrek Boyu
 (Araştırma Makalesi)
- Eray BAYRAMOL** 445
 Çarlık Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya'ya Göç Eden
 Ermeni Mülteciler Arasında Ortaya Çıkan Salgın Hastalıklarla İlgili
 Yürüttüğü Faaliyetler
*Tsarist Russia's Activities Regarding Epidemic Diseases Among Armenian
 Refugees Who Migrated to Caucasus During the First World War*
 (Araştırma Makalesi)
- Ömer Faruk KORKMAZ & Selin SOĞUKOĞLU KORKMAZ** 469
 Türk Devletleri Teşkilatı Ekonomik İş Birliğinin
 Bankacılık ve Finans Boyutu
*Banking and Finance Dimension of Economic Cooperation of the
 Organization of Turkic States*
 (Araştırma Makalesi)
- Zeynep AYDOĞAN** 495
 Fırtınalı Yıllar: Doğu Türkistan'ı Cumhuriyete Hazırlayan Süreç
Stormy Years: The Process That Prepared East Turkestan for the Republic
 (Araştırma Makalesi)

EDİTÖRÜN NOTU

Değerli okurlar,

Dergimizin 15. cildinin üçüncü ve 2024 yılının son sayısını okurlarımızın ve akademik çevrelerin yararına sunmaktayız. Geride bıraktığımız yıl içinde hem Türkiye’de hem de Türkiye’nin yakın çevresinde son derece önemli sosyal ve siyasal gelişmeler olmuştur. Rusya-Ukrayna savaşının Ukrayna’nın Rusya içinde girdiği operasyonlarla yeni bir boyut kazanması, Avrupa siyasetinde göçmen karşıtı aşırı sağ partilerin yükselişinin sürmesi, İsrail’in Aksa Tufanı Operasyonu sonrasında başlattığı saldırıların büyük bir insanlık suçuna dönüşüp birinci yılını tamamlaması, ABD’de yapılan Başkanlık seçimlerini Donald Trump’ın kazanması, Suriye’de Esad rejiminin devrilmesi gibi olayların tamamı dünya çapında ancak Türkiye etrafında gerçekleşmiş kritik önemde olaylardır. Tüm bunlar yaşanırken, iklim değişikliği, küresel salgın riskleri, küresel ekonomik daralma ve dalgalanmalar, siber savaş riskleri de varlığını sürdürmektedir. Böylesine kırılmalı ve çatışmalı bir iklimde siyaset bilimi ve/veya uluslararası ilişkiler konularının akademik araştırmalarda daha fazla konu edinilmiş olması şaşırtıcı olmamalıdır. Bununla birlikte tarih, sosyal bilimlerin ana laboratuvarı olmayı sürdürmekte, bu yönüyle dergimizin bu sayısında da kendine yer bulmaktadır.

Düşünce Dünyasında TÜRKİZ Dergisi’nde yine muhtelif sosyal bilim alanlarından yazılar yer almaktadır. İlk olarak Alper BAKICI’nın kaleme aldığı “İmparatorluk Mirasından Cumhuriyete Türkiye’de Kültürel Hegemonya ve Türk Milliyetçiliği” başlıklı araştırma makalesinde, Türk milliyetçiliğini doğuran faktörler, fikir ve siyaset insanlarının düşünceleri ve kültüre olan bakış açıları incelemeye konu edilmiştir. Yazar bu çalışmada Türk tarihini çeşitli evreler halinde ama bütünlük içinde ele alarak Cumhuriyet dönemiyle birlikte Türk milliyetçiliğinin gelişimini farklı bir bakış açısıyla analiz etmektedir.

Dursun Can EYÜBOĞLU'nun "Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nun Coğrafyası" başlıklı makalesi, 65. ve 66. sayılarımızda yer alan çalışmalarının devamı veya tamamlayıcısı niteliğinde bir makaledir. Araştırmacı bu makalesinde Türk edebiyatının temel taşlarından olan Dede Korkut destanlarının farklı varyantları hakkında bilgi verdikten sonra, bu nüshaların ortaya koyduğu yer adlarından hareketle Dede Korkut coğrafyasını incelemektedir. Türk halk kültürü, Türk mitolojisi ve Türk toponomisi açılarından dikkat çekici tespitler barındıran bu makale, Türk dünyasının farklı ülkelerinden çok sayıda araştırmacının Dede Korkut'a ilişkin eserlerini de kaynak olarak kullanmış bir eserdir.

"Çarlık Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya'ya Göç Eden Ermeni Mülteciler Arasında Ortaya Çıkan Salgın Hastalıklarla İlgili Yürüttüğü Faaliyetler" başlıklı makalesinde Eray BAYRAMOL, Rusça ve Türkçe kaynaklara istinad ederek hem Türkiye hem de bütünüyle Kafkasya için son derece zor bir dönem olan Birinci Dünya Savaşı yıllarına dair ilginç bir konuyu incelemektedir. Makale, o dönemde Çarlık Rusya tarafından Kafkasya'nın, Abhazya, Ahılkelek, Krasnodar, Erivan, Gümrü, Karabağ gibi çeşitli bölgelerine yerleştirilen Ermeni mültecilere dair yeni çalışmaların da kapısını aralayabilecek kıymetli bir tarih araştırmasıdır.

Ömer Faruk KORKMAZ ve Selin Soğukoğlu KORKMAZ'ın birlikte hazırladıkları "Türk Devletleri Teşkilatı Ekonomik İş Birliğinin Bankacılık ve Finans Boyutu" başlıklı çalışmaları, Avrasya coğrafyasında giderek etkin bir bölgesel örgüt olma hüviyeti kazanan TDT'nin ekonomi boyutuna odaklanan bir araştırma makalesidir. Bu makale, bir taraftan TDT ve üyelerin genel ekonomik görünümleri hakkında bilgi verirken, diğer taraftan da TDT'nin bir uluslararası bölgesel teşkilat olarak hangi alanlarda ekonomik iş birliği imkânları geliştirdiğini bilhassa finans ve bankacılık üzerinden tahlil etmektedir.

Son olarak Zeynep AYDOĞAN "Fırtınalı Yıllar: Doğu Türkistan'ı Cumhuriyete Hazırlayan Süreç" başlıklı makaleyle Doğu Türkistan'da Çin yönetiminin uyguladığı baskıcı politikalara ve bu politikalara

karşı verilen direnişin detaylarına odaklanmaktadır. Yazar, Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasını mümkün kılan tarihsel, siyasi ve toplumsal gelişmeler yanında Doğu Türkistan aydınlarının ve toplumun önde gelenlerinin tercih ettikleri mücadele yolunu Uygur bağımsızlık tarihinin verileri ve siyasi söylemler doğrultusunda incelemektedir. Uygur Türklerinin maruz kaldığı baskı politikaları zaman zaman dünya ölçeğinde kamuoyuna yansımakla birlikte hâlâ gereken ilgiyi görmemesi gerçeğini göz önünde bulundurarak, bu çalışmanın insanlık adına utanç verici uygulamaların öğrenilmesine de katkı sağlayacağını değerlendiriyoruz.

15. cildimizin son sayısının, okurlarımız ve akademik hayatımız açısından faydalı olmasını dilerken, sayının hakemleri, alan editörleri ve teknik ekipte emek veren herkese şükranlarımı sunuyorum.

Prof. Dr. Yalçın SARIKAYA

Editör

DÜŞÜNCE DÜNYASINDA TÜRKİZ

Ulusal Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi

Yıl/Year: 15 • Sayı/No: 3 • Aralık/December 2024

ISSN: 1309-601X

İMPARATORLUK MİRASINDAN CUMHURİYETE TÜRKİYE'DE KÜLTÜREL HEGEMONYA VE TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ

*Cultural Hegemony and Turkish Nationalism in Turkey from the
Imperial Legacy to the Republic*

Alper BAKICI

Serbest Araştırmacı, Ankara.

a.alperbakici@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3123-9853

Makalenin Türü: Araştırma Makalesi

Gönderim Tarihi: 25.07.2024

Kabul Tarihi: 11.09.2024

DOI: 10.59281/turkiz.1522264

Kaynak göstermek için:

Bakıcı, A., (2024). İmparatorluk Mirasından Cumhuriyete Türkiye'de Kültürel
Hegemonya ve Türk Milliyetçiliği.

Düşünce Dünyasında Türkiz, 15(3): 357-387.

İletişim / Contact

29 Ekim Caddesi 2654. Sokak No: 1 Gölbaşı-Ankara/Türkiye

Tel: +90 312 460 1779 • Faks: +90 312 460 1789

www.tasav.org • iletisim@tasav.org • turkiz.dergi@tasav.org

İMPARATORLUK MİRASINDAN CUMHURİYETE TÜRKİYE'DE KÜLTÜREL HEGEMONYA VE TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ

*Cultural Hegemony and Turkish Nationalism in Turkey from the
Imperial Legacy to the Republic*

Alper BAKICI

Serbest Araştırmacı, Ankara.
a.alperbakici@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3123-9853

Özet

Bu çalışmada kültürel hegemonya kavramı merkeze alınarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde ve Erken Cumhuriyet döneminde yaşanan politik ve siyasi gelişmelerin, kültürel gelişmelere ne şekilde etki ettiği ve Türk milliyetçiliği fikir sisteminin bu gelişmelerden ne şekilde etkilendiğine dair bir irdelemeye bulunulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın anlaşılabilirliği açısından Türk milliyetçiliğini doğuran faktörler, fikir ve siyaset insanlarının düşünceleri ve kültüre olan bakış açılarına değinilmiştir. Türk milliyetçiliğinin, dünden bugüne Türkiye'nin kültürel, siyasi ve toplumsal yapısına ne şekilde katkı sağladığı ve özelde Milliyetçi Hareket Partisi'nin kurumsal kimliğinin günümüzde Lider Ülke Türkiye ve Türkiye Yüzyılı söyleminin düşünsel ve kültürel alt yapısına ne şekilde katkı sağlayabileceği üzerine bir çıkarımda bulunulmaya çalışılmıştır. Milliyetçi muhafazakâr düşüncenin, imparatorluk mirasından, günümüze kültürel hegemonya tarafından bir olumsuzlanma ve manipülasyona maruz bırakılmak

istendiği, hegemonyanın genel olarak eski gücünü kaybettiği, özelde Milliyetçi Hareket Partisi'nin 2016-2023 yılları arasında Türk milliyetçiliği fikrini hâkim düşünce haline getirmek konusunda politikalar ürettiği ve Türkiye Yüzyılı söyleminin düşünsel ve kültürel alt yapısına katkı sağladığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Batılılaşma, Kültürel Hegemonya, MHP, Siyaset, Türk Milliyetçiliği.

Abstract

In this study, by taking the concept of cultural hegemony to the center, it has been tried to examine how the political and political developments in the last period of the Ottoman Empire and the Early Republic period affected cultural developments and how the Turkish nationalist idea system was affected by these developments. In terms of the intelligibility of the study, the factors that give rise to Turkish nationalism, the thoughts of people of thought and politics, and their perspectives on culture are mentioned. It has been tried to make an inference on how Turkish nationalism has contributed to the cultural, political and social structure of Turkey from past to present, and in particular how the institutional identity of the Nationalist Movement Party can contribute to the intellectual and cultural infrastructure of the Today's Leader Country Turkey and Turkey Century discourse.

Keywords: *Westernization, Cultural Hegemony, MHP, Politics, Turkish Nationalism.*

Giriş

1299-1922 yılları arasında varlığını devam ettiren Osmanlı İmparatorluğu, toplamda üç kıtada 624 yıl boyunca Türk devlet anlayışını “Devlet-i Ebed Müddet” düşüncesi ile sürdürmüş bir cihanşümul İmparatorluktur. 1299 yılında Osman Gazi tarafından Söğüt'te Türkistan coğrafyasından gelen alplik anlayışının tezahürü olarak kurulan İmparatorluk, Orhan Gazi döneminde Bursa'nın fethi ile devlete, 2. Mehmet (Fatih) döneminde İstanbul'un fethi ile birlikte, bir Türk İslâm İmparatorluğu hâline dönüşmüştür. 1. Selim (Yavuz) döneminde Mercidabık ve

Ridâniye zaferleri ile birlikte İpek ve Baharat yolunun tamamını kontrol altına almış ve 1.Süleyman (Kanuni) döneminde sınırlarını Viyana'ya kadar genişletmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu denli büyümesi Akdeniz'i bir Türk gölü hâline getirirken Avrupa'da yaşanan Rönesans, Reform hareketleri ve ticari kapitalizmin gelişmesi Avrupa devletlerini başka ticaret yolları aramaya itmiş ve bu süreç dünya dengelerini değiştirmiştir. Rönesans ve Reform hareketleri ile birlikte Avrupa'da zenginleşen tüccarlar burjuva sınıfının gelişmesine katkı sağlamış ve Machiavellist anlayışının egemen olduğu bireyci haz düşüncesi, coğrafi keşifler adı altında Avrupa'yı sömürge arayışlarına itmiştir. 17. yüzyılda ortaya çıkan Aydınlanmacı düşünce ile kaynağını akıl aracılığıyla doğru bilgilere ulaşılabilme bir o kadar da etnosantrik ön yargılara dayalı bir Batı merkezli emperyal düşünce sisteminin doğuşuna sebebiyet vermiştir.

1789 Fransız İhtilali sonrası ortaya çıkan gelişmeler, çok uluslu imparatorlukların dağılma sürecini başlatmış, 19. yüzyıla gelindiğinde ise; başta Afrika ve Asya olmak üzere dünyanın birçok yerinde yukarıda verilen bilgiler ışığında, Batı merkezli emperyal devletlerin oluşturduğu sömürgecilik sistemi ortaya çıkmıştır. Üç kıtada hüküm süren ve yaşanan bu gelişmelerden olumsuz yönde etkilenen Osmanlı İmparatorluğu, özellikle 19. yüzyılda çok çetin gelişmeler yaşamıştır. 19. yüzyıl, Batılı emperyal devletlerin kendi aralarında bir savaşa tutuşmasının arifesinin yaşandığı, imparatorluğu ayakta tutmak için çeşitli siyasi reçetelerin sunulduğu, devletin ıslahat hareketlerine giriştiği Tanzimat, Meşrutiyet, Kanun-i Esasi gibi kavramlarla tanıştığı bir yüzyıldır. Osmanlı aydını bu süreçte Osmanlıcılık, Batıcılık, İslamcılık ve Türkçülük düşüncelerini tartışmaktadır.

III. Selim ve onu takip eden dönemde Nizam-ı Cedit adı ile başlayan Batılılaşma hareketleri 150 yıl boyunca kesintisiz olarak devam etmiş, imparatorluk Rusya ve Japonya örneğine benzer şekilde birazda mecburiyetten Batı'nın fen ve tekniğini yakalama anlamında Batılılaşmayı tercih etmiştir. Tanzimat'tan

Cumhuriyetin ilanına kadar olan süreçte Türk modernleşmesi özü itibarıyla Batılı bir anlayışa hâkim olmuştur. Batılılaşma olmadan modernleşmenin olmayacağı ön kabulü beraberinde kültürden sanata, politikadan, edebiyata toplumsal hayatımıza etkileyen pek çok konunun gündelik hayatımıza transfer edilmesine, bunun neticesinde politik ve siyasi gelişmelerle birlikte rızanın inşasında Batılı kültürel hegemonyanın etkili olmasına sebebiyet vermiştir. Kültürel hegemonya kavramı Antonio Gramsci tarafından ortaya atılan egemen sınıfın kültürü güç ile iktidarına taşıdığını ve topluma kabul ettirdiğini ortaya koyan kavramdır. *“İktidar somut olan, doğrudan gücünü hissettiren ve uygulayan bir yapıyken hegemonya rızanın kazanılması ile ilgili bir süreçtir. Devletin veya hâkim sınıfın gücünün kaynağı hegemonya dışı ve hakimiyet altında bulunan sivil toplumun ve toplumsal sınıfların rızasının sağlanmasıdır”* (Gramsci, 1971: 238).

Bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde ve Erken Cumhuriyet döneminde yaşanan politik ve siyasi gelişmelerin, kültürel gelişmelere ne şekilde etki ettiği ve Türk milliyetçiliği fikir sistemini doğuran faktörlerin neler olduğu irdelenmiş olup özellikle, Erken Cumhuriyet döneminde ulus inşa sürecinde oluşturulan kültürel politikaların bir hegemonya kriterine dönüştürülme süreci ve Türk milliyetçiliğinin bu hegemonyaya olan bakış açısı incelenmiştir.

Çalışmada kültürel hegemonya kavramı Kemalizm ve sol siyaset üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmada Kemalizm düşüncesinin siyasi iktidarının yanı sıra kültürel iktidarının da resmî ideolojinin istendiği doğrultuda toplumu şekillendirdiği ön kabulünden yola çıkarak bu hegemonyanın ordu, yargı, bürokrasi, sermaye ve aydını içine alan beş ana başlıktan oluştuğu görülmektedir.

Kemalizm'in Türk milliyetçiliğine dair görüşlerini kültürel hegemonyanın istendik davranışlarına göre şekillendirdiği, sol siyasetin ise; Türk milliyetçiliği kavramını bir olumsuzlanma

örneği olarak bilinçli manipülasyonla değerlendirdiği iddiası üzerinden Türk milliyetçiliği fikir sisteminin kültürel hegemonyaya bakış açısına yer verilmiştir.

Çalışmanın kavramsal çerçevesinin anlaşılabilmesi açısından Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün tarihî misyonu ve Türk milliyetçisi duruşu ile Kemalizm arasında bir ayrıma gidilmelidir. Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucu lideri ve tüm Türk milletinin ortak değeridir. Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucu değerlerini Türk milliyetçiliği oluşturmakta olup, Kemalizm siyaset literatürüne sonradan eklenen Batılı bir kavramdır. Çalışmada yapılan literatür taramalarında da Türk milliyetçiliğinin fikir ve siyaset insanlarının Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ü bir Türk milliyetçisi olarak tanımladıkları görülmekte ve yukarıda ifade edilen kavramlardan ayrı olarak tarihî şahsiyetini değerlendirmektedir.

Özellikle Türk milliyetçiliğinin fikir ve siyaset insanlarının bu kültürel hegemonyaya ne şekilde tepki verdiği, yakın tarihimizin önemli siyasi olayları göz önüne alınarak açıklanmaya çalışılmıştır. Nihal Atsız, Alparslan Türkeş, Dündar Taşer, Mümtaz Turhan, Erol Güngör, Devlet Bahçeli gibi önemli fikir ve siyaset insanlarının görüşleri ön plana alınarak Türk milliyetçiliğinin, Türkiye’nin dünden bugüne kültürel, siyasi ve toplumsal yapısına ne gibi bir katkı sağladığı ve özelde Milliyetçi Hareket Partisi’nin kurumsal kimliğinin ve ülkücü hareketin kültürün siyaset ile olan ilişkisi göz önüne alındığında Lider Ülke Türkiye ve Türkiye Yüzyılı söyleminin entelektüel ve kültürel alt yapısına ne şekilde katkı sağlayabileceği üzerine bir çıkarımda bulunulmaya çalışılmıştır.

1. Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi ile Erken Cumhuriyet Döneminde Yaşayan Kültürel, Politik ve Siyasi Gelişmeler

1683 II. Viyana Muharebesi sonrası Osmanlı İmparatorluğu, Batı karşısında askerî üstünlüğünü kaybetmeye başlamıştır. Devam eden süreçte 1699 Karlofça Antlaşması ile gerileme dönemine giren imparatorluk, eski gücüne ulaşabilmek için reform hareketlerine girişmiştir. Lale Devri olarak anılan bu dönemde ele alınan yenilikler temelden bir ıslahat hareketi olmayıp, yüzeysel reformlardır. İmparatorluğun, Batılı anlamdaki ıslahat hareketleri III. Selim ve onu takip eden dönemde başlamış, devamında II. Mahmut, Abdülmecit, Abdülaziz ve II. Abdülhamit dönemlerinde devam etmiştir. Abdülmecit döneminde Mustafa Reşid Paşa'nın 3 Kasım 1839 günü Gülhane Parkı'nda okumuş olduğu Tanzimat Fermanı, Türk modernleşmesinin önemli bir mihenk taşı olarak yerini korumaktadır. *"Bürokrasinin güçlendiği ve öne çıktığı bu dönemde, sivil ve asker bürokratların oluşturduğu Osmanlı aydınları da Batı burjuva toplumlarının liberal düşünceleriyle tanışmıştır"* (Kutlu, 2004: 4).

İmparatorluğun yıkılma sürecinde, imparatorluğu ayakta tutmak için farklı siyasi reçeteler sunulmuştur. Batıcılık, Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük birbirinden farklı düşünceleri taşımakla birlikte, hepsinin genel özelliği imparatorluğun modernleşme sürecine etki etmesidir. *"Bu toprakların modernleşme serüveni geleneksel bir imparatorluk yapısının hızlı çözülme sürecinde, acil siyasi reçete üretmek biçiminde bir tarihsel emrivaki olarak yaşandı"* (Mert, 2007: 8).

Türk modernleşmesinin önemli bir mihenk taşı olarak Tanzimat Fermanı Batılı siyaset, edebiyat ve kültür alanında Türkiye'yi etkilemiş, Batılı alanda yapılan ıslahat hareketleri toplumun dönüşmesinde önemli etkiler barındırırken, bu değişime reaksiyoner anlamda tepkiler de olmuştur. Bunun yanı sıra kültürel hayatta da Batılı yaşam tarzı Osmanlı geleneksel yaşamına bir

alternatif olarak yer bulmuştur. Klasik Osmanlı kültürü ilerleyen zaman zarfında sarsılmış, Tanzimat ile başlayan Batılılaşma hareketleri ise isteneni tam olarak verememiştir. Bâb-ı âli bürokrasisinin ortaya koyduğu yenileşme hareketleri ile farklı cemiyetlerin kültür bileşenleri ikircikli bir yapı oluşturmaktadır. Tanzimat'ın ilk dönem sanatçıları bu konuda eleştiren eserler ortaya koymuşlardır.

1783 Fransız İhtilali sonrası ortaya çıkan gelişmeler çok uluslu yapıdaki imparatorlukların yıkılmasını hızlandıran faktörleri beraberinde getirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun çok uluslu yapısı bu değişimden olumsuz yönde etkilenmiş, farklı milletler kendi ulusal devletlerini kurmak için harekete geçmiştir. İmparatorluk bu süreçte Osmanlılık fikrini öne sürerek farklı milletlerin imparatorluktan ayrılmalarının önüne geçmeye çalışmıştır. Bu düşüncenin genel olarak Tanzimat (1839) döneminden Balkan Savaşları'na (1912) kadar sürdürüldüğü söylenebilir. Bu fikir genel olarak Osmanlı bürokrasisi tarafından da benimsenmiştir.

Kökeni Jön Türk hareketine dayanan İttihat Terakki Cemiyeti de bu dönemde kurulmuştur. Jön Türk hareketine göre Osmanlı İmparatorluğu'nun kozmopolitik yapısı içerisinde yaşayan farklı milletler Osmanlı kimliği altında Meşrutiyet yönetimine dayalı şekilde anayasanın belirlediği eşit yurttaşlık haklarına sahip olarak yaşarsa, imparatorluğun çöküşü önlenir. Bu fikri savunan aydınların başında ise İbrahim Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi ve Ziya Paşa gelmektedir.

Nihayet 1876 yılında ilan edilen I. Meşrutiyet ile birlikte Kanun-i Esasi yürürlüğü girmiştir. 1908 yılında ikinci defa ilan edilen Meşrutiyet ile bu meselelerin halledileceğini düşünen Osmanlı aydını yanılmış, Balkan Savaşları sonrası tüm Rumeli'yi kaybeden Osmanlı İmparatorluğu çok uluslu farklı milletleri tek bir çatı altında toplayamayacağını görmüştür. Türkler, imparatorluğun asli unsuru olması sebebiyle ulus devlet fikrine sarılan son millet

olmuştur. 1913 yılında iktidarı tekeline alan İttihat Terakki, bu raddeden itibaren Türkçülük fikrine yönelmiştir. Bu dönemde Türk Derneği (1911) Türk Ocakları (1912) gibi dernekler kurulmuş, bu derneklerin faaliyetleri o dönemin aydın ve bürokrat kesimi tarafından da desteklenmiştir.

Türk Ocakları *“sadece millî ve içtimai bir vaziyette kalarak siyasetle uğraşmayacaklarını ve hiçbir zaman siyasi fırkaların hizmetinde olmayacaklarını vurgu[lamakla]”* (Öztürkmen, 2009: 47) birlikte siyasi iktidarın kültür kurumları yoluyla politik düşüncelerini inşa etmesi nedeniyle İttihat Terakki geleneğine yakın durmuştur. İlerleyen yıllarda siyasi iktidar tarafından Türk Ocakları yoluyla ulus devletin inşa sürecinde kültür ve tarih araştırmaları daha da çok desteklenmiştir.

Türkiye’de Türk milliyetçiliğine olan ilgi ilk olarak Rusya Türklerinde yankı bulmuştur. Bu aydınlardan en önemlileri İsmail Gaspıralı ve Yusuf Akçura’dır. İsmail Gaspıralı, Türk Dil Birliği fikrini ortaya atmış, bu düşüncesini *“Dilde İşte Fikirde Birlik”* olarak açıklamıştır. Ortak dil olarak İstanbul Türkçesinin kullanımını önermiştir. Bu düşüncelerin hayata geçmesi için yayın hayatına başlayan Tercüman gazetesi, Türk milliyetçiliğinin fikri ve kültürel tarihinde bir ilk olarak yerini almıştır.

Türk milliyetçiliği fikrinin ilk manifestosu olarak kabul edilen Üç Tarz-ı Siyaset (1904) makalesi, Yusuf Akçura tarafından kaleme alınmıştır. Akçura, imparatorluğun yıkılma sürecinde, imparatorluğu ayakta tutmak için sunulan Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük düşüncelerini tartışmakta, Türkçülük fikrinin 20. yüzyılda devleti ayakta tutabilecek tek düşünce olduğu sonucuna ulaşmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu’nda ise; Tanzimat ile başlayan yenileşme hareketleri kültür ve sanat alanında da etkili olmuş Namık Kemal, Şinasi, Ahmet Vefik Paşa gibi sanat ve siyaset insanları imparatorluğun yıkılışına engel olmak adına millî temaları da işlemeye başlamışlardır. Namık Kemal o dönem cılız bir sesle de

olsa vatan kavramı üzerinden imparatorluğun asli unsuru olan Türk milletine seslenmek istemektedir. Ziya Paşa “Şiir ve İnşa” (1868) isimli makalesinde Türklerin doğal şiirlerinin halk şiiri olduğunu ve halk edebiyatının incelenmeye değer olduğunu savunmaktadır. Dilde sadeleşmeyi savunan bir başka aydın ise Ömer Seyfettin’dir. Genç Kalemler dergisinde Ziya Gökalp ve Mehmet Emin Yurdakul ile Millî Edebiyat akımının oluşmasında önemli bir rolü olup Yeni Lisan hareketini başlatmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminde ortaya koymuş olmuş olduğu fikirleri ile dönemin siyasi ve politik atmosferini etkileyen ve Cumhuriyetin kültür politikalarının işlenmesine ön ayak olan düşünce insanlarından birisi de Ziya Gökalp’tir. Gökalp’e göre; milleti oluşturan temel dinamikler onun değerleridir. Kültür bir millete ait olan değerler bütünüün tamamı iken, medeniyet beynelmiledir. Türk milleti tekniği Batının öz kültürü kendine ait olan bir değerler sistemi ile medeni âlemde hayatta kalabilir. Gökalp bu düşüncelerini “Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak” olarak tanımlamıştır. Bu yaklaşımın kültürel ögesi Türkçülük, ahlaki ögesi ise; İslam’dır. Gökalp’in “Halka Doğru” adını verdiği bu anlayışa göre; Türk aydını Türk milletini tanımalı, millet ise; aydın yoluyla medeni âlemde kendine yer bulmalıdır. Türkiye’de henüz Etnografya Müzesi kurulmadan önce Millî Müze kavramını ortaya atan ve Türk harsına ait eserlerin toplanılması gerektiğini söyleyen de Ziya Gökalp’tir. Gökalp’in kaleme aldığı Türkçülüğün Esasları (1923) isimli eseri ise; Türk milliyetçiliği fikrinin sistemsel olarak bir bütün hâlinde incelendiği ilk sosyolojik eserdir.

Batılı devletlerin emperyal mücadeleleri sonucu 1914 yılında I. Dünya Savaşı başlamış, Osmanlı İmparatorluğu 30 Ekim 1918’de imzalanan Mondros Mütarekesi ile savaştan mağlup ayrılmıştır. Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün önderliğinde başlatılan Millî Mücadele ile birlikte Amasya, Erzurum ve Sivas kongrelerinde Türk Kurtuluş Savaşı’nın amaç ve metotları, 28 Ocak 1920’de Meclis-i Mebusan’da kabul olunan Misâk-ı Millî ile birlikte Türk vatanının

hudutları belirlenmiştir. Bu gelişmeler üzerine İstanbul işgal olununca, millî irade 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanmıştır. Türk Kurtuluş Savaşı, Büyük Taarruz ile birlikte 30 Ağustos 1922'de kesin zaferle sonuçlanmış, 23 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması imzalanmış, 29 Ekim 1923 günü TBMM'nin aldığı kararla Cumhuriyet ilan edilmiştir.

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte başlatılan siyasi inkılablar, çok uluslu yapıdan ulus devlete geçiş sürecinde, millet bilincini ön plana alan Batılı bir portre çizmektedir. Tanzimat döneminde olduğu gibi Türk modernleşmesi, Erken Cumhuriyet döneminde de bürokrat merkezli bir yenileşmeyi ön plana almaktadır.

Cumhuriyet modernleşmesi siyasal bir dönüşümün yanı sıra kültürel dönüşümü de beraberinde getirmiştir. Tanzimat döneminin ikircikli yapısı, bu toplumun Batılı anlamda dönüşümüne katkı sağlamakla birlikte, bunda tamamen başarılı olamamıştır. Erken Cumhuriyet dönemi politikaları ise; Fransız İhtilalini örnek alan monarşinin yerine yeni bir devlet ve toplum düzenini ortaya çıkarmaya dayalı, pozitivist ve radikal reformist bir bakış açısına sahip geneli bürokrat olan jakoben bir yapı üzerine kuruludur. *"Türkiye'de kültürel iktidarın oturduğu ana eksen Batıcılıktır"* (Yücel vd., 2022: 255).

Çalışmada Kemalizm düşüncesinin siyasi iktidarının yanı sıra, kültürel iktidarının da resmî ideolojinin istendiği doğrultuda toplumu şekillendirdiği ön kabulünden yola çıkarak tarihî süreç değerlendirilmektedir. *"Kemalizm hegemoniktir çünkü oluşturduğu bürokratik militarist tahakküm geleneği bir devlet geleneğine ve devlet-toplum-siyaset ilişkilerini düzenleyen ana zemine dönüşmüştür"* (Bilgin, 2018: 334).

Burada çalışmanın giriş bölümünde bahsedildiği şekilde Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün tarihî misyonu ve Türk milliyetçisi duruşu ile Kemalizm arasında bir ayrıma gidilmiştir. Türk milliyetçileri Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ü tarihî misyonu sebebiyle kahraman olarak kabul etmiş, Kemalizm ise

hegemonyasını siyasi ve kültürel alanda devam ettirmek adına Atatürk’ü vefatından sonra ilahlaştırma yoluna gitmiştir.

Erken Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında kültürel ve politik iktidar, Türk milliyetçiliği fikri üzerine şekillenmektedir. Türkçülük düşüncesi ulus inşa sürecinde destek görmüş, özellikle Ziya Gökalp’in Millî Müze anlayışı ve Halka Doğru düşüncesi devlet nezdinde değer görmüştür. Bozkurt amblemlerinin paraların basılması, “Yeniden Ergenekon” isimli eserlerin üretildiği bu süreçte Gökalp’in Türkçülüğün Esasları (1923) isimli eserinde bahsettiği yöntem uygulamaya koyulmuştur. Erken Cumhuriyet döneminde kültür politikaları iki merkezden ilerlemektedir. Birincisi halka dönüşü ikincisi ise; Batılılaşmayı simgelemektedir. Halka Doğru düşüncesi Ziya Gökalp’in görüşlerini önceleyen bir dille işlenmiş halk bilimi çalışmalarına önem verilmiştir. 1930’lu yıllardan itibaren Tek Parti iktidarının kültür politikalarında ciddi bir dönüşüme gittiği ve özellikle 1940’lı yıllarla birlikte Batıcı bir portre oluşturduğu görülmektedir. Bu raddeden itibaren Türk milliyetçilerin kültüre olan bakış açılarının devlet nezdinde kabul görmediği görülmektedir.

“Millî Mücadele ve sonraki millî-devletin kurulma sürecinde Mustafa Kemal Paşa ile birlikte hareket eden Türk Milliyetçileri yeni rejimin kurulması sonrasında da büyük oranda bu birlikteliği muhafaza etmiştir. Millî Mücadele ruhu ve onun kahramanına olan sevgi ve hayranlık bu birlikteliğin en temel nedenidir. Ancak Tek Parti rejiminin kurulması ve özellikle de Batıcı kültür devrimleriyle birlikte Türkçülükten uzaklaşıldığı algısı Türkçüler arasında yoğun muhalif seslerin duyulmasına yol açmıştır” (Bilgin, 2018: 333).

Bu politik atmosfer beraberinde kültür kurumlarında değişiklikler getirmiştir. Turan fikri yerini, Eti-Sümer merkezli Anadolu tezine yöneltirken, bu değişikliğin simge tasfiyesi Türk Ocakları üzerine olmuştur. Türk Ocakları 10 Nisan 1931 günü malları Cumhuriyet Halk Fırkasına aktarılmak suretiyle feshedilmiş,

yerine Halkevleri kurulmuştur. Bu tasfiye süreci Türk milliyetçiliği fikrinin, siyasal iktidar zemininden tasfiyesinin ilk önemli kırılmasıdır denilebilir. *“Türk Ocakları'nın Cumhuriyetin ilk yıllarında millileşme çabalarını perçinleştirici rolü tam da üstlenemedikleri gerekçesiyle kapatılmaları devletin kültür kurumları üzerinde giderek artacak olan etkisinin ilk sinyallerini veriyordu”* (Öztürkmen, 2009: 53).

Kültürel iktidarın inşasına katkı sağlayan en önemli gelişmelerden birisi Türk Tarih Tezinin yazımı üzerinedir. Anadolu topraklarındaki varlık sebebinin belgelenmesi adına Eti-Sümer merkezli Anadolu'nun kadim kültürleri de içine alan bir Türklük tanımı ile Türklerin kökeninin Eti-Sümerlere kadar götürüldüğü tez ortaya konulmuştur. Bu tezde Osmanlı mirası devr-i sabık ilan edilmekte, resmî milliyetçilik sınırları belirlenip, Turancılık hayali ve maceraperest bir fikir olarak telakki edilmekte ve ideolojik öteki olarak değerlendirilmektedir. Bu tez bir tarafıyla da tekniği Batının, özü millî kültüre ait olan değerler ile medeni âlemde hayatta kalınabilir düşüncesini savunan Gökalp'in görüşlerinin reddi anlamını taşımaktadır.

1932'deki Türk Tarih Kongresi'nde “Türk harsı sahası inkılap değil tekamüle muhtaçtır” sözüyle yeni yaratılan resmî Türk Tarih Tezine itiraz eden Zeki Velidi Togan ve Fuat Köprülü, kültürel iktidar tarafından tasfiye edilmiş, Togan'ın öğrencisi Nihal Atsız ise Reşid Galip'e “Zeki Velidi'nin talebesi olmakla iftihar ederiz” şeklinde bir protesto telgrafi çekmiş ve Malatya Ortaokulu'na sürülmüştür.

Bu politik dönüşümde yeni resmî ideoloji Orta Doğu, Balkanlar, Kafkasya ve Kuzey Afrika'yı içerisine alan Türk'ün gönül coğrafyasındaki egemenlik iddiasından vazgeçmiştir. Kültürel hegemonya, yakın dönemin önemli tarihî şahsiyetleri olan 2. Abdülhamit ve Enver Paşa'nın şahsını da negatif tarih yazımı ile olumsuzlamaktadır. Enver Paşa, “Alman hayranlığı” münasebetiyle devleti savaşa sokan bir aktör olarak, 2. Abdülhamit ise “Kızıl

Sultan” olarak ifade edilmiştir. 2. Abdülhamit muhalifliğini Kemalistlerin yanı sıra Taşnak örgütünün de yapması son derece manidardır. Bu fikre o dönem ilk tepki Nihal Atsız’dan gelir. Atsız, “Gök Sultan” adlı makalesinde 2.Abdülhamit’i savunmuştur. Genel olarak resmî Türk Tarih Tezi’nin geneline eleştiriler getiren Nihal Atsız, Türk devletinin kuruluş tarihinin başlangıcının 1040 Dandanakan Savaşı olduğunu ifade etmiş, ilk defa 1953 yılında İstanbul’un Fethi kutlamalarını gerçekleştirmiş, Ayasofya’nın cami olarak ibadete açılması gerektiğini ve Türkistan Türklerinin haklarının korunmasını gündeme getirerek, Batılı Kemalist kültürel hegemonyaya alternatif bir tarih anlayışı sunmuştur. Türk milliyetçilerinin, Kemalizm’in Batılı, pozitivist ulus inşa sürecinde, Sovyetlerin işgaline maruz kalan Türk coğrafyasına, Osmanlı mirasına ve İslâm dininin değerler sistemine bütünsel bir bakış açısıyla baktığı görülmektedir.

2. Kültürel Hegemonya ve Türk Milliyetçiliği

Yukarıda ifade edildiği şekilde değişen politik atmosferle birlikte Turan fikri yerine, Eti-Sümer merkezli Anadolu tezi resmî ideoloji tarafından benimsendikten sonra Türk milliyetçileri tasfiye edilmişlerdir. Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün vefatından sonra yerine Cumhurbaşkanı olan İsmet İnönü döneminde Eti-Sümer merkezli Anadolu tezi ve Batıcı kültürel hegemonya daha etkin şekilde kültürel iktidarı belirlemiş, Hasan Âli Yücel, İsmail Hakkı Tonguç, Sabahattin Ali, Reşid Galip gibi isimler kültürel iktidarın inşasında önemli görevler üstlenmişlerdir. Köy Enstitüleri bu dönemde kurulmuş, Dünya klasiklerinin basımı, halk ezgilerinin repertuar şeklinde yorumlanması gibi sanatsal etkinlikler ivme kazanmıştır. *“Savaş meydanlarında Batılı emperyalistleri yendiği için kutlama yapan Türkiye [...] yaşam tarzından, dile, zihniyetten kültür-sanat ve entelektüel hayata kadar açık bir Batı hegemonyasına kendi rızası ile girmiştir”* (Bilgin, 2022: 11).

1939’da başlayan II. Dünya Savaşı ile birlikte Nazi Almanya’sı ve SSCB’nin etki alanı genişlemeye, Türkiye için bu devletler risk

oluşturmaya başlamıştır. Atatürk döneminde İstanbul ve Çanakkale Boğazları ile Kars ve Ardahan üzerinde egemenlik planları kuran SSCB, Türk coğrafyasının büyük bir bölümünü işgal etmesinden dolayı Türk milliyetçileri tarafından tehlike olarak görülmektedir. Bunun yanı sıra Türkiye’de komünizm lehine fikir ve görüşlerin artması, İnönü iktidarının Batıcı kültür politikaları, savaş döneminde yaşanan ekonomik sorunlar, Tek Parti iktidarına alternatif bir demokratik ortamın bulunmayışı, Türk coğrafyasının büyük bir bölümünü işgal eden SSCB’ye karşı tepkisiz duruş ve Turancılık fikrinin resmî ideolojiye bir alternatif olarak öteki konumu sebebiyle, Türk milliyetçileri bu dönemde son derece zor şartlar altında kalmışlardır.

Tarihte 3 Mayıs 1944 hadiseleri olarak bilinen milliyetçi nümayişler, kitlesel bir milliyetçi muhalefetin Batıcı kültürel hegemonya ve Kemalist politikalara karşı gösterdiği tepki hareketine dönüşmüştür. Nihal Atsız’ın Başbakan Şükrü Saraçoğlu’na Orhun Dergisi’nde yazdığı Türkiye’de komünist faaliyetlere ilişkin mektup, Atsız ile Yücel arasında dava sürecine ve 3 Mayıs 1944 tarihinde gerçekleşen duruşmada olaylara ve devamında “İrkçılık Turancılık Davası”nın görülmesine sebebiyet vermiştir.

“3 Mayıs 1944 hadisesi, siyasal iktidarın karşısında konumlan~ması bakımından sivil bir aydın hareketidir” (Yücel vd., 2022: 241). Burada kültürel iktidarın bilinçli manipülasyonla İrkçılık ile Turancılık kelimelerini eş görerek bir olumsuzlanma örneği şeklinde değerlendirdiği görülmektedir. Nihal Atsız, Alparslan Türkeş ve Zeki Veledi Togan’ın başını çektiği milliyetçiler türlü işkencelere maruz kalmış ve yargılamalardan geçmiştir. İnönü’nün Turancılığa sert eleştirileri neticesinde, Atsız: *“Kemalizm denilen muazzam safsata kısmen Fransa, kısmen de İtalya ve Rusya’dan alınmak suretiyle dış âlemin bir değil, birkaç merkezine birden bağlı olan, bu suretle diğerlerinden daha çok karmakarışık bir şekilde dışarıya bağlı bulunan bir ucubedir”* (Atsız, 1997: 236) şeklinde tenkitlerini arttırmış, kültürel hegemonyayı Z Vitamini ve Dalkavuklar Gecesi isimli

romanlarıyla sert şekilde eleştirmiştir. 1940’lı yıllarda kültürel hegemonyanın, Turancılık düşüncesine olan bakış açısını Danişment:

“Tarih kitabında Türklüğün ‘Baykal Gölünden Tuna Boylarına kadar’ yayılmış tek bir millet şeklinde büyük bir ırk olarak tarif edildiğini gördükten sonra Edebiyat kitabında bilakis şimdiki siyasi hudutlarımıza münhasır bir milliyet tarifi gören genç nesiller, netice itibariyle tarih dersinde ‘Turancılık’ telkinini aldıktan sonra, Edebiyat dersinde Turancılığın ‘sahtekarlık’ olduğunu hep aynı maarif vekaletinin işte o resmi membalarından yıllarca dinleyip durmuşlar demektir”
(Danişment, 1966: 7)

şeklinde yorumlamaktadır.

II. Dünya Savaşı’nın sonunda ABD ve SSCB’nin başını çektiği iki kutuplu dünyada Türkiye, Batı bloğunda yer alarak BM’ye üye olmuş, Terakkiperver Cumhuriyet ve Serbest Cumhuriyet Fırkası denemelerinden sonra 1946 yılında Demokrat Parti kurulmuştur. DP, 1950 seçimlerinden galip çıkmış böylece Cumhuriyet Halk Partisinin siyasi iktidarı sona ermiştir. Kemalizm siyasi iktidarını kaybettikten sonra, 2000’li yıllara kadar sürecek olan hegemonyasını ordu, yargı, bürokrasi, sermaye ve aydın üzerinden kabul ettirmeye gayret göstermiştir. 1960 darbesiyle birlikte hegemonya millet iradesinin seçtiği Başbakan ve iki bakanını idam ettirmiş, ardından 1961 Anayasası ile tahakkümünü anayasal olarak devam ettirmiştir.

“Meclis’in üzerinde bir senato oluşturulmuş, yine hükümetlere sınırlar çizip ‘had bildiren’ ‘Cumhuriyetin Bekçisi’ ordunun kontrolündeki bir MGK kurulmuş, Anayasa Mahkemesi’nin kurulması ile yargının yürütmeyi sadece denetlemesine değil ona parti kapatmalar, siyasi yasaklar gibi yollara doğrudan müdahalesinin önü açılmış, Demokrat Partililerin idamlarıyla bundan sonra Kemalizm’in sınırlarını aşmaya teşebbüs etmeyi aklından geçirecek olanlara büyük gözdağı verilmiştir” (Bilgin, 2018: 345).

1960'ların politik atmosferinde kendisini Türk milliyetçisi olarak tanımlayan Ord. Prof. Dr. Ali Fuad Başgil, kültürel hegemonyaya ve 1960 darbesine karşı gelmiş, Cumhurbaşkanlığı adaylığından zorla vazgeçirilmiştir. Fikir yönü vermek ve Cumhuriyet Halk Partisinin mevcut siyasi durumdan pay çıkarmasına engel olmak adına, harekâta katılan Alparslan Türkeş ve 13 arkadaşı Menderes ve arkadaşlarının idamına karşı çıkmış, mevcut hegemonya tarafından sürgün edilmiştir. 1963 yılında yurda dönen Alparslan Türkeş, 1965 yılında Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'ne katılmış ve Genel Başkan olmuştur.

Yakın dönem Türk siyasi tarihinde Milliyetçi Hareket Partisi'nin kuruluşu Türk milliyetçiliği açısından milat olarak adlandırılabilir. 8-9 Şubat 1969'da Adana'da gerçekleşen CKMP kongresinde partinin adı Milliyetçi Hareket Partisi, bayrağı üç hilal olarak değiştirilmiş, Alparslan Türkeş MHP'nin Genel Başkanı olmuştur. Ülkü Ocakları'nın amblemi ise hilal içerisinde yer alan Bozkurt şeklini almıştır. MHP, millî ve manevi değerlerin ağırlıkta olduğu bir parti programıyla Türk-İslâm düşüncesini savunmuş, resmî ideolojinin milliyetçilik anlayışına bir alternatif geliştirmiştir. Alparslan Türkeş'in kaleme aldığı Dokuz Işık ilkeleri, hareketin fikri başucu eseri olarak Türk-İslâm düşüncesini merkeze alan Kapitalizm ve Komünizm ideolojilerine eleştiri getiren bir tezi savunmaktadır.

Anti komünizm ve İslamiyet vurgusunun ön planda olduğu Ülkücü düşünce, bu dönemde Türkiye'de hızla yükselen sol siyasetin bilinçli kültürel ve siyasi manipülasyonu ile mücadele etmiştir. *"İrkçilik- faşizm ve bu akımların terminolojisinde barındırdığı kavramlar üzerinden Türk milliyetçiliği izah edilmeye ya da retorik bağla-mında kültürel iktidarın organik aydınları tarafından dizayn edil-meye çalışılmıştır. Türk milliyetçiliğinin epistemolojik zemininin ırkçılık ve faşizmle aynı minvalde değerlendirilmesine ve terminolojisinin manipüle edilerek kav-ramsal anakronizmin yaşanmasına mahal vermiştir"* (Yücel vd., 2022: 241). Bu süreçte Faşizm ile ülkücülük ve milliyetçilik arasında bir bağ kurulmaya çalışılmış, devlet kavramına yüklenen anlam bilinçli bir şekilde

otoriterlik ile eş değerde görülmeye çalışılmıştır. *“Türk tarihinde devlet geleneğinin zemininde, yarı yerleşik esnek devlet kültüründen, modern döneme dek, aileden millete uzanan sivil teşkilatlanma tarzı yatmaktadır. Bu oluşum biçimi katı, değişmez ve despotik kurallardan ziyade, töreye bağlı belirli bir düzen içerisinde, halkın devlete, devleti yönetenlerin de halka karşı sorumluluklarının olduğu bir yönetim anlayışıyla şekillenmiştir”* (Ersoy, 2020: 3).

Ülkücü düşüncenin cihanşümul devlet anlayışı, sömürgeci, kolonyal ve despot bir zemini teşkil etmeyip, devletin hâkim olduğu topraklarda uyguladığı düzen ve istikrar politikasının siyasal söylemi olarak okunabilir. Orhun Abideleri, Kutadgu Bilig gibi metinlerde de devletin varlığı ve yöneticinin yetkilendirilme misyonu ve düzene dair adalet anlayışı sıklıkla ifade edilmektedir. Gökalp’in *“Türkleşmek İslâmlaşmak Muasırlaşmak”* kitabında tanımladığı kültürel Türkçülük ve ahlaki İslâm kaidesi, ülkücü düşüncenin de minvalini belirlemektedir.

Türk milliyetçiliği fikir sisteminin önemli düşünce insanlarından Dündar Taşer, Osmanlı İmparatorluğu’nu Türk kanı ve İslâm diniyle kaynaşmasının mucizesi olarak ifade etmiş, Taşer: *“Tanzimat’la birlikte başlayan Batılılaşma sürecini yoğun bir şekilde eleştirirken Atatürk’ü farklı bir yere koymuş, Batıcı kültürel reformlarını da Türk aydınının Batı karşısındaki ezikliğine son vermek için yaptığını ileri sürmüştür”* (Yılmaz, 2001: 672).

Batıcı kültürel hegemonyaya eleştiri getiren fikir insanlarından birisi de Mümtaz Turhan’dır. Turhan, *“Kültür Değişmeleri”* isimli kitabında Tanzimat döneminde başlayan ve Cumhuriyet döneminde hızla uygulanan kültür politikalarını işleyiş olarak sağlıklı bulmamakta ve eleştiri getirmektedir. *“Bünyesinde aşırı değişiklikler yapmak istenen cemiyetin içinden çıkan bir zümrenin, üstünlüğüne inandığı bir medeniyetin gönüllü bir mümessili olmak üzere yeniliklere karşı gösterilen mukavemetleri kırmak, aksülamelleri bertaraf etmek maksadıyla memlekette idari mekanizme ile birleşmesi veya onu eline alıp otoriter bir rejim kurması çok muhtemeldir”* (Turhan, 1987: 218).

Türk milliyetçiliği fikir sisteminin en önemli düşünce insanlarından olan Erol Güngör sosyoloji ve sosyal psikoloji alanında bilimsel çalışmalara imza atmış, Kemalizm'in kültürel hegemonyasına eleştiriler getirmiştir. *"Çağdaş medeniyet denince daha ziyade laiklik ve pozitivizmi anlayan, daha önceki sıkıntıların esas amilini Osmanlı klerikalizminde, Arap harflerinde, feste bulan bir düşüncenin, sanayi medeniyeti üzerinde daha fazla durması beklenemezdi"* (Güngör, 1992: 41). Türk tarihinin Selçuklu ve Osmanlı dönemlerini yüksek kültür ve medeniyet dönemi olarak değerlendirmiş, milliyetçiliğin olmazsa olmazının demokrasi olduğunun altını çizmiştir. *"Hakikatte milliyetçilik bir kültür hareketi olmak dolayısıyla ırkçılığı, halka dayalı bir siyasi hareket olarak da otoriter idare sistemlerini reddeder"* (Güngör, 1980: 110).

Ülkücü düşüncenin önemli fikir insanlarından birisi de Seyyid Ahmed Arvasi'dir. Hareketin ideolojik fikri düzlemini belirleyen "Türk İslâm Ülküsü" isimli eserin yazarıdır. Bu dönemde Necip Fazıl ve Nurettin Topçu da anti komünist görüşleri sebebiyle milliyetçi muhafazakâr düşüncenin fikir insanları olarak karşımıza çıkmaktadır. Necip Fazıl'ın Büyük Doğu dergisi, Nurettin Topçu'nun Hareket dergisi, Batıcı kültürel hegemonyaya alternatif bir dil oluşturmaktadır.

Alparslan Türkeş'in kaleme aldığı MHP'nin 1977 Seçim Beyannamesi (TBMM, 1977) Türk-İslâm Ülküsü düşüncesine vurgu yapmakta ve Batıcı kültürel hegemonyaya karşı alternatif bir milliyetçilik iddiasını taşıyan bir belge olduğu görülmektedir. Türkeş, beynamede Türklük ve İslamiyet'i eş değerde görmekte, Kemalizm'in militarist ve hegemonyacı dilini eleştirmekte, 27 Mayıs darbesini anti demokratik bir harekât olarak ifade etmektedir. Bunun yanı sıra beynamede ilgi geçen bölümlerden birisi de Türklerin "İslâm'ın bayraktarı" misyonuna atıf yapılmasıdır. Bu atıfla Selçuklu ve Osmanlı geçmişi ile Türk'ün gönül coğrafyasındaki egemenlik iddiasına vurgu yapılmakta, reddi miras üzerine kurulu resmî tarih tezine alternatif oluşturulmaktadır.

Türkiye soğuk savaş döneminde sol ve sağ görüşlerin siyasi kutuplaşmalarına, istikrarsız koalisyon dönemlerine, ekonomik sorunlara ve askerî darbelere sahne olmuştur. 12 Eylül 1980’de gerçekleşen darbe ile birlikte Türk milliyetçileri için son derece zor şartlar oluşmuştur. Yargılamalar ve idam kararlarıyla hegemonyanın anti-demokratik bir zeminde vesayetini devam ettirdiği görülmektedir. 1982 Anayasası ile birlikte anayasaya “Atatürk Milliyetçiliği” ibaresi eklenmiş, Atatürk’ün tarihî şahsiyeti üzerinden bir milliyetçilik tanımı yapılmaya çalışılmıştır. Burada anti demokratik tahakkümünün tıpkı 1960’da olduğu gibi Atatürk ismi üzerinden bir hegemonya kurmak istediği görülmektedir. Bu örnekte görüldüğü şekliyle Kemalizm’in 1960’larda olduğu gibi 1980’lerde de siyasi iktidarının yanı sıra kültürel iktidarının da Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün tarihî şahsiyeti üzerinden bir tahakküm oluşturulmaya çalışıldığı görülmektedir.

1990 yılında SSCB’nin çöküşüyle birlikte iki kutuplu Dünya sona ermiş, ABD’nin başını çektiği ve küreselleşmenin tartışıldığı bir dönemde küresel aktörler tarafından İslâm radikallik ve ılımlılık olarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. İslâm, El Kaide, Taliban gibi terör örgütleri üzerinden radikallikle eş değerde görülmüş ve bu radikalliğe alternatif olarak FETÖ gibi kült gruplar ön plana çıkartılmıştır. Bunun yanı sıra 90’lı yıllarda PKK terör örgütünün Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde gerçekleştirdiği terör eylemleri ve Batı illerinde oluşturulmaya çalışılan laik-anti laik kutuplaşması ile Türkiye olumsuz bir atmosferin içerisine çekilmektedir.

Kültürel hegemonyasını Tek Parti döneminden, 27 Mayıs’a ve 12 Eylül’e kadar ordu, yargı, bürokrasi, sermaye ve aydını içine alan beş ana başlıkta devam ettiren Kemalizm’in, 28 Şubat süreci olarak bilinen dönemde de laik-anti laik kutuplaşması ile varlığını devam ettirdiği görülmektedir. 1996 yılında iktidar olan 54. Dönem Refah-Yol Hükûmeti, 28 Şubat 1997 günü toplanan MGK Toplantısında alınan kararlarla birlikte hükûmetten düşürülmüştür.

Bu dönemdeki MGK toplantılarında laiklik ve terör ilk sırayı alırken, Ülkücülük sol siyasetin bilinçli manipülasyonla birlikte mafya ile eş değer görülmektedir. 2000'li yıllarda ise medyada gösterime giren Çemberimde Gül Oya (2004), Hatırla Sevgili (2006), Bu Kalp Seni Unutur mu? (2009) dizilerinde ülkücü/milliyetçi gençler bir olumsuzlanma örneği olarak sunulmaktadır.

3. Lider Ülke Türkiye/Türkiye Yüzyılı Söyleminin Düşünsel ve Kültürel Alt Yapısı ve Milliyetçi Hareket Partisi

“Türkiye’de milliyetçiliğe ilişkin okumaların daha çok siyasi alanda yoğunlaşması, iktidar-ideoloji ilişkisinde kültürel iktidar kavramının ıskalanmasına sebebiyet vermiştir” (Yücel vd., 2022: 234) ön kabulden yola çıkarak bu bölümde, 15 Temmuz 2016’da gerçekleştirilmeye çalışılan darbe girişimi sonrası kurulan Cumhur İttifakı’nın siyasi politik söyleminden çok, 2016-2023 yılları arasında Milliyetçi Hareket Partisi’nin Lider Ülke Türkiye / Türkiye Yüzyılı söyleminin düşünsel ve kültürel alt yapısına ne şekilde katkı sağladığı üzerine bir çıkarımda bulunulmaya çalışılmıştır.

15 Temmuz 2016 tarihi siyasi anlamda Cumhur İttifakı açısından simge bir tarih olmakla birlikte, bu ittifakın kültürel birliktelik kodları araştırmaya konu olan kültürel hegemonya eleştirisi üzerine kurulu olduğu söylenebilir. Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın 2017 yılında yapmış olduğu: *“Biliyorsunuz, siyasi olarak iktidar olmak başka bir şeydir, sosyal ve kültürel iktidar ise başka bir şeydir. Biz 14 yıldır kesintisiz hamdolsun siyasi iktidarız, ama hâlâ sosyal ve kültürel iktidarımız konusunda sıkıntılarımız var”* (T.C. Cumhurbaşkanlığı, 2017) açıklaması, genelde Türk sağının kültürel hegemonyaya karşı kültürel iktidarını oluşturamadığı şeklinde okunabilir. Türkiye’de milliyetçi muhafazakâr sağ seçmen bloğunun kültürel kodları, kültürel hegemonyaya karşı birleşmektedir. Danıştay 10. Dairesi, 10 Temmuz 2020’de Ayasofya’nın camiden müzeye dönüştürülmesine dair 24 Kasım 1934 tarihli Bakanlar Kurulu kararını oy birliğiyle iptal etmiş, Ayasofya yeniden cami olmuştur. Erken Cumhuriyet

döneminde uygulanan kültür politikalarından olan Ayasofya’nın müzeye dönüştürülme süreci o dönem Türk milliyetçiliğinin fikir insanlarından Nihal Atsız’ın eleştirilerine maruz kalmış, Alparslan Türkeş de MC Hükümetleri döneminde İslâm Konferansı Örgütü’nün Dışişleri Bakanları zirvesinde Ayasofya Cami’nin Hünkâr mahfilinde namaz kılmıştır. 3 Mayıs 1944 hadiselerine katılan Türk milliyetçisi Osman Yüksel Serdengeçti ve milliyetçi muhafazakâr düşüncenin sembol isimlerinden Necip Fazıl da Ayasofya’nın ibadete açılmasını isteyen fikir insanlarındandır. MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli ise: *“Ayasofya’nın kapıları hamdolsun ardına kadar açılarak tertemiz alınların secdeyle buluşması sağlanmıştır”* (MHP, 2020) açıklaması yapmıştır.

1960 darbesiyle birlikte hegemonyanın millet iradesinin seçtiği Başbakan ve iki bakanını idam ettirmesi travmasına da milliyetçi muhafazakâr sağ seçmen bloğunun aynı şekilde tepki verdiği bilinmektedir. Yargılamaların yapıldığı Yassıada, 27 Mayıs 2020’de “Demokrasi ve Özgürlük Adası” adıyla müze hâline dönüştürülmüştür. Bu kültürel politikanın, hegemonyanın anti demokratik tutumuna dair önemli bir gönderme olduğu söylenebilir. Devlet Bahçeli’nin: *“1940’lı yıllara hâkim olan dayatmacı anlayış, sonraki yıllarda çelişki içinde bocalayarak yanlışı ve yozlaşmayı savunacak gerekçeleri ikmal ve imal etmiştir. Türkiye’yi dar ölçekli bir kaymak tabaka, bir avuç seçkinci zümre, elit ve küçük bir azınlık değil de milletin özbeöz evlatları yönettikçe, çevreden merkeze sosyolojik akınlar düzenlendikçe menhus çıkar ve güç merkezleri elbet rahatsız olmuşlardır”* (MHP, 2020) ifadeleri, MHP’nin anti demokrasiye ve hegemonyaya dair düşüncelerini ortaya koyması açısından önemlidir. Resmî milliyetçilik tarifine alternatif milliyetçilik tanımı, Selçuklu ve Osmanlı mirası, anti Komünizm ve İslam dininin değerler manzumesi konularında aynı kültürel değerlere sahip olduğu görülen milliyetçi muhafazakâr düşünce, 1980 öncesi MC Hükümetlerinde Komünizme karşı, 1991 seçimlerinde PKK terör örgütüne karşı, 28 Şubat sürecinde ise Bosna ve Karabağ’da yaşanan insan hakları ihlalleri ile din ve vicdan özgürlüğü konularında ortak

politikalar gerçekleştirmiştir. MHP, 2008 yılında başörtüsü yasağının kaldırılması adına Ak Parti ile Anayasa Değişikliği taslağı hazırlamış, Anayasa Mahkemesi iptal ve yürürlüğün durdurulması kararı vermiştir. Hegemonyanın bu süreçte de yargı eliyle iktidarını devam ettirdiği görülmektedir.

15 Temmuz darbe girişimi sonrası 7 Ağustos 2016 günü İstanbul Yenikapı’da düzenlenen “Yenikapı Demokrasi Mitingi” ile milliyetçi muhafazakâr düşünce anti demokratik girişimlere tepkisini göstermiş Türk devlet anlayışı “Devlet-i Ebed Müddet” düşüncesinden yola çıkarak “Beka Meselesi”nde ortak tavır almıştır. Devlet Bahçeli’nin “12 Eylül’de bizim çocuklar kazandı diyorlardı. Çok şükür 15 Temmuz’da onların gayri meşru çocukları kaybetti, bu kez Türk milleti kazandı” (MHP, 2016) açıklaması anti demokratik tahakkümünün kaybettiği yorumu olarak okunabilir. 2017 yılında gerçekleştirilen Anayasa Değişikliği ile birlikte Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi uygulaya koyulmuş, Alparslan Türkeş’in de geçmiş dönemlerde destek verdiği bu sistemle birlikte siyasi krizlerin, anti demokratik müdahalelerin ve vesayet odaklı hegemonik yapıların önü kesilmeye çalışılmıştır. Millî refleksi siyaset sahasında da devam ettirmek adına 21 Şubat 2018 tarihinde Milliyetçi Hareket Partisi ve Adalet ve Kalkınma Partisi arasında “Cumhur İttifakı Protokolü” imzalanmıştır. Devlet Bahçeli, Cumhur İttifakı konusunda “*Milliyetçi Hareket Partisi için Cumhur İttifakı bir vatan ittifakı, bir istiklal iradesidir. Bizim için Cumhur İttifakı’nın devamlılığı stratejik mahiyetli, aynı şekilde siyasi ikbal hesaplarının üstünde diriliş ve yükseliş muvaffakiyettir*” (MHP, 2022) açıklamasını yapmıştır. Cumhurbaşkanı Erdoğan ve MHP Genel Başkanı Bahçeli’nin “Tek Millet, Tek Bayrak, Tek Vatan” vurgusu ve kültürel politikalarda kullanılan milliyetçi dil Cumhur İttifakı’nın kurulmasından günümüze Türk milliyetçiliği fikrinin gerek devlet politikasında gerekse de kültürel iktidar inşasında belirleyici olduğunu göstermektedir.

Fırat Kalkanı Harekâtı, Zeytin Dalı Harekâtı, Barış Pınarı Harekâtı sonrasında MHP Genel Başkanı Bahçeli, Cumhurbaşkanı Erdoğan’a

“Hakan Kaftanı” hediye etmiştir. (TRT, 2023) Siyah Hakan kaftanı, Osmanlı döneminde hükümdarlar tarafından cephede giyilmektedir. Bahçeli’nin bu hediye ile birlikte hem Türk kültürüne hem de Misak-ı Millî sınırları içerisinde yer alan Türkmenline dair anlamlı bir kültürel gönderme yapmış olduğu söylenebilir. Diriliş Ertuğrul (2014), Kuruluş Osman (2019), TRT’nin Uluslararası Dijital Platformu Tabii’de yer alan Türk kültür ve tarihi üzerine yapılan dizilerle de kültürel politikalarda işlenen milliyetçi dilin medyada kendini gösterdiği görülmektedir. Cumhurbaşkanı Erdoğan ve MHP Genel Başkanı Bahçeli’nin Diriliş Ertuğrul dizisi ile ilgili övgü dolu sözler söylemesi, Türk kültürünün yumuşak güç bağlamında kültür aktarımına katkısı açısından önemli bir örnektir. Kültürel politikalarda işlenen milliyetçi dilin isimlere yansımaları konusunda ise 2022 verileri belge niteliği taşımaktadır. 2022 yılı içerisinde doğan erkek çocuklarına en çok Alparslan, kız çocuklarına ise Zeynep ismi verilmiştir (TRT, 2023).

Kültürel hegemonyanın yakın dönemin önemli tarihî şahsiyetlerinden olan II. Abdülhamit’i negatif tarih yazımı ile “Kızıl Sultan” olarak değerlendirilmesi çalışmanın birinci bölümünde tartışılmıştır. 2022 yılında İyi Parti Genel Başkanı Meral Akşener, Cumhurbaşkanı Erdoğan’a “Kahrolsun İstibdat, Yaşasın Hürriyet” ifadeleri üzerinden eleştiri getirmiştir. Akşener’in bu ifadeleri bir taraftan da Batıcı kültürel hegemonyanın dili olarak okunabilir. MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli konu ile ilgili: *“Abdülhamid’i Ermeni çetecileri sevmez, Siyonizm’in müellifleri sevmez, sömürgeciler sevmez, casuslar sevmez, Türk ve İslam düşmanları hiç sevmez. Hamd olsun onu sevenler ona yetecek, Müslüman Türk milleti her daim aziz hatırasını sevgiyle, hürmetle ve rahmetle hatırlayacaktır”* (MHP, 2022) ifadeleri ile II. Abdülhamit’in tarihî kişiliğini değerlendirmiş, Ülkü Ocakları EKV Başkanı Ahmet Yiğit Yıldırım “Abdülhamid Han da bizimdir, Enver Paşa da bizimdir, Mustafa Kemal Atatürk de bizimdir” açıklamasında bulunmuştur. II. Abdülhamit polemliği üzerinden, Türk milliyetçiliği fikrinin Ziya Gökalp, Nihal Atsız, Alparslan Türkeş, Dündar Taşer, Mümtaz Turhan, Erol Güngör,

Devlet Bahçeli çizgisinde geçmişten günümüze Türk tarihine bütünsel bir bakış açısıyla bakmak üzerine kültür politikası belirlediği, Akşener'in ise bu açıklamasıyla kültürel hegemonyanın bilinçli manipülasyonuna örnek teşkil ettiği söylenebilir.

Milliyetçi Hareket Partisi'nin Türkiye Yüzyılı söyleminin düşünsel ve kültürel alt yapısına katkısı, Türk milliyetçiliği üzerinden okunmaktadır ön kabulünden yola çıkarak, 27 Eylül 2020'de başlayan 2. Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarını geri kazanması ve devamında 12 Kasım 2021 günü Demokrasi ve Özgürlük Adası'nda gerçekleştirilen 8. Türk Devletleri Teşkilatı Zirvesinde örgütün adının Türk Devletleri Teşkilatı olarak değiştirilmesi, Türk milliyetçiliği fikri açısından 21. yüzyıldaki en önemli gelişme olduğu söylenebilir. Eğitim, ticaret, ekonomi gibi pek çok alanda iş birliğini gündeme alan teşkilatın kuruluşu, İsmail Gaspıralı'nın "Dilde İşte Fikirde Birlik" olarak ifade ettiği, 3 Mayıs 1944'te Türk milliyetçilerinin uğruna işkencelere maruz kaldığı, Türk milliyetçilerinin en önemli hayali olan Türk Devletlerinin birleşme arzusunun diploması alanındaki en önemli sonucudur. MHP'nin 1995 seçimlerinde yayınlanan beyannameesinde: *"Bütün Türk dünyasının lider ülkesi Türkiye olarak vurgulanmıştır. Dış politika hedefi "Uydu değil, Lider Türkiye!" olmuş ve bunun kaynağı da 21. yüzyılın Türk asrı olacağı öngörüsü olmuştur"* (Erdal, 2020: 196).

Türk Devletleri Teşkilatı'nın ilk aşaması olduğu düşünülen TİKA'nın 1992 yılında kuruluşunu bütünsel bir bakış açısıyla değerlendirdiğimizde, Alparslan Türkeş'in o zamanki fikirlerinin Türkiye Yüzyılı söylemiyle aynı şekilde ilerlediği görülmektedir. Mümtaz Turhan, Erol Güngör, Mehmet Kaplan, Nurettin Topçu gibi Türk milliyetçiliğinin fikir insanlarının 70'li 80'li yıllarda ifade ettiği Türkiye'nin değerleriyle barışık şekilde kendi gücüyle çağa adını yazdıracağı görüşü, Alparslan Türkeş'in Dokuz Işık ilkeleri ve 2000'li yıllarda Devlet Bahçeli'nin Lider Ülke ön görüşleriyle, günümüzde Türkiye Yüzyılı söylemi okunabilir. Bu söylemin daha genel anlamda milliyetçi muhafazakâr temelde karşılığının anti emperyalist olduğu söylenebilir. Çalışmanın ikinci bölümünde tartışılan Türk

düşüncesinin cihanşümül devlet anlayışı tam da bu noktada anlam ifade etmektedir. Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın “Dünya Beşten Büyüktür” söylemiyle, MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli’nin:

“Bugün zulmet nerede hüküm sürüyorsa, zulmün prangaları hangi coğrafyalara vuruluyorsa, doğrudan doğruya milli yüreklerde hissedilmektedir. Çünkü hedef ya bir Türk yurdu ya da bir İslam beldesidir. Şu anda dünya üzerinde, kökü geçmişe dayanan, tarihi hesaplaşmaların ana arterinde yer alan Altı K’lı bir huzursuzluk sarmalı hakimdir Kaşgar, Keşmir, Kerkük, Kudüs, Kıbrıs, Kırım’dan oluşan altılı sorun zinciri çözüme ulaşmadan, hak ettiği köklü, kalıcı ve kapsayıcı sükûnete kavuşmadan dünyaya huzur gelmeyecektir” (MHP, 2017)

ifadeleri Türkiye Yüzyılı söyleminin düşünsel ve kültürel alt yapısına Türk milliyetçiliği fikrini oturtarak anlam bulabilir.

Milliyetçi muhafazakâr düşüncenin ortak noktasını teşkil eden konulardan birisi de millî savunma ve sanayileşme hamlesidir. Alparslan Türkeş Dokuz Işık ilkelerinde endüstrileşme ve sanayileşmeye özellikle yer ayırmıştır. Türkeş, millî sanayi konusunda: *“Milletimizin en büyük özlemi, iktisaden kuvvetli, gelişmiş, kalkınmış bir Türkiye olmaktır. İçinde bulunduğumuz çağda millî sanayini kuramamış bir ülkenin yaşayabilmesi, bağımsızlığını devam ettirmesi mümkün değildir”* (Türkeş, 1975: 169) ifadelerini kullanmaktadır. Türkiye, 15 Temmuz sonrası özellikle savunma sanayinde gerçekleştirmiş olduğu başarılarla Dünya kamuoyunda da adından bahsettirmiştir. Millî kara, deniz ve hava savunma araçlarının üretimi gerçekleştirilmiş, Yavuz, Fatih, Kanuni, Abdülhamit sondaj gemileri ile Akdeniz ve Karadeniz’de petrol ve doğal gaz arayışları başlatılmıştır. Bu savunma ve enerji sanayi ürünlerinin isimlerinin Türk tarihindeki önemli şahsiyetleri ve Türk kültürüne dair çağrışımları göstermesi, Türk milliyetçiliğinin kültürel iktidarı olarak okunabilir.

Erken Cumhuriyet döneminde millî savunma ve sanayi alanında önemli çalışmalar gerçekleştiren iş insanları olmuştur. Nuri Killigil,

1949 yılında silah fabrikasında gerçekleşen patlama sonucu yaşamını yitirmiş, Atatürk tarafından “Demirağ” soyadı verilen Nuri Demirağ ise İstanbul Boğazı’na köprü yapımı, Keban projesi ve uçak fabrikası projesi ile gündeme gelmiştir. Demirağ’ın uçak fabrikası 1938 yılında yaşanan bir kaza sebebiyle durdurulmuş, uzun süren mahkemeler sonucunda 1950’de kapatılmıştır. Kültürel hegemonyanın politik görüşüne sahip olmayan bu iş insanlarının akıbeti derin yaralar açmış olup, Demirağ’ı kendisine referans olarak gösteren, Baykar Sanayi YK Başkanı Selçuk Bayraktar Akıncı, Bayraktar İHA/SİHA, Kızılelma insansız hava uçağı gibi millî savunma sanayi konusunda önemli başarılarla imza atmış, uluslararası alanda markalaşma gerçekleştirmiştir. Baykar’ın her fırsatta ülke yararını gözeterek teknolojik ürünler ortaya koymak istediğini açıklaması, ürünlerine Türk millî kültürünü tanımlayan isimler vermesi, kültürün milliyetçilik ve sermaye bağlamında okunması açısından önemlidir.

“Evrensel giden değer, kavram ve kurumların, yerelin önce ulusallaşması daha sonra uluslararası standartlarda işlenmesiyle oluşturulabileceği herkesin malumudur. Dolayısıyla Türk millî kültürünün mal varlığının ortaya konulması, daha sonra bunların işlenmesi ve evrensel boyuta taşınması sermayenin kültür politikalarına bireysel ve kurumsal destek vermesiyle ilgilidir. Batı kültürlerini bu derece dünyada tanınır kılan, Batı sermayesi ile millî kültürlerin yakın münasebet içerisinde olmasından kaynaklanmaktadır” (Ersoy, 2018: 1555).

Türkiye’nin ilk Millî Muharip Uçağı tanıtımı, “İstikbalin Yüzyılı” programında yapılmış, Cumhurbaşkanı Erdoğan tarafından “Millî Muharip Uçağımızın ismi Kaan’dır. İsim babası da Devlet Bey’dir” (TRT, 2023) ifadeleri kullanılmıştır. Bu ifadeler üzerinden de MHP ve Devlet Bahçeli’nin gerek siyaseten Cumhuriyet İttifakı’na gerekse de kültürel olarak Türkiye Yüzyılı söyleminin alt yapısına, Türk milliyetçiliği fikri üzerinden katkı sağladığı söylenebilir.

Sonuç

1789 Fransız İhtilali sonrası yaşanan siyasi ve politik gelişmeler çok uluslu yapıdaki imparatorlukların yıkılışını hızlandırmış, Osmanlı İmparatorluğu da 19. yüzyılda Batı merkezli emperyal devletlerin oluşturduğu sömürgecilik sistemine dahil olmamak adına, modernleşmenin Batılılaşma ile gerçekleşeceği ön koşulu ile beraber Osmanlıcılık, Batıcılık, İslamcılık ve Türkçülük düşüncelerini tartışmıştır.

Uzun bir süre Osmanlıcılık fikri üzerinden kozmopolit imparatorluğu ayakta tutmaya çalışan aydın-bürokrat kesim, Balkan Savaşları’nın yaşandığı süreçte Türkçülük fikrine yönelmiş, bu düşünce gerek politik gerekse de kültürel anlamda Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemi ile Erken Cumhuriyet döneminde yaşanan gelişmelerin taşıyıcısı görevini üstlenmiştir. Değişen politik atmosfer kültür politikalarında değişikliğe giderek Türk milliyetçiliğinin tasfiyesini ve Eti Sümer merkezli bir kültür politikasını sahneye taşımıştır. Ziya Gökalp’in kültür-medeniyet ayrımı üzerinden okunan “Halka Doğru” gitme fikri ve “Türkleşmek İslâmlaşmak Muasırlaşmak” düşüncesi yerini, Batı merkezli jakobenist bir kültürel hegemonya anlayışına bırakmış, resmî ideolojinin çizdiği milliyetçilik tanımı millet iradesi ile devlet idaresi arasında bir ayrılığa sebebiyet vermiştir.

Kültürel hegemonya kavramı üzerinden kültürel ve politik dönüşümün tartışıldığı bu çalışmada Kemalizm ve sol siyasete eleştiri getirilmiştir. Siyasi iktidarının yanı sıra kültürel iktidarının da resmî ideolojinin istendiği doğrultuda toplumu şekillendirdiği ön kabulünden yola çıkılarak, hegemonyanın; ordu, yargı, bürokrasi, sermaye ve aydını içine alan beş ana başlıktan oluştuğu, Türk milliyetçiliğine dair görüşlerini kültürel hegemonyanın istedik davranışlara göre şekillendirdiği, sol siyasetin ise; Türk milliyetçiliği kavramını bir olumsuzlanma örneği olarak bilinçli manipülasyonla değerlendirdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Genel olarak bakıldığında Türk milliyetçiliği fikir sisteminin, Türk tarih tezinde belirlenen resmî milliyetçilik anlayışına alternatif olarak, Türk Dünyasını daha geniş bir perspektiften değerlendirdiği, Osmanlı reddi mirası üzerine kurulu olan kültürel hegemonyaya karşılık Türk tarihine bütünsel bir bakış açısıyla baktığı, İslam'ın değerler manzumesini toplum yaşamında sürdürme gereği taşıdığı, Komünizm aleyhine bir düşünce ortaya koyduğu, anti demokratik vesayetçi anlayışa karşılık, millet iradesinden yana tutum sergilediği sonucuna ulaşılmıştır.

15 Temmuz 2016 FETÖ darbe girişi sonrası kurulan Cumhuriyet İttifakı'nın bileşenlerini oluşturan milliyetçi muhafazakâr düşüncenin, imparatorluk mirasından, günümüze kültürel hegemonya tarafından bir olumsuzlanma ve manipülasyona maruz bırakılmak istendiği, hegemonyanın genel olarak eski gücünü kaybettiği, özelde Milliyetçi Hareket Partisi'nin 2016-2023 yılları arasında Türk milliyetçiliği fikrini hâkim düşünce hâline getirmek konusunda politikalar ürettiği ve Cumhuriyetimizin 100. yılında Türkiye Yüzyılı söyleminin düşünsel ve kültürel alt yapısına katkı sağladığı sonucuna ulaşılmıştır.

Yeni Türkiye, yeni fikir ve politikalar bağlamında kültürün siyaset ile olan ilişkisi göz önüne alınarak, Türk milliyetçiliği fikrinin kamu diplomasisi aracılığıyla yumuşak güç bağlamında tanıtımı gerçekleştirilebilir. Cihanşümul devlet anlayışının yeniden zihinlere yerleşmesi açısından Türk kültür ve tarihine dair mirasımızın uluslararası alanda tanıtımına önem verilebilir. Türk milliyetçiliği dijitalleşme ve kültürel endüstri kavramlarını üretime dayalı bir anlayışla işleyerek Türkiye Yüzyılı söylemine katkı sağlayabilir.

Kaynakça

- Atsız, N. (1997). “Millî Birlik”. Makaleler III. İstanbul: İrfan Yayınları.
- Bilgin, O. (2022). “Türkiye’de Kültürel Hegemonya”. Kültürel İktidar. İstanbul: Diploması Vakfı Yayınları, 1-43.
- Bilgin, O. (2018). Türk Milliyetçiliği ve Kemalizm Meselesi: Hegemonya, Asimilasyon, Mücadele. Akademik Hassasiyetler, 5(10): 331-360.
- Danişment, İ.H. (1966). Türklük Meseleleri. İstanbul: İstanbul Kitapçılık.
- Erdal, İ. (2019). MHP’nin Türk Kimliği ve Türk Milliyetçiliği Anlayışı ve Türk Dünyasına Bakışı. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2(3): 185-200.
- Ersoy, R. (2020). Geçmişten Günümüze Milletın İradesinin Devletin İdaresine Dönüşüm Mücadelesi. Vesayetten Demokrasiye Millî İrade Sempozyumu konuşma metni.
- Ersoy, R. (2018). Kültür, Siyaset ve Millî Burjuvazi. Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 9(16): 1547-1565.
- Gramsci, A. (1971). Selections from the prison notebooks of Antonio Gramsci: Ed. and Transl. By Quintin Hoare and Geoffrey Nowell Smith. G. Nowell-Smith, & Q. Hoare (Eds.). International Publishers.
- Güngör, E. (1992). Kültür Değişmeleri ve Milliyetçilik. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Güngör, E. (1980). Türk Kültürü ve Milliyetçilik. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Kutlu, S. (2004). Didâr-ı Hürriyet: Kartpostallarla İkinci Meşrutiyet. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Mert, N. (2007). Merkez Sağın Kısa Tarihi. İstanbul: Selis Kitapları.
- MHP. (2022). Milliyetçi Hareket Partisi Genel Başkanı Sayın Devlet Bahçeli’nin TBMM Grup Toplantısında yapmış oldukları konuşma. 24.05.2022
https://www.mhp.org.tr/htmldocs/genel_baskan/konusma/5012/index.html
(erişim: 15.08.2023)
- MHP. (2022). Milliyetçi Hareket Partisi Genel Başkanı Sayın Devlet Bahçeli’nin Merkez Yönetim Kurulu, Merkez Disiplin Kurulu ve Milletvekilleri Ortak Toplantısı sonrasında yapmış oldukları konuşmanın metni. 06.02.2022
https://www.mhp.org.tr/htmldocs/genel_baskan/konusma/4953/index.html
(erişim: 15.08.2023)
- MHP. (2020). Milliyetçi Hareket Partisi Genel Başkanı Sayın Devlet Bahçeli’nin Danıştay 10. Dairesi’nin Ayasofya Camisi’yle ilgili vermiş olduğu karar hakkında yaptıkları yazılı basın açıklaması. 10.07.2020
https://www.mhp.org.tr/htmldocs/genel_baskan/konusma/4697/index.html

(erişim: 15.08.2023)

MHP. (2020). Milliyetçi Hareket Partisi Genel Başkanı Sayın Devlet Bahçeli'nin, Demokrasi ve Özgürlükler Adasının açılışında yapmış oldukları konuşma. 27.05.2020

https://www.mhp.org.tr/htmldocs/genel_baskan/konusma/4679/index.html

(erişim: 15.08.2023)

MHP. (2017). Milliyetçi Hareket Partisi Genel Başkanı Sayın Devlet Bahçeli'nin Siyaset ve Liderlik Okulu'nun 14. Dönem Sertifika Töreninde yapmış oldukları konuşma. 16.12.2017

https://www.mhp.org.tr/htmldocs/genel_baskan/konusma/4345/index.html

(erişim: 15.08.2023)

MHP. (2016). Milliyetçi Hareket Partisi Genel Başkanı Sayın Devlet Bahçeli'nin TBMM Grup Toplantısında yapmış oldukları konuşma. 26.07.2016

https://www.mhp.org.tr/htmldocs/genel_baskan/konusma/4113/index.html

(erişim: 15.08.2023)

Öztürkmen, A. (2009). Türkiye'de Folklor ve Milliyetçilik. İstanbul: İletişim Yayınları.

TBMM. (1977). Milliyetçi Hareket Partisi 1977 Seçim Beyannamesi.

https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/872/197904005_1977.pdf?sequence=1&isAllowed=y

(erişim: 16.08.2023)

T.C. Cumhurbaşkanlığı. (2017). 15 Temmuz'un En Büyük Kahramanlarından Biri de Gençlerimizdir. 28.05.2017

<https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/77378/15-temmuzun-en-buyuk-kahramanlarindan-biri-de-genclerimizdir>

(erişim: 30.08.2024)

TRT Haber. (2023). 2022'nin En Çok Tercih Edilen İsimleri. 01.01.2023

<https://www.trthaber.com/haber/gundem/2022nin-en-cok-tercih-edilen-isimleri-734949.html>

(erişim: 16.08.2023).

TRT Haber. (2023). Millî Muharip Uçak'ın Adı Kaan Oldu. 01.05.2023

<https://www.trthaber.com/haber/gundem/milli-muharip-ucakin-adi-kaan-oldu-764020.html>

(erişim: 16.08.2023).

TRT Haber. (2019). Bahçeli'den Cumhurbaşkanı Erdoğan'a Anlamlı Hediye. 25.10.2019

<https://www.trthaber.com/haber/turkiye/bahceliden-cumhurbaskani-erdogana-anlamli-hediye-437528.html>

(erişim: 16.08.2023).

- Turhan, M. (1987). Kültür Değişmeleri. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.
- Türkeş, A. (1975). Temel Görüşler. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Yılmaz, M. (2001). “Dünder Taşer”. Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Milliyetçilik. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yücel G ve Bölükbaşı, Y.Z. (2022). Türkiye’de Kültürel İktidarın İdeolojik Ötekisi: Milliyetçilik. Kültürel İktidar. İstanbul: Diplomasi Vakfı Yayınları, 233-259.

DÜŞÜNCE DÜNYASINDA TÜRKİZ

Ulusal Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi

Yıl/Year: 15 • Sayı/No: 3 • Aralık/December 2024

ISSN: 1309-601X

UŞUN KOCA OĞLU SEGREK BOYU'NUN COĞRAFYASI

The Geography Of Uşun Koca Oglu Segrek Boyu

Dursun Can EYÜBOĞLU

Serbest Araştırmacı, İstanbul.
dursuncaneyuboglu@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4163-0976

Makalenin Türü: Araştırma Makalesi
Gönderim Tarihi: 14.10.2024
Kabul Tarihi: 26.12.2024
DOI: 10.59281/turkiz.1567227

Kaynak göstermek için:

Eyüboğlu, D.C., (2024). Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nun Coğrafyası.
Düşünce Dünyasında Türkiz, 15(3): 389-442.

İletişim / Contact

29 Ekim Caddesi 2654. Sokak No: 1 Gölbaşı-Ankara/Türkiye
Tel: +90 312 460 1779 • Faks: +90 312 460 1789

www.tasav.org • iletisim@tasav.org • turkiz.dergi@tasav.org

UŞUN KOCA OĞLU SEGREK BOYU'NUN COĞRAFYASI

The Geography Of Usun Koca Oglu Segrek Boyu

Dursun Can EYÜBOĞLU

Serbest Araştırmacı, İstanbul.
dursuncaneyuboglu@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4163-0976

Özet

Dede Korkut anlatıları tarihin farklı dönemlerinin ürünleridir, farklı tarihî süzgeçlerden geçmiştir, farklı dönemlerde yazıya geçirilerek günümüze gelmiştir ve Türk halkları arasında yaşamaya devam etmektedir. Dede Korkut Destanları'nın birçok varyantı, nüshası, yazması vardır. Tarihî süreçte birçok coğrafyalara adapte olmuş, birçok yer adları destanlara katılmış, birçok varyantları oluşmuştur. Dede Korkut'taki Oğuzların yaşadığı coğrafya Orta Asya, geniş Avrasya coğrafyasıdır. Eski Türklerin önemli bir kısmı konar-göçer olmakla birlikte, yerleşik Türkler de vardı. Dede Korkut'taki yerleşik düşmanların birçoğu yerleşik Türklerdir. Dede Korkut'ta göçebe yaşamın bir unsuru olarak dağlar, ırmaklar yer almakla birlikte, yerleşik yaşamın bir unsuru olarak kaleler-kent kaleler de yer almaktadır. Dede Korkut Kitabı'ndaki onuncu boy Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'dur. Boyun konusu, bir kardeşin, tutsak düşen bir kardeşi, ağabeyini kurtarmasıdır. Anlatı bir kardeşlik destanıdır. Boyun başkahramanı Segrek'tir. Bu boy, Kazılık Koca Oğlu Yigenek Boyu ve Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy ile aynı destanın farklı varyantlarıdır. Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda tarihî-coğrafi-edebî-kültürel olarak başlıca iki coğrafi tabaka bulunmaktadır: Alt Coğrafya ve Üst Coğrafya. Boyun Segrek adlı

Türkmenistan varyantının olması, Orta Asya'da başka varyantlarının bulunması, boyda geçen birçok yer adı, boyun Oğuzların Hazar'ın batısına, Anadolu-Azerbaycan'a göçlerinden önceye, Orta Asya'da buldukları 10.-11. yüzyıllardan daha eski bir tarihe ait olduğunu göstermektedir. Anlatının motifleri, varyantları, ilgili anlatılar geniş bir coğrafyada görülmektedir. Boyun coğrafyası kısmen belirgindir. Boydaki coğrafyada Aladağlar, Sir Derya boyunca uzanan Karadağlar, bu bölgede bulunan Kazılık yer almaktadır. Sir Derya ve Balkaş Gölü arasındaki coğrafyayı içermektedir. En alt coğrafya ise Altaylar-Güney Sibirya bölgesiyle ilgili olmalıdır. Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda Aladağ, Alınca Kalası, Arku, Dereşam, Gökçe Deniz, Karadağ, Kazılık Dağı, Oğuz Eli/Oğuz, Şirögüven yer adları geçmektedir. Bu çalışmada Dede Korkut'taki Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nun coğrafyası incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut, Segrek, Egrek, Destan, Coğrafya.

Abstract

The Dede Korkut narratives are the products of different periods of history, have passed through different historical filters, have been written down in different periods and have survived to the present day and continue to live among the Turkic people. There are many variants, copies, manuscripts of the Dede Korkut Epics. They have adapted to many geographies throughout history, many place names have been added to the epics, many variants have emerged. The geography where the Oghuzs in Dede Korkut lived is Central Asia, the vast Eurasian geography. Although a significant portion of the ancient Turks were nomads, there were also settled Turks. Many of the settled enemies in Dede Korkut are settled Turks. While mountains and rivers are an element of nomadic life in Dede Korkut, there are also castles-city castles as an element of settled life. The tenth epic in the Book of Dede Korkut is Usun Koca Oglu Segrek Boyu. The subject of the epic is a brother saving his brother who is captured. The narrative is an epic of brotherhood. The protagonist of the epic is Segrek. This epic, Kazilik Koca Oglu Yigenek Boyu and Salur Kazan Tutsak Olup Oglu Uruz Cikardigi Boy are different variants of the same epic. There are two main geographical layers in Usun Koca Oglu Segrek Boyu in terms of historical-geographical-literary-cultural aspects: Lower Geography and Upper Geography. The existence of the Turkmenistan variant of the epic called Segrek, the existence of other variants in Central Asia, many place names in the epic indicate that the epic belongs to a history older than the 10th-11th centuries when the Oghuzs were in Central Asia, before their migration to the west of

the Caspian Sea, to Anatolia-Azerbaijan. The motifs, variants, related narratives of the narrative are seen in a wide geography. The geography of the epic is partially clear. The geography of the epic includes Aladaglar, Karadaglar extending along the Sir Derya, Kazilik located in this region. It includes the geography between Sir Derya and Lake Balkas. The lowest geography should be related to the Altai-Southern Siberia region. In Usun Koca Oglu Segrek Boyu, the place names Aladag, Alinca Kalasi, Arku, Deresam, Gokce Deniz, Karadag, Kazilik Dagi, Oguz Eli/Oguz, Siroguven are mentioned. In this study, the geography of Usun Koca Oglu Segrek Boyu in Dede Korkut was examined.

Keywords: Dede Korkut, Segrek, Egrek, Epic, Geography.

Giriş

Dede Korkut Destanlarının, millî edebiyat örneği olarak, dünya edebiyatında yer etme ölçüsüyle üstünlüğü ve değeri yüksektir; Türk geleneklerinin, göreneklerinin, törelerinin bütün çizgilerini taşımakta, toplum yaşamının yarı yerleşik yarı gezgin, genellikle akıncı yönünü bütün canlılığıyla çizmektedir. Gün doğuşundan gün batımına kadar geçen zaman dilimleri, bahardan kışa varan zaman bölümleri, koşan at ayağı ile konuşan ozan dilinin hızında değişen zamanın akışı bellidir ve kendinden başkasına benzemez has bir havası olan Türk'ün zamanıdır (Sepetçioğlu, 1998: 16).

Dede Korkut/Korkut Ata geleneği, sözlü ve yazılı yaratıcılığıyla bütün Türk Dünyası'nı kapsayan bir kültür ve medeniyet yaratma geleneğinin adıdır. Bu gelenek, bir medeniyet yaratmanın yanında, dünyaya yön veren bir milletin yaşam tarzını ve bu tarz içinde yaşadığı, tecrübe ettiği pek çok unsuru da içerisinde barındırmıştır. Bu gelenekte yaratılan her unsur, özgündür, değerlidir. Bu değerler, sözlü gelenekten alınmış, zaman içinde yazılı metinlere dönüştürülmüş, kuşaktan kuşağa aktarılmıştır (Ekici, 2019: 17).

Dede Korkut Destanları'nın destan, hikâye, efsane, masal, mit vb. birçok türde birçok varyantı, nüshası, yazması vardır. Bunların içerisinde en bilineni, buldukları yerler olan *Dresden ve Vatikan* adlarıyla bilinen iki nüshası olan *Dede Korkut Kitabı*'dır (Ergin, 1964; Ergin, 1989; Gökyay, 1973; Tezcan ve Boeschoten, 2001; Özçelik, 2016). Eserin Berlin kopyası da vardır. Dede Korkut'un bir varyantı ise Türkmen/Türkmenistan varyantı olarak bilinen *Türkmen Halk Nüshası*'dır (Erdem, 1998; Tural ve Nurmemmet, 1999). Destanın bir varyantı da 2019 yılında keşfedilen *Türkmen Sahra/Günbet* yazmasıdır (Ekici, 2019). Destanın yeni keşfedilen Ankara, Bursa yazmaları da vardır (Sertkaya, 2022). Destanın Türk topluluklarından ve başka milletlerden yapılan birçok derleme varyantı da vardır.

Muharrem Ergin'e göre Dede Korkut Kitabı'ndaki hikâyelerin esas karakteri destanidir, epiktir. Bunları birer destan parçası saymak ve dar anlamda destan demek mümkündür, ancak bu konudaki en uygun tabir *destani hikâye*'dir. Gerek Dede Korkut Kitabı'nın iç yapısı, hikâyelerin şekli ve içeriği, gerekse tarihî kanıtlar ve çeşitli Oğuz rivayetleri, bunların eskiden oluşmuş büyük bir Oğuz destanından ayrılan, yeni unsurlar eklenerek zamanla bağımsız hale gelen parçalar olduğunu göstermektedir (1989: 29-30).

Dede Korkut anlatıları, tarihin farklı dönemlerinin ürünleri olarak, farklı tarihî süzgeçlerden geçerek, farklı dönemlerde yazıya geçirilerek bugünlere gelmiştir ve Türk toplulukları arasında farklı türlerde yaşamaya devam etmektedir. Bu nedenle destan, hikâye, efsane, masal, mitoloji vb. çok sayıda anlatı türüyle ilgilidir. Basat-Tepegöz ve Deli Dumrul boylarında mitoloji ve masal unsurları ön plana çıkarken; Salur Kazan anlatılarında destan; Bamsı Beyrek anlatılarında destan ve hikâye; Korkut Ata anlatılarında efsane unsurları ön plandadır. Bunların az veya çok tarihî-coğrafi bağları vardır. Dede Korkut anlatıları, çoğunlukla destan veya destani-hikâye olarak kabul edilmektedir (Eyüboğlu, 2024: 13).

Dede Korkut anlatıları; anlatıya, metne, bakış açısına, ele alış biçimine vb. göre birçok nedenle farklı şekillerde adlandırılabilir. Bu adlandırma şekillerinin hepsinin kendince bir mantığı vardır. Çünkü bu anlatılar; birçok Türk halkı arasında, birçok millette görülen; yüzlerce, binlerce yıllık tarihî süreçlerden geçerek günümüze ulaşan; dilden dile, kuşaktan kuşağa onlarca, yüzlerce kişi, ozan tarafından anlatılan; üzerinde birçok işlem yapılan; farklı türleri, şekilleri, varyantları, uyarlamaları bulunan; büyük sözlü kültür geleneklerinin; bir zamanlar devasa hacimlerde olan sözlü kültür ürünlerinin geriye kalmış kırıntıları; günümüzde tarihiyle, coğrafyasıyla, diliyle, kültürüyle, metinleriyle, nüshalarıyla, yazmalarıyla, varyantlarıyla dev sözlü kültür ürünleridir. Bu nedenle biz eser ve çalışmalarımızda bu anlatıları, genellikle araştırmacıların adlandırma şekillerine de uygun olarak, Dede Korkut Destanları, Dede Korkut Hikâyeleri, Dede Korkut Boyları, Dede Korkut Oğuznameleri vb. birçok şekilde adlandırmaktayız ve bunun Dede Korkut'un zenginliğine katkı sağlamasını ummaktayız.

Dede Korkut Hikâyeleri'nin hepsinde kurgu bakımından ortak noktalar vardır. Hikâyelerin başında kahraman bazı haksızlıklara ya da kötülöklere uğrasa da bunlarla baş etmeye çalışır. Hikâyelerin ortalarında kahramanlar benzer tehlikelerle karşılaşır ki, bu tehlike genellikle düşmandır. Kahramanın başı derde girer, tutsak olur. Hikâyelerin sonuna doğru birileri, Oğuz yiğitleri, kahramanı kurtarır, sonuçta kahramanlar her türlü zorluğu yenerler (Üstünova, 2008: 139).

Bu makalede Dede Korkut Destanları'ndan Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nun coğrafyası ve içerisinde geçen yer adları toplu olarak incelenmiş, literatürdeki konuyla ilgili önemli kaynaklar bir araya getirilmiş, birçok araştırmacının görüşlerine yer verilmiş, genel bir değerlendirme yapılmıştır. Böylece anlatıdaki coğrafyanın daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamak amaçlanmıştır. Öncelikle destanın coğrafyasına bir giriş niteliğinde, Dede Korkut Destanları'nın genel coğrafyasına yer verilecektir.

1. Dede Korkut Coğrafyası

Pek çok değerli araştırmacı Dede Korkut Destanları'nın coğrafyası hakkında görüşler dile getirmişlerdir. Bu görüşler destanın coğrafyasını anlamak açısından faydalı olacaktır. Burada bunların bazılarından bahsedelim:

Vasiliy Vladimiroviç Barthold'a göre Korkut hakkındaki efsaneler en çok Kazaklar arasında görülmektedir. Çünkü Oğuzlar *Kafkasya*'ya göç etmeden önce *Sirderya* bölgesinde yaşamışlardır (Barthold'dan aktaran Margulan, 2000: 134).

Zeki Velidi Togan, Dede Korkut'ta yer alan Bayındurlar ile Kazan Han'a ait incelemesini Orhan Şaik Gökyay'ın kitabında bir bölüm olarak yayımlamıştır. Togan'a göre, Kıyan Selçük-oğlu Deli Dundar, *Karacuk* sıradağlarından *Çolpan Dağı*'nda kafirlerle savaşan bir kişi olarak anlatılmıştır. Kıyan Selçuk ise *Kazgurt*, bugünkü *Taşkent*'in kuzeyindeki *Kazıgurt Dağı* bölgesinde yaşayan bir Oğuz beyiydi. Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'ndaki Uşun Koca ile oğulları Segrek ve Egrek, tarihte olduğu gibi bugün de bilinen ve yaşayan kabilelerdir. *Tıyaşan* (Tanrı Dağları)'ın batısında *Çu* havzalarında ve *Fergana* dağlarında yaşamışlardır. Bunlardan Babür de bahsetmiştir. Topkapı Sarayı'ndaki *Oğuzname*'de Sarı donlu Şelci kızını alan Kanglı Koca-oğlu Kan Turalu'dan bahsedilmiştir. Bu, aynı *Oğuznamede* yurtları *Buhara* ile *Talas* arasında gösterilen Kanlı (Kanglı) kabilesine ait olmalıdır. *Şelci*, bugünkü Taraz (Evliya Ata, eski Talas)'ın güney tarafındaki maden ocaklarından ibaret olan eski *Şelci* kentidir (Gökyay, 1973: CX). Zeki Velidi Togan'ın Dede Korkut'ta adı geçen kişilerle ilgili olarak burada belirttiği yer adları *Orta Asya*'dadır ve aynı zamanda destanların coğrafyasıyla da ilgilidir.

Pertev Naili Boratav'ın çalışmasında yazdığına göre Oğuzlar'ın *Anadolu*'ya son büyük göçünden önce, Azerbaycan'a, Anadolu içlerine sızmaları olmuştu. Sonraki menkabevi tarihler ve destanlar da bunları uzun bir devir sürmüş bir yayılma ve yerleşme hareketi gibi göstermişlerdir. Selçuklu öncesi yapılmış bu akınlar, destani

mihver değiştirme olayını, gerçekte Oğuzlar'ın *Sir Derya*'nın kuzeyindeki hatıralarının, sonradan geldikleri *Doğu Anadolu* ve *Azerbaycan*'daki olaylara uyarlanmasını kolaylaştırmıştır. Dede Korkut Hikâyeleri'nin bazılarında, her birinin ünlü işlerini sayıp belirten destani klişeler olarak Oğuz beylerinin adları sıralanır. Bunlar, *şecere-i Terakime*, *Topkapı Oğuznamesi*'nde ve diğer bazı eski eserlerde de görölen destani klişelerdir ve aslında Oğuzların *Sir Derya* bölgesindeki yurtlarında ortaya çıkmış, sonradan Oğuzlar tarafından *Anadolu-Azerbaycan* yöresine getirilmiş hazır kalıplardır (1958: 56).

Emin Abid'e göre Dede Korkut Kitabı'ndaki anlatıların ortaya çıktığı coğrafi yerler eski *Azerbaycan* sahasının tamamen dâhil olduğunu göstermektedir: *Mardin kalesi*, *Bayburt hisarı*, *Ak Hisar*, *Trabizon*, *Garadeniz*, *Sadlık dağ*, *Akbaza*, *Gürcistan ağzı*, *Göyce denizi*, *Gence*, *Demir kapı*, *Kara Derend*, ya da *Darvand* vb. Bu yerler harita üzerinde birbiriyle birleştirilince, *Doğu Anadolu* olarak adlandırılan eski *Ermenistan* ve *Karadeniz*'den *Derbend* kentine kadar uzanan bir saha görölmektedir. *Güney Kafkas* da buraya dahildir. Belirtilmemiş olsa da, olayların gidişatından *Kuzey İnan* (Güney Azerbaycan)'ın da bu sahanın güney eteğini oluşturduğu düşünölebilir. Örneğin, *Derbend* ve *Gürcistan*'a yağma etmeye giderken, akarsulardan geçildiğinden bahsedilir ki, bunlar *Kür* ve *Araz* nehirleri ve kollarıdır (Abid'den aktaran Hüseyinoğlu, 1998: 48).

Muharrem Ergin'in dile getirdiğine göre Dede Korkut'ta Türk tarihinin derinliklerinde yatan birçok olay silsilesinin derin izleri görölr. Bunlar eski Türk tarihinin birçok destanlaşmış unsurları ile Oğuz Türkleri'nin önce *Orta Asya*'daki ilk yurtlarında, sonra batıda *Doğu Anadolu* ve *Azerbaycan* sahasında yaşadıkları tarihin geniş yansımalarıdır. Millî destanın dokuzuncu özelliği bir coğrafyaya sahip olmasıdır. Dede Korkut'ta da tarihe dayanmasının doğal bir sonucu olarak böyle bir coğrafya vardır. Bu coğrafya görünöşte ve ön planda *Doğu Anadolu* ve *Azerbaycan* sahasıdır. Ancak bunun arkasında doğrudan veya çoğu kez bu sahaya adapte edilmiş olarak

Orta Asya'nın, Türkistan coğrafyasının unsurları yatar. Eser bir destan olarak, zamansız ve mekânsız olan masal ve efsaneden çok ayrılmıştır (2017: 9).

Zeynep Korkmaz'ın bahsettiğine göre Dede Korkut Kitabı, göçebe Oğuz boylarının bir hanlık düzeni içinde, 9.-11. yüzyıldan 15. yüzyıla, *Sirderya* boylarından *Doğu Anadolu* ve *Azerbaycan'a* kadar uzanan mücadele ve yaşayışlarının bir ifadesidir (2004: 101).

Alkey Margulan'ın çalışmasında dediğine göre tarihî süreçte *Kazakistan'da* Korkut'un mirasını devam ettirenler dört kısma ayrılabilir; eski bahşı/ozanlar, kopuzla küy çalan ünlü küyçüler, halkı yönlendiren bilge ve şeşen/hatipler, Korkut geleneğini devam ettiren ve kopuz çalıp beste yapanlar. *Kazakistan'da, Korkut* efsanelerini kuşaktan kuşağa ulaştıran şecereci insanlar da vardır ki, özellikle şecereci aksakallar, *Sirderya* boylarındaki *Janakent, Kazalı, Karmakşı, Kızılorda, Sığanak, Şavildir (Çavuldur), Türkistan* kentleri bölgesinde çokça görülmektedir. *Kazakistan'da, Korkut* efsanelerinin günümüze ulaşmasında büyük katkısı olanlardan biri, 17. yüzyılda yaşamış, hem bahşı, hem tanınmış bir akın/ozan olan Nurgali ve onun 18.-19. yüzyıllardaki nesilleridir ki, ellerinde kendilerinin Korkut Ata'nın soyundan geldiklerini gösteren şecereleri vardır (2000: 134-136). Alkey Margulan'ın burada verdiği bilgiler değerlidir.

Korkut Ata günümüzde Kazakistan'da geniş bir kesim tarafından tanınmaktadır, hakkında birçok efsane anlatılmaktadır. Korkut efsanelerinin birçok varyantı da vardır. Bu efsanelerde Korkut'un doğumundan ailesine, hayvanlarından ölümüne kadar hayatı hakkında çeşitli bilgiler vardır. Bu efsanelerin bir kısmında Dede Korkut Kitabı veya *Türkmenistan* varyantıyla paralel izler bulmak mümkün olmakla birlikte, efsanelerin çoğunda yer alan bilgiler özgündür, başka varyantlarda olmayan türdendir. *Kazakistan'da* başta kılkopuz olmak üzere bazı çalgıların icadı kendisine atfedilmektedir. *Korkut Küyleri* (Ezgileri) olarak bilinen birçok müzik onun mirası olarak kabul edilmektedir ki, bu ezgilerin

efsaneleri de vardır. Aynı zamanda popüler kültürde de yaygın bir şekilde yer almaktadır. İçerisinde kıkopuzun bulunduğu birçok müzik klbinde doğrudan veya dolaylı olarak Korkut Ata'ya gönderme yapılmaktadır. Bütün bunlar Dede Korkut Destanları'nın alt coğrafyasının *Orta Asya* olduğunu yansıtmaktadır. Dede Korkut konusunda; *Anadolu-Azerbaycan* varyantı Dede Korkut Kitabı'yla öne çıkarken, *Türkmenistan varyantı* Türkmen Halk Nüşhası ve destanın yaşayan varyantlarıyla öne çıkmakta, *Kazakistan* ise *Korkut Efsaneleri* ve *Korkut Küyleri*'yle öne çıkmaktadır. Böylece bir bütün olarak değerlendirildiğinde Dede Korkut varyantları birbirlerine güç ve renk katmaktadır.

Melek Erdem'e göre tarihte batıya doğru akınlarıyla Oğuzların, yayıldıkları sahaya paralel bir şekilde yaşadıkları tarihî olaylar da sözlü gelenek ürünlerine, Dede Korkut'a yansımıştır. Bu durum, *Türkmenistan* varyantlarıyla kesinlik kazanmaktadır. Bu varyanttaki boylarda hem *Sirderya* kenarında yaşayan Oğuzlardan, hem de bugünkü *Türkmenistan* sahasına denk gelen yerlerdeki Oğuzlardan söz edilmektedir (1998: 324). Melek Erdem'in bu tespitleri geçerlidir. Dede Korkut Destanları, *Anadolu-Azerbaycan* coğrafyasında olduğu gibi, *Orta Asya* coğrafyasında da zamanla yerleşmiş, yerel unsurları da bünyesine katmıştır. Bu durum sözlü kültür ürünlerinin karakteristik bir özelliğidir. Bu yüzden sözlü kültür ürünlerinin birçok varyantı olabilmektedir. Dede Korkut'taki en eski destanlar, tarihî süreç içerisinde birçok farklı coğrafyalara adapte olmuş, birçok farklı yer adları destanlara dâhil olmuş, birçok farklı varyantlar oluşmuştur.

Fuzuli Bayat'ın eserinde belirttiğine göre epik hadise olan Dede Korkut Boyları'nda ozanın amacı, o zamanda ve mekânda Kalın Oğuz beylerinin yaşamını, bu dünyada gördükleri işleri, kahramanlıklarını, adet ve ananelerini, ritüel-mitolojik törenlerini gelecek kuşaklara manevi tarih, hafıza kitabı gibi göstermektir. Zaman ve mekânın Oğuz kavramı, Oğuz yaşamıyla ilişkileri, özellikleri Dede Korkut Kitabı'nda bütün yönleriyle korunmuştur; konar-göçer devlet anlayışı ve bu devletin sınırları, hükümdar halk

ilişkileri, kutsal karakterli ülüş (et paylaşımı), orun (oturma düzeni) ve zaman içinde inanç, mekân içinde barış, zaman-mekân birliğinde hareketlilik belirgin şekilde görünmektedir. Oğuzlar, zamanı ve mekânı istedikleri gibi değiştirmiş, istek ve arzularına uygun bir şekle sokmuşlardır ki, bu yüzden de her bir tarihî anlayış ve olay somut tarih değildir, ancak tarihî bir değere sahiptir. Konar-göçer Oğuzların tarihî zaman, coğrafi bölgeler, etnoslar hakkında verdiği bilgi, destanlaşarak sembolik işaretler taşıyan zaman-mekân birliğine çevrilmiştir ki, bu açıdan Dede Korkut Kitabı'nda tarihî zaman ve bu zamanla uyuşan herhangi bir coğrafi ad değil, umumileşmiş tarihî zaman ve mekân vardır. Örneğin; Göktürk ordusunun ardından Oğuzların batıya yürüyüşleri, 4.-5. yüzyıllarda Bayındırların *Gökçe Göl* ile *Van Gölü* arasında yerleşerek Gürcü çarları ile savaşları, 9. yüzyılda *Sır-Derya* havzasının bir kısmında başkenti *Yengikent* olan Oğuz Yabgu Devleti'nin kurulması, İlhanlılar devrinde Oğuzculuk hareketinin genişlemesi, Akkoyunlu-*Trabzon* ilişkileri vs. Bunlar, destanda artık bedii-estetik kategoridedir ve kesin tarih-coğrafya gibi kabul edilmemelidir (2016: 106-107).

Gandım Ballıyev, Dede Korkut Hikâyeleri'nin *Orta Asya*'da, *Sır-Derya* civarında ortaya çıktığını, Gorkut Ata ile ilgili M. Köseyev'in ve diğer bilginlerin çalışmalarından açıkça anlaşılacağı üzere destanın bazı boylarının 7.-9. yüzyıl Oğuz yaşamıyla sıkı bir ilişki içerisinde olduğunu, destanın dilinde eski Oğuz Türklerine ait sözcükler ve unsurların varlığını koruduğunu, bu türden sözcüklere Kaşgarlı Mahmud'un eserinde ve *Orhun Yazıtları*'nda karşılaşılmamasının destanın eskiliğine ek bir kanıt oluşturduğunu söylemiştir (2000: 58-59).

Abdimalik Nisanbayev'in çalışmasında kaydettiğine göre Dede Korkut Kitabı 15. yüzyılda yazıya geçirilmiş olsa da, bu destanlar 7. yüzyılda teşekkül etmiş, aradan yedi asır geçtikten sonra *Kaf Dağı*'nı aşarak *Anadolu*'ya gelip yerleşen Türkler ata yurduna duyduğu özleminden dolayı hafızalarında kalan Dede Korkut destanını yazıya geçirmiştir. Dede Korkut destanı, ata yurttan göç

eden Türklerin hafızasında yedi asır unutulmadan korunmuşsa, ata yurdun kendisinde, adı dillere destan olup efsaneleşmiş olmalıydı ki, gerçekten de öyle olmuştur. Dede Korkut mirası, bütün Türk halklarının 7. yüzyıldan sonraki kültürünün temel taşlarından biridir. Korkut, 8.-9. yüzyıllarda *Sirderya* kıyısında, olasıdır ki, bugünkü Türk halklarının parçalanmadan önce doğuya doğru Büyük *Çin Seddi*'nden batıya doğru *Derbent* kentine kadar uzanan Ulu Bozkırı yöneten Türk Hanlığı'nın (Gök-Türk) dağılma döneminde yaşamıştır (2000: 4-5).

B. Iskakov-Şakir İbrayev'in çalışmasında yazdığına göre Korkut, yaklaşık 8.-9. yüzyıllarda, *Kazakistan*'ın *Kızılorda* ilinin *Karmakşı* ilçesine bağlı ve *Sirderya*'nın aşağı kıyısında bulunan *Janakent* (Yenikent)'te yaşamıştır. Bu yeni kent, *Sir Irmağı*'nın *Aral Gölü*'ne döküldüğü yerde bulunduğundan dolayı Kazaklar onu "*Su ayağı - Er Korkut*" şeklinde de adlandırmışlardı. Korkut Ata'nın, *Kazakistan*'ın *Kızılorda* ilinin *Karmakşı* ilçesine bağlı *Korkut* adlı bir demiryolu istasyonunun yakınlarında, *Sirderya*'nın kıyısında bulunan türbesi 8.-9. yüzyıllarda inşa edilmiştir (2000: 285-288). B. Iskakov-Şakir İbrayev'in verdiği bu bilgiler, tespitleri değerlidir ve Dede Korkut Destanları'nı alt coğrafyasını *Orta Asya* ile ilişkilendirmektedir. Bu bölgede *Korkut Efsaneleri* ve *Korkut Küyleri* (Ezgileri) yaygındır. Gerek efsaneler olsun gerek küyler olsun bunların farklı varyantları vardır. Küylerin de efsaneleri vardır. Kazaklar Korkut Ata'nın türbesinin bulunduğu *Kızılorda*'daki *Karmakşı* bölgesinde *Korkut* istasyonu yakınlarında Korkut Ata'ya büyük ve güzel bir anıt yapmışlardır. *Korkut Ata Anıtı*'ndaki dört büyük kılıkopuz şeklindeki anıt dikkat çekici bir görünüme sahiptir. Eski Oğuz-Kıpçak yurdunda, *Sir Derya*'ya yakın bir konumda bulunan, bozkırın ortasında gururla yükselen bu anıt, gelecek kuşaklara, asırlara Türkler'in ortak atası Korkut'un mirasını, efsanevi müziğinin sesini hatırlatacak, ilham verecektir.

Üçler Bulduk'a göre Dede Korkut Boyları, zahiri olarak kahramanlık olayları ile örülü olmakla birlikte, özünde Oğuzların sosyal ve siyasi tarihlerini ele alan, *Orta Asya*'dan *Kafkaslar*'a,

Kafkaslar'dan Anadolu'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyanın militle bütünleşmesinin gerçek tarihidir. Dede Korkut'ta il sözü genellikle siyasi teşkilata sahip olan *Oğuz Eli* biçiminde geçmekte olup, bazen bir coğrafyayı da ifade etmektedir. Oğuz veya Oğuz Eli olarak açıklanan siyasi teşekküle haiz ülkenin iki coğrafi alanı vardır. Dede Korkut'ta adı geçen coğrafi bölgelerin bir kısmı, eserin yazıya geçirildiği bölgelerdedir, bir kısmı ise bu bölgelerde bulunmaz, veya bazı yer adları değişik mekânlarda ortak olarak kullanılmaktadır. Bu ikilik, destanın teşekkül ve yazılış tarihleri arasındaki uzun zaman ve uzaklık farkından kaynaklanmaktadır. Destanın ilk mekânı genel anlamda *Orta Asya*, *Sir Derya'dan Mangışlak'a* kadar uzanan bölgelere ait tarihî izler taşımaktadır. Destanın ikinci coğrafyası ise *Doğu Anadolu'nun* kuzeyi, *Azerbaycan*, daha geniş olarak *Kafkaslar* sahasıdır. Köken olarak *Orta Asya* ile ilgili olan ancak farklı Türk coğrafyasında aynı adla hatıraları anılan yer adları bu konularda ipuçları vermektedir (1997: 466-468).

Şamil Cemsidov'un bir çalışmasında dile getirdiğine göre Dede Korkut Kitabı'nda meydana gelen olaylardaki yer adları *Azerbaycan* arazisine dahil olan ve onun dışındaki yerler diye iki gruba ayrılabilir: *Azerbaycan'a* dahil olan, ya da *Azerbaycanlıların* yaşadığı yerler: *Bayat, Karadağ, Kazlık dağ, Karaçuk, Gürcüstan sınırı, Kapılar Derbendi, Göyçe dağı, Göyçe denizi, Berde, Gence, Alınca kalası, Alınca çayı, Dereşam, Şerur, Ağ kaya* vs. *Azerbaycan* sınırlarından uzakta olan yerler: *Rum eli, Parasarın Bayburd hasarı, Kan Abhaz eli, Başaçık Tatyan kalası, Ahıska kalası, Şam, Trabzon, Karun eli, Düzmürd kalası, Tumanın kalası, İstanbul, Hemid kalası* vs. (2004: 116-117).

Tofik Hacıyev'in bahsettiğine göre Dede Korkut Destanı belli bir zaman diliminde ortaya çıkmadığı gibi, onu belli bir coğrafi koordinata yerleştirmek de zordur. Çünkü bu bir *oğuznamedir* ve Oğuzlar tarihte çeşitli arazilerde devletler kurduğundan burada Oğuzların tarihî coğrafyasının izleri vardır. Bu coğrafyada birçok oğuzname oluşmuştur. Dede Korkut Kitabı *Azerbaycan*

oğuznamesidir. Eserin *Azerbaycan*'a ait olmasını, dil yakınlığından, etnografik uygunluklardan önce adı geöen toponimlerle aynileşen coğrafi harita da onaylamaktadır; *Berde, Kapılar Derbendi, Karadağ, Karacuk dağı* (Karabağ'ın bugünkü Hocaved arazisindeki dağ silsilesi), *Dereşam* (Nahçıvan arazisinde), *Göyöe denizi* (bugünkü Göyöe gölü), *Elince kalası* (Nahçıvan) vs. (1999: 7).

Naile Asker'in belirttiğine göre Dede Korkut Kitabı'nda, gööebe yaşam sürerek hayvancılıkla uğraşan ve yaşam biçimlerinden dolayı sabit bir meskene, büyük kentlere sahip olmayan, mevsimlere bağlı olarak sık sık yerlerini değiştiren, kışlağa ve yaylağa göö eden gööebe bir nüfusun yanında, kentlerde, büyük köylerde yaşıyan, yarı yerleşik nüfus da vardır. Boylarda yerleşik yaşımdan da bahsedilmektedir, üzüm bağlarından, hatta şarapçılıktan bahsedilmektedir. Ancak eserde daha fazla gööebe yaşıamı hâkim olduğu için, yerleşik olarak yaşıanan büyük kentler ve şehir yaşıamından fazla bahsedilmez, ama kaleler, kale-şehirler ve askeri kamplar coğrafi mekân olarak yerini almıştır (2016: 199-200). Naile Asker'in burada verdiği bilgiler değerlidir.

Dede Korkut'taki gööebe yaşam çok incelenmekle ve vurgu yapılmakla birlikte, yerleşik yaşam ve onun unsurları az incelenmiştir. Sadece Dede Korkut'taki değil, eski Türkler'deki yerleşik yaşam da nispeten az incelenmiş konulardan biridir. Eski Türkler hakkındaki tarih-coğrafya-edebiyat-kültür araştırmalarında genellikle gööebe, konar-gööer Türkler ele alınmaktadır. Oysaki eski Türkler arasında hatırı sayılır bir nüfusa sahip yerleşik Türkler de vardı. Zaten gööebelere de yılın her mevsiminde değil, ilkbahar, yaz, sonbahar mevsimlerinde göö ederlerdi. Kışın ve ilkbaharın ve sonbaharın soğuk dönemlerinde kışlaklarda yaşarlardı. Bu kışlaklar, oba, kent, kent-kale gibi yerlerdi. Kışın yerlerin karla kaplı olduğu dönemlerde hayvanların otlaması mümkün olmadığından, hayvanlarının kışlık yiyeceklerini yazdan, sonbahardan hazırlamaya başarlardı. Ayrıca mevsimlerin süresi de değişkendi. Örneğin, *Orta Asya*'nın güney bölgelerinde ilkbaharlar erken gelip kışlar geö gelirken, kuzey bölgelerine doğru

çıkıldıkça, ilkbaharlar geç gelip kışlar erken gelirdi. Bütün bunlar yerlerdeki otların miktarını, çiçeklerin açma zamanını vb. etkilerdi. Yani mevsimlerin süresi de coğrafyaya göre farklılık gösterirdi. Yazın daha serin olduğu için kuzeye doğru çıkarlardı, kışın daha sıcak olduğu için güneye doğru inerlerdi. Konar-göçer Türklerin kışın birkaç ay yerleşik olarak yaşadıkları kışlakları zamanla kentlere dönüşmüştür. Bugün *Orta Asya*'da yer alan tarihî kimi kentler aslında eski Türklerin kışlaklarıydı.

Eski Türk kültür bölgelerinde, İskitler, Kanglılar, Hunlar arasında yerleşik topluluklar da vardı. Türkler arasında kentleşme Göktürkler, özellikle Türgişler döneminde hız kazanmakla birlikte, tarihin her döneminde yerleşik nüfus da olmuştur. Zaten sadece Türkler değil, tüm toplulukların en eski ataları yerleşik olarak, mağaralarda, küçük köylerde vb. küçük gruplar hâlinde yaşamışlardır. Tarihî süreç içerisinde at, koyun, keçi vb. hayvanlar evcilleştirildikçe ve onlara bağlı olarak, yeni otlaklar bulmak amacıyla, çadır ev gibi hareketi kolaylaştıracak türde barınma şekilleri icat edilince, göçebelik, konar-göçerlik gibi yaşam şekilleri ve kavramlar ortaya çıkmıştır. Yani göçebelik sonradan ortaya çıkmış ve zamanla yaygınlaşmıştır. İlk başta göçebeler, konar-göçerler, bu hayvanlara, çadırlara sahip olan zengin insanlardı. Zamanla bu zenginlik geniş kitlelere yayıldıkça, daha çok insanın hayvanları, çadırları oldukça, göçebelik de yaygınlaşmıştır. Her ne kadar göçebelik yaygınlaşmış olsa da eski Türkler arasında her zaman yerleşik topluluklar da olmuştur. Hatta sonradan *Anadolu*'ya gelenler sadece göçebe Türkler değil, *Orta Asya*'daki kimi vaha kentlerinde yaşayan yerleşik topluluklardan da *Anadolu*'ya gelenler olmuştur. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda, Deli Dumrul, üzüm bağlarının olduğundan ve şarap yaptıklarından bahsetmiştir ki, bunlar yerleşik yaşamla, tarımla ilgili unsurlardır. Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyu'nda, göçebe Kan Turalı'nın eşi, yerleşik toplumun temsilcisi Selcen Hatun, aslında yerleşik Türklerdendir. Dede Korkut'taki yerleşik düşmanların birçoğu da aslında yerleşik Türklerdir. Dolayısıyla Dede Korkut'taki coğrafyayı da bu bağlamda

düşünmek gerekir. Dede Korkut'taki birçok dağ, ırmak göçebe yaşamın bir unsuru olarak destanda yer almakla birlikte, kimi kaleler-kent kaleler ise yerleşik yaşamın bir unsuru olarak destanda yer almaktadır.

Yusuf Akgül'e göre bilginlerin belirttiğine göre 15. yüzyılın başlarında veya ortalarında *Doğu Anadolu* Türkçesiyle yazıya geçirilen *Dresden* yazma nüshasına, bu geçiriliş sırasında, 15. yüzyılın sosyo-kültürel ve coğrafi şartları çerçevesinde bazı katmalar ve değiştirmeler yapıldığı açık olup, bazı yer adlarının yakıştırma, katma ve benzetme olması olasıdır. Dresden nüshasında, Hz. Muhammed ile aynı devirde yaşadığı belirtilen Korkut Ata'nın, o devirde Bizans Devleti'nin başkenti olan *Konstantin* kentine *İstanbul* demesi, hayret verici bir çelişkidir. Oğuzların, bugünkü adı ile Türkmenlerin tarihî ve sosyal yadigârları ve millî hazineleri olan Dede Korkut Oğuznameleri'ndeki motifler, gelenek ve görenekler, inanışlar ve kültür unsurlarının hemen hepsi Türkmen halk destanlarında yaşamaktadır. Dede Korkut Oğuznameleri, 7. yüzyılın ilk çeyreğinden 10. yüzyılın başlarına kadarki aralıkta, *Hazar* ötesinde *Amuderya* ile *Sırderya* boylarında, *Orta Asya* bozkırlarında, İslam'a geçiş dönemlerinde yaşadıkları tarihî ve sosyal olayların destanlaşmış biçimidir. Muteber tarihî kaynaklara göre Korkut Ata, Hz. Muhammed çağında bugünkü *Türkmenistan* topraklarında yaşamıştır (1996: 134-135).

Elmeddin Elibeyzade'nin eserinde dediğine göre, Dede Korkut Kitabı'ndaki boylar *Kafkasya*, daha açık bir ifadeyle *Kafkasya*'nın güney etekleri ve bütün *Azerbaycan* arazisiyle ilgilidir. Boylardaki olaylar *Kür-Araz* bölgesinde, *Şerur* bölgesinde, *Elince Kala* bölgesinde, *Dereşam*'da, *Ağcakala*'da, *Sürmelü*'de, *Ağkaya*'da, *Ağ Saz*'da, *Karadere*'de, *Kara dağ*'da, *Kökce dağ*'da, *Bayat*'da vs. yerlerde geçmektedir. Bu adı taşıyan yerler *Nahçıvan* arazisinde, *Araz* üstünde, *Zangilan*'da, *Göyçe* bölgesinde, *Ağcabedi*'de, *Şamhor*'da, *Şeki*'de, *Şirvan*'da, *Deveçi*'de, *Abşeron* toprağında bugün de vardır. Dede Korkut Destanları bu topraklarda oturan, Oğuzların dilinde söylenmiş, düzölüp koşulmuş, yazıya geçirilmiştir. Dede

Korkut'ta adı geçen *Demür kapu Dervend*, *Kara Dervend*, *Ala Dağ*, *Cızıklar*, *Ağılkan*, *Bükdüz*, *Aykırgözlü suyu* vs. topraklar Oğuzların yurtlarıdır. *Berde*, *Gence* kentleri onların kök saldıkları, yurt saydıkları yerlerdir. *Azerbaycan* Oğuzları *Abhaziya* eline kız almaya, *Trabuzona* kız beğenmeye, *Rum* eline mal alış-verişine, *Kara deniz* kenarlarına, *Karun* eline, at oynatmaya, av yapmaya, keyf yapmaya giderler. Ayrıca Oğuz'a dokuz tümen *Gürcistan*'ın haracı gelir, *Trabuzon* tekürü, beylerbeyi olan Han Kazan'a şahin gönderir vs. Oğuz beylerinin *Azerbaycan* sınırlarından uzaklarda at koşturdukları, savaştıkları yerlerin adları da Türk-Oğuz terkipli sözler, birleşmelerdir: *Kara deniz*, *Kara Dervend*, *Akhasar kale*, *Suncudan kale*, *Düzmürd kalesi* vb. Buna uygun olarak da bu yerlerde yaşayan gayri-türk dilliler kopuzu-sazı sever, Oğuzca soylamalara, ayıtmalara hevesle kulak verirler (1999: 13-14). Elmeddin Elibeyzade'nin verdiği bu bilgiler değerlidir. Burada destanın üst coğrafyası ve ilgili birçok yer adı görülmektedir.

Ümral Kırman'a göre, Dede Korkut anlatılarında, Oğuzların kendi yurtlarının bulunduğu yerler coğrafi adlarıyla ve özel yer adlarıyla çok fazla anılmaz. Bu şekilde anılan yerler daha çok düşmanın bulunduğu yerler, kaleler, bezirgânların kervanların geçtiği yerlerdir. Düşmanlar daha çok kalelerde, köşklerde, hisarlarla çevrili kentlerde oturan yerleşik düzene geçmiş kalabalık topluluklardır. Oğuz yiğitlerini, beylerini tutsak alıp on yıllarca hapsederler; oysaki Oğuzlarda böyle bir şey yoktur, öldürürler ya da ölümcül olarak yaralarlar. Dede Korkut'taki olaylar daha çok açık ve geniş doğaya ait mekânlarda geçmektedir. Bu durum, Oğuzların göçebe bir millet olmalarıyla ilgili olabileceği gibi, savaş, av, akın, göç sahneleri için de kurgusal olarak zaten böyle alanlara ihtiyaç vardır (2004: 230).

Nizamioğlu Nurlan Abbasov'un çalışmasında yazdığına göre, Dede Korkut'ta, genellikle *Kür-Aras* ovalığı, *Berde-Gence-Gürcistan* arazisine kadar, kuzeydoğuda *Derbent*, kuzeybatıda eski *Gökçe* civarları, batıda *Karadere* ağzı, *Pasen'e* kadar olan topraklar Dede Korkut kahramanlarının yurdu. Kışları *Mil-Muşan* sahası,

yaylaları da *Altuntaht Dağları*'dır. Onların sabit sınırlar içinde yurtları, sınırlarını bekleyip korudukları ve *Azerbaycan*'ın bugünkü coğrafi sınırlarına tamamen uygun memleketleri vardı (2009: 148).

Pervin Ağacanzade'nin bahsettiğine göre *Azerbaycan*'ın *Gence, Berde, Derbend, Őurur, Rudelince, Kale-i Elince Dere, Şam, Gycegl* gibi köy ve bölgelerinin adları ve diğer yer adları Dede Korkut Kitabı'nda birçok kez tekrarlanmıŐtır. Destanların kahramanları Ermeniler, Gürcüler, Abhazlar ve Taleslerle komŐudurlar (2011: 227).

Ali ztrk'n söylediğine göre Dede Korkut'taki olayların arkasında, belki de tarihi-coğrafyayı gösteren yerler, *Orta Asya-Türkistan* sınırlarındaki yerlerdir. Bu bölge destanların ve destanlara kaynak olan tarihin beŐiđidir. Dede Korkut'ta bu yerler; *Karlık Dağ, Karacuk Dağ, Kara Dağ* (Kara dağlar), *Ala Dağ, Kazılık Dağ, Gökçe Deniz* (Hazar Denizi), *Türkistan* (Ulu Türkistan), *Demir Kapı, Gün doğusu Genk Yer* (Horasan ili, Topkapı Sarayı Oğuznamesi)'dir. Dede Korkut'taki coğrafya daha çok *Bati Türkistan*'daki illerdir. Oğuzların Milattan nceki dönemlere uzanan yaŐantılarına *Doğu Türkistan* da girmektedir (2012: 287-289).

Sencer Divitçioğlu, 11.-12. yüzyılda *Türkistan*'dan *Kuzey Kafkasya* yoluyla *Hazar*'ın batısına gelen Bayındırların, aynı yolu Kimeklerle birlikte yapmış olduklarının söylenebileceğini, vardıkları yeni ilde Etrek'in Kıpçakları ile komşu olmuş olabileceklerini belirterek, Dede Korkut'un bu coğrafyasının da Etrek'in Kıpaklarının ili olup olmadığını sorgulamıŐtır. Bu coğrafya, kuzeyde *Karadeniz* (zellikle Trabzon) ve *Gürcistan*, güneyde *Çoruh Irmağı*, doğuya doğru *Bayburt, Erzurum, Ağcakale, Gökçe Deniz, Terter ayı* ve *Kr Irmağı*'nı içermektedir (2015: 71).

Veysel Şahin'e göre Dede Korkut'ta çevresel mekânlar; *Oğuz Yurdu, Gürcistan ağzı, Ala Dağ evresi, Kapulu Dervendi evresi, İstanbul, Rum, Şam, Mekke, Medine, Gürcistan, Türkistan, Trabzon, Umman Denizi, Sancıda* gibi yerlerdir. Anlatı kişilerinin üzerinden

duraksamadan geçtikleri ve anılarında fazla bir yer kaplamayan çevresel mekânlar sadece fiziki olarak anımsanmaktadır (2017: 42).

Ayten Ahmedova'nın kaydettiğine göre Dede Korkut'ta yer adlarıyla birlikte kale adları da geniş bir şekilde kullanılmaktadır. Örneğin; *Elince Kalesi, Bayburt Hisarı, Tatyen Kalesi, Ağca Kale, Mardin Kalesi, Akhisar, Evnik Kalesi* vs. Bu kalelerin bazılarının kalıntıları günümüze kadar gelmiş, bazıları ise kaybolmuştur. Hatta adları da orijinal nüshadan net olarak okunamamış ve çeşitli şekillerde günümüze ulaşmıştır (2018: 23).

Tuğba Akkoyun Koç'un dile getirdiğine göre Dede Korkut'ta birçok topografik veri vardır. Yeryüzü şekillerinden dağlar, sınırsal bilgi olarak "*Oğuz serhaddi-kafir serhaddi*" terimleri sıkça geçmektedir. Özel adla kullanılan yeryüzü şekillerinin yanı sıra *dereler, çaylar, (kara) taglar, sular, (sarp/saylan saylan) kayalar, alan alçak hova, daz yer, ag orman, derecük, talı saz, yayla, düden, yazu* gibi genel ifadeler de kullanılmıştır. Dağlar: *Ala Tag, Gökçe Tag, Kazılık Tag*, adı belirtilmeyen dağlar (arkurı yatan tag, gögsi güzel kaba tag). Sular: *Amıt Suyı, Kara Dere, Aygır Gözler Suyı, Kara Deniz, Uzun Bınar, Gökçe Deniz, Dere Şam*. Geçitler: *Demür Kapu Dervend, Arku Bel, Kapulu Kara Dervend*. Diğer: *Tana sazi, Yeni Bayır* (2020: 216-217).

Günümüzde *Orta Asya*'da Dede Korkut Destanları'nın coğrafi adlarını koruyan en önemli bölgelerden biri *Kazakistan-Kırgızistan* sınırına yakın bir konumda bulunan *Talas* bölgesi ile *Kazakistan-Özbekistan* sınırına yakın *Çimkent-Taşkent* bölgesidir: *Talas* bölgesinde, *Karadağlar, Kırgız Aladağları, Talas Aladağları, Talas Irmağı, Taraz* ve *Talas* kentleri, *Karadağ* adını taşıyan yerleşim yerleri, *Karasay, Kara Koyun, Kara Buura* adlı ırmak kolları, *Ming-Bulak* (Bin-Bulak), *Karasaz, Keng-Aral, Kara Suu, Kara Oy* adlı yerleşim yerleri, *Kara Buura* geçidi gibi, Dede Korkut Destanları ve Batı Göktürklerinin-Türgişlerin tarihî hatıralarının izlerini taşıyan veya taşıyabilecek coğrafi yerler vardır; *Çimkent-Taşkent*

bölgesinde, *Kazakistan*'da, *Kazgurt Dağı*, *Kazgurt* ve *Kazıgurt* adlı yerleşim yerleri, *Arus Irmağı*, *Kazakistan-Özbekistan* sınırında *Minbulak* (Binbulak) Dağı, *Özbekistan*'da, *Çirçik* ve *Karasu* ırmakları, *Taşkent*'in yanbaşında *Salar* ve *Çirçik* adlı yerleşim yerleri vardır (Eyüboğlu, 2023b: 120).

Dede Korkut Destanları, *Orta Asya*'da/geniş *Avrasya* coğrafyasında ortaya çıkmasına karşın, Oğuzların *Anadolu-Azerbaycan* coğrafyasına göçleriyle birlikte, eski yurttaki yer adlarının yeni yurttaki yerlere ad olarak verilmesinin ve benzer tarihî olayların da etkisiyle tarihî süreçte mahallileşmiş, yerleşmiştir. Dede Korkut'ta, *Doğu Anadolu* ve *Azerbaycan*'daki *Trabzon*, *Bayburt*, *Berde*, *Gence* gibi bazı yer adlarının geçmesine karşın, bölgedeki en büyük kentler olan *Erzurum*, *Kars*, *Van*, *Tiflis*, *Erivan*, *Tebriz* gibi yerlerin adlarının geçmemesi, eserde geçen yer adlarının tarihî süreçte benzer yer adları nedeniyle değişime uğradığını göstermektedir. Dede Korkut'un *Anadolu-Azerbaycan* varyantı olan Dede Korkut Kitabı'nda üst coğrafyada *Anadolu-Azerbaycan* etkileri görülürken, *Orta Asya*'dan derlenen *Türkmenistan* varyantında ve *Kazakistan*'daki Korkut efsanelerinde, *Orta Asya*'nın birçok yerinden derlenen Dede Korkut'un destan/hikâye/efsane varyantlarında (Bamsı Beyrek, Deli Dumrul, Basat-Tepegöz, Emren vb.) üst coğrafyada da yine *Orta Asya* vardır. Bu durum, destanların *Anadolu-Azerbaycan* coğrafyasında sonradan mahallileştiğini, yerleştiğini göstermektedir.

2. Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nun Coğrafyası

Dede Korkut Kitabı'ndaki onuncu boy Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'dur. Bu bölümde Dede Korkut'taki Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nun coğrafyasını inceleyeceğiz:

Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nun konusu, bir kardeşin, tutsak düşmüş bir kardeşi, ağabeyini kurtarmasıdır. Bu anlatı bir kardeşlik destanıdır. Dede Korkut'taki bazı başkahramanlar (bunlar çoğunlukla gençtir) genellikle, idealleştirmek, ona olağanüstü

özellikler katmak, zor bulunmuş bir erkek çocuk olduğunu vurgulamak için, ailenin tek oğlu olarak gösterilmiştir. Boğaç Han, Kan Turalı, Uruz buna örnektir. Destanlardaki bazı başkahramanların ise kardeşleri vardır. Salur Kazan'ın Kara Göne adlı bir kardeşi vardır, Bamsı Beyrek'in adları belirtilmeyen ancak içlerinden birinin destanda önemli bir rolü olan yedi kız kardeşi vardır, Segrek'in Egrek adlı bir kardeşi vardır. Bu destan kardeşliği ön plana çıkararak, kardeşler arası ilişkiye vurgu yapan bir anlatıdır.

Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu Dede Korkut'taki boylardan Kazılık Koca Oğlu Yigenek Boyu ve Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy'la oldukça benzerlikleri vardır. Bazı araştırmacılar bunların aynı destanın farklı varyantları olduğunu belirtmişlerdir. Bu boy, bir oğulun tutsak düşen bir babayı kurtarmasını konu edinen Kazılık Koca Oğlu Yigenek Boyu ve Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy ile oldukça benzerdir. Büyük olasılıkla üç destanın en alt tabakası aynıdır. Aynı anlatı tarihî süreçte farklı Türk boyları tarafından dilden dile aktarılmış, farklı tarihî-coğrafi unsurlardan etkilenerek varyantlaşmış, mahallîleşmiş, zamanla ayrı destanlar hâline gelmişlerdir. Aynı destan geleneğinde yer alarak Dede Korkut Kitabı'nda yazıya geçirilmişlerdir.

Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nun başkahramanı Segrek'tir. Destanda önemli rolleri olan kişiler; Segrek, Egrek, Uşun Koca, Segrek'in Hanımı, Ters-Uzamış, Kara Tekür Melik'tir. Destanda Segrek'in annesinin de rolü, soylaması vardır.

Öcal Oğuz'un çalışmasında yazdığına göre Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda, *Göğçe Deniz*, *Şirögüven*, *Dereşam*, *Arku Bili*, *Alınça Kalası* gibi yer ve su adları geçmektedir. *Alınça Kalesi*'nin Kara Donlu Tekür'ü Oğuzlara tuzak kurmayı amaçlayarak içinde av hayvanlarının yer aldığı bir kuru yaptırmıştır. Buradan Oğuzların yaşadığı yerin bir orman olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Oğuzlar, ava gitmek için *Ala Dağ'a* ya da *Kara Dağ'a* çıkmaktadırlar. Bu unsurlar da onların daimî mekânlarının dağlar olmadığı anlamına gelmektedir. Türklerin atlı-göçebe medeniyetini oluşturan bir

millet olması, bu medeniyetin mekânının geniş otlakların ve bolca suyun bulunacağı düzlükler olması da binlerce atın, devenin, koyunun sürü halinde dolaşacağı mekânın orman veya dağ olmasına imkân olmadığını göstermektedir (1996: 138-139). Öcal Oğuz'un bu tespitleri değerlidir. Eski Türkler, konar-göçer bir yaşamın bir sonucu olarak, büyük hayvan sürülerine sahiplerdi. Tarihî kaynaklarda Oğuzlar arasındaki bazı kişilerin hayvanlarının sayısının yüz binlere ulaştığı belirtilmektedir. Dede Korkut, eski Türklerin en parlak, görkemli, zengin dönemlerinin, kişilerinin, yaşamlarının destani bir yansımasıdır. Bu bakımdan Dede Korkut'taki Oğuzların yaşadığı coğrafya, yüzbinlerce, milyonlarca insanı, hayvanı barındırabilecek, besleyebilecek büyüklükte yerleri içermektedir. Bu zengin coğrafya, *Orta Asya*, geniş *Avrasya* coğrafyasıdır.

Ümral Kırmán'ın dediğine göre Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda, doğaya ait mekânlar; kara kara dağlar, kanlı kanlı sular, yeryüzü, akıntılı güzel su'dur. Kültüre ait mekânlar; *Oğuz*, meyhane, *Şiröğüven*, *Gökçe Deniz*, *Alınca Kalesi*, koru, avlu, *Oğuz elleri*, Ak otağ (Uşun Koca'nın), düğün (yeri), Çapraz yatan *Ala Dağ*, gelin odası, tavla, çadır, altı yol ayırımı, *Dereşam Suyu*'nun kenarı, konaklama yeri Zindan, Arku Beli *Ala Dağ*, memleket, ağıl, karşı yaka Oğuz'un hudut boyu, alaca büyük otağlar, gölgeliği altınlica oda'dır (2004: 139).

Veysel Şahin'e göre Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda çevresel mekânlar; *Şiröğüven ucu*, *Gökçe Deniz*, *Dreşam Suyu*, Bayındır Han'ın divanıdır. Karakterlerin içinde yaşadıkları bu mekânlar, anlatı kişileri tarafından anılara dönüştürülemeyen mekânlar olarak metinde yer almaktadır. Egrek'in ava çıkmak istemesi ve çıktığı avın boyutu ve mekânın büyüklüğünü belirtmektedir. "*Andan Şiröğüven uçından Gökçe Denize değin il çapdı*". Hüner göstermek için çıkılan av, toplanan ganimetler mekânın büyüklüğüyle doğru orantılıdır. Bayındır Han'ın divanı sadece isim olarak geçerken, Egrek bu mekâna girmek için izin istememiştir. Çevresel mekân olarak verilen bu yerlerde kahraman ava çıkmıştır. Egrek'in Kazan Bey'in

yanında yer almak için kan dökmesi, baş kesmesi gerekiyordu ki, bu nedenle Egrek bu mekânlarda yiğitliğini Oğuz beylerine kanıtlamak için yol almıştır. Boyda algısal mekânlar; Bayındır Han'ın divanı, *Alınca Kalesi*, Koru, meyhane, Segrek'in gelin odası, Uşun Koca'nın evidir. Kişilerin psikolojik durumlarına göre şekillenen bu mekânlar, kişilerin psikolojik durumlarına göre yeniden anlam kazanır. Dede Korkut Hikâyeleri'nde yutucu, kapalı-dar mekânlar, kahramanlar için bütün olumsuzlukların bir araya geldiği mekânlar olup, hikâyelerde karmaşa ve kaosun yaşandığı bu mekânlar, anlatı kişilerinin ontolojik olarak kendi benlik ve kimliklerini kuramadıkları dar, yutucu, yıkıcı mekânlardır. Boyda kapalı-dar mekânlar; Kazan Han'ın divanı, *Alınca Kalesi*, Koru, meyhane, Segrek'in gelin odasıdır. Dede Korkut Hikâyeleri'nde açık-geniş, besleyici mekânlar sınırlı olup, bunun nedeni anlatı kişilerinin kendi varlıklarını içtenlik mekânına dönüştürmek için giriştikleri savaştır. Hikâyelerde yer alan anlatı kişilerinin kendi soylu içsel yolculuklarını tamamlamak için çıktıkları simgesel yolculuklar olayların geçtiği mekânlarda bir sınav ve engeller düzlemine dönüştürülmektedir. Dede Korkut Hikâyeleri'nde açık-geniş besleyici mekânlar sınırlı olarak yer alsın da hikâye kahramanlarının kendilerini gerçekleştirdikleri, ruhlarının huzur bulduğu içtenlik mekânlarıdır. Boyda geniş mekân; törenlerin yapıldığı dirnektir (2017: 7-33).

Cemile Şen'in dile getirdiğine göre Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda, Oğuz beylerinin çadırları ve yurtları gündelik, sıradan olayların mekânıdır. Düşman yurtları ise doğaüstü olayların yaşandığı mekânlar olarak görünmektedir. *"Yolu, Alınca kalesine uğramıştı. Kara Tekfur orada bir koru yaptırmıştı. Uçardan kaz tavuk, yürürden geyik tavşan bu avluyu doldurup Oğuz yiğitlerine tuzak kurmuştu."* şeklinde yüzeysel olarak tasvir edilen *Alınca Kalesi* ve buradaki koru; Egrek'in tutsak düştüğü, Segrek'in doğaüstü boyutlu iki savaşı kazandığı ve her iki kahramanın da kendilik bilincine varma yolunda geçmişine sahip çıkma sembolik açılımıyla türlü badireler atlattıkları bu mekân, iki kahramanın kardeş

olduklarını anladıkları ve farkındalık bilincine ulaştıkları bir mekân olarak anlatıda varlık bulmuştur (2018: 84).

Dede Korkut Kitabı'ndaki bütün Dede Korkut Boyları'nda olduğu gibi Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda da tarihî-coğrafi-edebî-kültürel olarak başlıca iki tabaka vardır: Alt Tabaka ve Üst Tabaka. Alt Tabaka epeyce kalındır ve şu tabakalardan oluşmaktadır: 1) En Eski Devirler Tabakası, 2) İskit/Saka-Hun-Kanglı-Usun Tabakası, 3) Göktürk-Türgiş Tabakası, 4) Oğuz Tabakası. Üst Tabaka oldukça incedir (Eyüboğlu, 2022c: 61-62). Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nun coğrafyası bu tabakalardan izler taşımaktadır.

Alt tabakanın kalın olmasının birçok nedeni vardır; geniş bir zaman dilimini kapsaması, eski yurdun anayurt olması, kökleşmiş unsurlara sahip olması vs. birçok neden sayılabilir. Özellikle anlatıdaki kişilerin/karakterlerin/tiplerin adlarının eski şekillerinin (Uşun, Egrek, Segrek) büyük oranda korunmuş olması bunda çok etkili olmuştur. Üst tabakanın ince olmasının önemli nedenlerinden biri anlatının, yakın zamanda yazıya geçirilmiş kimi varyantlara göre, nispeten erken bir tarihte (15.-16. yy.) yazıya geçirilmiş olmasıdır. Aynı zamanda alt tabakanın veya üst tabakanın kalınlığı araştırmacılara, görüşlere, bakış açısına göre de değişebilir.

Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nun coğrafyasını 1) Alt Coğrafya, 2) Üst Coğrafya başlıkları altında inceleyeceğiz.

2.1. Alt Coğrafya

Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nun alt coğrafyası Orta Asya/Avrasya coğrafyası ile ilgilidir:

Abdülkadir İnan'a göre Dede Korkut Kitabı'ndaki Oğuz Han, Salur Kazan, Kayan, Bayındur, Kanlı Koca'nın yanında Uşun Koca da tarihî bir kişi değildir; bu kişiler Türklerin büyük kabileler ve göçebe imparatorluklarının oluştuğu devirdeki boy adlarıydı. Çin tarihçileri Uşunlar (Usun, Uyşun) ile Kanglıları Milattan önce kaydetmişlerdi (İnan, 1937: 79'dan aktaran Gökyay, 1973: CLVIII).

Zeki Velidi Togan'a göre Uşun Koca ve oğulları Egrek ile Segrek, tarihte olduğu gibi bugün de yaşayan kabilelerdir; *Tanrı Dağları*'nın batısında, *Çu* havzalarında, *Fergana* dağlarında yaşamışlardır. Bunlardan Babür de bahsetmiştir (Gökyay, 1973: CX). Yine Zeki Velidi Togan'a göre Uysunlar, Dede Korkut'ta Uşun Koca olarak geçmektedir. Tarihî kaynaklarda *Fergana Dağları*'nda yaşadıkları belirtilen İğrek ve Çiğrek kabileleri de bu Uşun Koca'nın iki oğlu olarak gösterilmektedir (1982: 124).

Orhan Şaik Gökyay'ın eserinde söylediğine göre Uşun (eski tarihlerde Uysun), eski bir Türk kabilesinin adıdır. Segrek, Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nun kahramanıdır. Eğrek (İgrek ve İğrik) ve Segrek (Çegrek ve Çiğrik) iki oymağın adıdır; hem Kırgız hem de Uşun kabilesindedirler. Bunlar büyük kabileler olup kendi damgaları vardır. Kırgızların kabileleri, oymakları arasında Eğrek ile ilgili olabilecek İrik kabilesi de vardır. Otuz Avul şeklinde adlandırılan kabileler, sağ ve sol kanatlara bölünmüşlerdi. Sağ kanattaki kabilelerin arasında Çerik Oymağı da vardır. Bu kabilenin büyük bir kısmı *Kırgızistan*'ın dışında, *Doğu Türkistan*'dadır (1973: 329, CLVIII-CLIX, CLXXVI).

Avelbek Konıratbayev'in çalışmasında yazdığına göre Yekenek-Yigenek ile Egrek-Peçenek sözcükleri kökdeştir. Kazaklar'da kurt yavrusuna, anneden doğmuş olan tek kurda serek denir. Oğuz rivayetlerinde, Egrek'le Segrek, Burla Hatun'dan ya da Kazan'ın annesi Cicaklı'dan doğan çocuklar olarak geçer. Egrek'i Bayındır Han, Segrek'i de Kazan evlat edinmiştir. Peçenekler'in doğu kanadının (Aktöbe ilindeki Şekti/Şökliler) Oğuzlara katıldıkları dikkate alınır, bu ikisi, birinciden emanet (Aruz), ikinciden de üvey çocuk olarak, Oğuz ulusunda büyütülen Peçenek (Yigenek) yiğitleridir. Egrek ve Segrek'in Enkiş'in karısından doğan çocuklar olduğu göz önünde bulundurulursa, soylarının Peçenek (Yigenek) olduğu söylenebilir (2000: 160-161).

Uşun Koca adı, Usunlar (Vu-sun'lar) olarak bilinen Türk kavminin bir hatırasıdır; onun oğulları Egrek ve Segrek'in adları

da tıpkı Kara Türgiş-Sarı Türgiş, Üç Ok-Boz Ok, Batı Göktürk-Doğu Göktürk örneklerinde olduğu gibi, Usunların, eski Türk geleneğine uygun bir şekilde, ikili yapılanmasının ve bu yapılanmanın başındaki hükümdar oğullarının hatırasıdır. Bu adlardan birinin İç Usunları, ötekinin Dış Usunları ifade ettiği de söylenebilir (Eyüboğlu, 2019: 331).

Birçok Dede Korkut boyu gibi, Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nun da İskit/Saka-Hun-Kanlı-Usun dönemine uzanan bir alt tabakası vardır. Boyun alt tabakası Usunlar/Vusunlar ile ilgilidir (Eyüboğlu, 2022c: 62).

Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nun *Seğrek* adlı *Türkmenistan* varyantının olması, anlatının *Orta Asya*'da başka varyantlarının da bulunması, boyda geçen birçok yer adı, boyun tarihî köklerinin Oğuzların *Hazar*'ın batısına, *Anadolu-Azerbaycan*'a göçlerinden daha önceye, *Orta Asya*'da buldukları 10.-11. yüzyıllardan daha eski bir tarihe ait olduğunu göstermektedir (Eyüboğlu, 2022c: 78-80).

Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nun kalıntılarının batıdaki *Anadolu-Azerbaycan* bölgesinden doğudaki *Türkmenistan-Özbekistan* (Şecere-i Terakime) ve en eski Türk yurtlarından biri olan, bu bölgede yaşayan Şor ve Altay Türkleri'nde de görölmesi bu anlatının tarihî köklerinin eskiliğini yansıtmaktadır. Tarihî süreç içerisinde, zamanla Türkler geniş bir alana yayıldıķca, anlatı da farklı varyantlar oluşturmuş, yerelleşmiş, buna paralel bir şekilde yayılmıştır. Usunlar ile *Altay-Tuva-Hakasya* civarındaki en eski Türk memleketlerinden birinde yaşayan Yenisey Kırgızları arasında bir ilişki vardır. Şorlardan derlenen *Altın Ergek* destanı ile Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nun ortak tarihî kökleri de Milattan Önceki eski dönemlere, ilişkilere uzanıyor olmalıdır. Usunların *Güney Sibiryaya*, *Tuva* bölgesiyle de ilişkili oldukları düşünülürse, Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nun bu bölgedeki Şor Türkleri arasında bir varyantının olması da oldukça doğaldır ve destanın eski köklerinin yansması olmalıdır. Zamanla aynı anlatı,

ilgili Türk boylarının farklı yerlere göç etmeleri ve yeni tarihî olayların da etkisiyle varyantlaşmış, yerelleşmiş, eldeki görünümüne evrilmiştir. Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda, *Alınca Kalesi*'nin önemli bir yeri vardır. Destanda bazen *Alınca Kalesi* yerine *korı* ifadesi kullanılmaktadır. Destanın alt tabakasında *Alınca Kalesi*'nin bulunduğu bölgenin ormanlık bir bölge olduğu anlaşılmaktadır. *Altaylar* ve *Güney Sibiryaya* bölgesi ormanlarıyla ünlüdür. Bu açıdan destanın tarihî-coğrafi en alt tabakası ya da bu tabakadaki kahramanın tutsak düştüğü kalenin, *Altaylar* ve *Güney Sibiryaya* bölgesiyle ilgili olduğu söylenebilir. Eski Türklerin ve atalarının uzun süre yaşadığı *Altaylar* ile *Güney Sibiryaya* ormanlarının Türklerin hafızasında uzun süre yaşadığı ve Türk destanlarına, Dede Korkut'a, Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'na yansıdığı söylenebilir (Eyüboğlu, 2022c: 68-69).

Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda, Egrek için şöyle demektedir: *"Meyhanede beş gün yeme içme oldu. Andan Şerügüz ucundan Gökçe Denize degin el çapdı. Galaba toyum oldu. Yolu Alınca Kal'esine ugramışdı"* (Tezcan ve Boeschoten, 2001: 167). Boyda Bayındır Han'dan akın dileyen Uşun Koca oğlu Egrek, araştırmacılarca benzer okunuşları ile; *"Şirögüven uçundan Gökçe Denize degin"* (Ergin, 1964: 100); *"Şürügün ucundan Gökçe Denize degin"* (Gökay, 1973: 125); *"Şerügüz ucundan Gökçe Denize degin"* (Tezcan ve Boeschoten, 2001: 167); *"Şerügüz ucundan Gökçe Denize degin"* (Özçelik, 2016: 517) olan memleketleri yağmalayıp, sayısız ganimet almıştı.

Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'ndaki *Şirögüven/Sirögüz*, *Orta Asya*'daki *Sir Derya*'dır (Eyüboğlu, 2022c: 81). Usunlar, Türk boylarının oluşturduğu ittifakın bir kolunu oluşturuyorlardı, başlarında ise güneye geçen Yenisey Kırgızlarının bir kısmı bulunuyordu. Usunların *Batı Tanrı Dağları*'ndaki torunları günümüzde kendilerini Kırgız olarak adlandırmaktadır. Kazaklar'da Büyük orda bünyesinde Usun boyunun bakiyeleri olabilecek Sarı-Uysun kabilesi vardır (Aristov, 2014: 34, 43-44). Hunların zayıflamasından sonra aynı dönemde Güney

Kazakistan'da Usun (Wu-sun) veya Üysün adıyla bilinen boylar hâkim olmuştur. Usun Devleti'nin ağırlık merkezi *Kırgızistan*'da, biraz da *Özbekistan*'da olmakla birlikte, *Güney Kazakistan*'ın özellikle *Çimkent* ve *Taraz* gibi bölgeleri de Usunların egemenliğine girmişti. Usunların başkentleri *Kırgızistan*'daki *Isık Göl* civarındaydı, buraya *Kızıl Vadi Kalesi* diyorlardı (Taşağlı, 2017: 250). Eski Türkler, akarsular için genellikle *Ögüz* veya *Sub* sözcüklerini kullanıyordu (Gömeç, 2007: 1283). *Şecere-i Terakime*'deki rivayetlerde *Sir Derya*'nın adı *Sir suyu* olarak geçmektedir (Ebülgazi Bahadır Han, 1974: 57). Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'ndaki *Gökçe Deniz*, *Orta Asya*'daki *Balkaş Gölü*'dür (Eyüboğlu, 2022c: 81). *Balkaş Gölü*'nün öteki bir adı *Kökçetengiz* (Gökçe Deniz)'dir. *Gökçe Gölü*, hem *Kazakistan*'da, hem de *Küçük Kafkas*'da anlamca aynı şekildedir. İki hidronimdeki *Gökçe* sözü gölün suyunun *mavi*, *gök renginde* olduğunu belirtmektedir (Budagov, 1994: 94-95). Burada tarihî olarak Usunların coğrafî sınırlarından bahsedilmektedir: *Şirögüven*'in aslı *Sir ögüz*, yani *Sir Derya/Sir Irmağı*'dır, *Gökçe Deniz* ise bugün de aynı adla da bilinen *Balkaş Gölü*'dür. *Sir Derya* ile *Balkaş Gölü* arasında yer alan bu bölge bir zamanlar Usunların yurduydı. Dede Korkut'taki Uşun Koca, eski bir Türk boyu olan Usunların bir hatırasıdır (Eyüboğlu, 2019: 482). Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda, "*Şerügüz ucından Gökçe Denize*" (Sir ırmağından Balkaş Gölü'ne) uzanan coğrafya tarihî Usun coğrafyasıyla ilgilidir. Destanda Egrek, buralara akınlar yapmıştır. Bu akınlar Usunların bu bölgelere doğru yayılmasının bir yansımasıdır (Eyüboğlu, 2022c: 82).

Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu, motifleri, varyantları ve ilişkili anlatılar geniş bir coğrafyada görölmektedir. Bu durum destanın köklü tarihinin ve geniş coğrafyasının bir yansımasıdır:

Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nun *Türkmenistan*'da *Seğrek* adıyla bilinen bir varyantı vardır (Erdem, 1998: 72-73; Erdem, 2005: 161). Türkmen varyantında Salur Kazan hakkında birçok rivayet vardır. Bu rivayetlerin bazıları Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu ile ilgilidir (Eyüboğlu, 2022c: 78-80). *Camiu't-Tevarih*'de,

Oğuz Han zamanında yaşamış gösterilen Yuşu Hoca'dan bahsedilmiştir. *Oğuzname*'de Oğuz Han dönemindeki Yuşu Hoca, Dede Korkut'taki Uşun Koca ile aynı kişi olup, Milattan Önceki Usunların bir kalıntısıdır (Eyüboğlu, 2019: 482). *Şecere-i Terakime*'deki Eyrek ve Segrek adları Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'ndaki Egrek ve Segrek ile ilgilidir (Eyüboğlu, 2022c: 77). Eğrek (İgrek ve İğrik) ve Segrek (Çegrek ve Çiğrik) iki oymak adı olarak hem Kırgız, hem de Uşun kabilesine mensupturlar. Kırgız kabile ve oymakları arasında İrik adı da vardır ki, Eğrek ile ilgili olabilir. Otuz Avul olarak bilinen kabileler, sağ ve sol kanatlara bölünürlerdi. Sağ kanatta Çerik Oymağı da vardır. Bu Çerik kabilesinin büyük bir kısmı *Doğu Türkistan*'dadır. Sayak Kırgızlarının menşegi hakkındaki efsane, Çerikleri de içermektedir (Gökyay, 1973: CLIX). Şor Türkleri'nden derlenen *Altın Ergek* destanı Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nun bir varyantıdır (Eyüboğlu, 2019: 449).

Ahmet Bican Ercilasun, Salur Kazan'ın tarihî karşılığını Türgiş hükümdarı Su-lu Kağan (716-738) olarak belirtmiştir (2000: 158; 2002: 33; 2004: 126). Ahmet Bican Ercilasun'un bu görüşüne katılarak eklemelerde bulunmuştuk (Eyüboğlu, 2019: 426-445; Eyüboğlu, 2022: 105-108; Eyüboğlu, 2022b: 289-290). Dede Korkut'ta önemli bir yeri olan, destanın başkahramanı Salur Kazan/Kazan tipinde/karakterinde tarihin derinliklerine uzanan birçok tarihî-destani-efsanevi-mitolojik tabaka vardır. Salur Kazan/Kazan tipinin önemli bir tarihî tabakası Kara Türgiş Devleti'nin kurucu hükümdarı Su-lu Kağan (716-738) ile ilgilidir (Eyüboğlu, 2019: 426-445; Eyüboğlu, 2022: 105-108; Eyüboğlu, 2022b: 289-290). Dede Korkut'ta önemli bir yeri olan, standadaki en üst yönetici olan Bayındır Han tipinde birçok tarihî-destani-efsanevi-mitolojik tabaka vardır. Bayındır Han tipinin/karakterinin önemli bir tarihî tabakası 2. (Doğu) Gök-Türk Devleti hükümdarı Bilge Kağan (716-734) ile ilgilidir (Eyüboğlu, 2019: 268-275; Eyüboğlu, 2022: 106-107; Eyüboğlu, 2022b: 289-

300). Dede Korkut'un önemli bir tarihî ve coğrafi tabakasının Göktürk-Türgiş dönemiyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

Dede Korkut'taki *Aladağ, Karadağ, Karaçuk, Kazılık Dağı, Türkistan, Amit Suyu/Amu Derya, Sir Suyu/Sir Derya, Demirkapı* gibi birçok yer adı destanın tarihî coğrafyası ile ilgilidir (Eyüboğlu, 2023c: 14).

Türk tarihî hakkında bilgi veren tarihî-arkeolojik-destani-efsanevi, hemen hemen tüm kaynaklara göre, İskitler/Sakalar, Hunlar, Kanglılar, Usunlar, Gök-Türkler, Türgişler, Uygurlar, Karluklar, Oğuzlar, Kıpçaklar ve Selçukluların, Osmanlıların, Akkoyunluların, Karakoyunluların ataları *Orta Asya*'da yaşamıştır; Dede Korkut Oğuznameleri'nin tarihî bir varyantı olarak bilinen Dede Korkut Kitabı, *Anadolu-Azerbaycan* coğrafyasında yazıya geçirilmiş olsa da, Dede Korkut'un diğer birçok tarihî varyantı, Dede Korkut hakkında bilgi veren tarihî kaynaklar, *Camiu't-Tevarih, Tarih-i Abira Ulusu* (Dört Ulus Tarihî), *Nesaimü'l-mahabbe, Tarih-i Salır Baba, Şecere-i Terakime, Tuhfetü's-sürür, Yusuf-Ahmet Destanı, Dana Ata Oğuznamesi, Şeceretü't-Türkmaniye, Kazan Oğuznamesi, Sarık Halkının Tarihi, Musavver Türkistan Tarihi ve Seyahatnamesi* gibi yapıtlar *Orta Asya*'da yazılmıştır veya *Orta Asya* ile ilgilidir; Dede Korkut Kitabı'ndaki *Oğuz Eli, Türkistan, Amit Suyu, Karaçuk, Aladağ, Karadağ, Demirkapı, Gökçe Deniz* gibi tarihî yer adları ile *Türkmenistan* varyantındaki boyların ve Kazaklardaki *Korkut* efsanelerindeki yer adlarının neredeyse tamamına yakını *Orta Asya*'dadır; bugün Dede Korkut'un *Anadolu-Azerbaycan* coğrafyasında yaşayan varyantları oldukça az iken, *Orta Asya*'da, Türkmenlerde, Dede Korkut Oğuznameleri'nin tamamı ve yeni tespit edilmiş hikâyeler-rivayetler yaşamaya devam etmektedir; Dede Korkut Oğuznameleri'nin, *Anadolu-Azerbaycan* coğrafyasında yaşayan az sayıdaki varyantı oldukça hikâyeleşmiş-masallaşmış olarak yaşamaya devam ederken, *Orta Asya*'da, Türkmenlerde destani hikâye formunu neredeyse korumaktadır, Kazaklarda *Alpamış* gibi, destan türünde de yaşamaya devam etmektedir;

Korkut'un/Dede Korkut'un/Korkut Ata'nın doğrudan kendisiyle ilgili bir anlatı, *Anadolu-Azerbaycan* coğrafyasında hemen hemen görülmezken, Türkmenlerde Korkut Ata'nın kendisine özel bir boy/hikâye de bulunmaktadır, Kazaklar ve Başkurtlar arasında, *Korkut* efsaneleri yaygın bir şekilde anlatılmakta olup, çok sayıda kişinin de kendi soyunu Korkut Ata'ya bağlayan şecereleri vardır; *Anadolu-Azerbaycan* coğrafyasında, Dede Korkut'un kıl kopuzu ve ondan kalan müziği neredeyse görülmezken, *Orta Asya*'da, Kazaklarda, Korkut'un kopuzu (kobız) ve küyleri (ezgileri, müziği) canlı bir şekilde, popüler kültürde de yaygın olarak yaşamaya devam etmektedir. Bütün bunlar, Dede Korkut Oğuznameleri'nin *Orta Asya*'da ortaya çıktığını ortaya koymaktadır (Eyüboğlu, 2023c: 17-18).

Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nun başlığı ve destanın hemen girişindeki ilk cümlede bile Uşun Koca'nın adının geçmesi destanın tarihî coğrafyasını *Orta Asya*'da yaşamış bir Türk kavmi olan ve bugün de bu bölgedeki çeşitli Türk halkları arasında bakiyeleri bulunan Usunlar/Vusunlar ile ilişkilendirmektedir. Dede Korkut'ta ve diğer Türk destanlarında eski Türk halklarının adlarının kişi adı hâline gelmesi görülen bir durumdur. Çünkü zamanla, destanların tarihîleşmesinde etkili olan kişilerin adları unutulabilmekte, ait olduğu halkın adı ön plana çıkabilmektedir. Bunun örnekleri çoktur. Bu bakımdan destandaki önemli yerlerden biri *Uşun* ili/ülkesi'dir. Usunlar Milattan önceki ve sonraki yüzyıllarda *Orta Asya*'da yaşamış bir Türk halkıdır. Destanda *Şürügün/Şirögüven* ve *Gökçe Deniz*'in adları geçmektedir. Bu yer adlarının destanda fazla bir işlevi yoktur. Ozan anlatıya bir tarihîlik katmak amacıyla anlatıyla ilişkili bildiği yer adlarını söylemiştir. Bu yer adları ortak hafızada korunmuş destan geleneğinden gelen adlar olabilir. *Şirögüven*'in aslı *Sir ögüz*, yani *Sir Derya/Sir Irmağı*, *Gökçe Deniz* ise bugün de aynı adla bilinen *Balkaş Gölü* olmalıdır. *Sir Derya* ile *Balkaş Gölü* arasındaki coğrafya Usunların yurduydur. Ancak bir diğer olasılık olarak, Dede Korkut'ta böyle ikili yer adlandırmaları genellikle; *Hemid-Merdin*,

Berde-Gence, Rum-Şam örneklerinde olduğu gibi, destanın üst coğrafyasıyla, *Anadolu-Azerbaycan* bölgesiyle ilgili olduğundan, destanın üst coğrafyasıyla da ilgili olabilir. Bunu da göz önünde bulundurmak gerekir.

Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'ndaki önemli yerlerden biri *Alınca Kalesi*'dir. Egrek bu kalede tutsak düşmüştü. Destanda bazen *Alınca Kalesi* yerine *korı* ifadesi kullanılmaktadır. Destanın alt coğrafyasında bu kalenin ormanlık bir bölgede yer aldığı anlaşılmaktadır ki, ormanlarıyla ünlü *Altaylar, Güney Sibirya* bölgesiyle ilgili olabilir. Destanın Altay ve Şor Türkleri'nden derlenmiş varyantları da bununla ilgilidir. Usunların atalarının da bu bölgeyle yakın soy bağlantıları vardır. Kırgızların ataları da Hakaslarla akraba olup yine o bölgeden gelmiştir. Destanın üst coğrafyasında bu kale Akkoyunlu-Karakoyunlu Türkmenlerinin hayatında önemli bir yeri olan *Anadolu-Azerbaycan* bölgesindeki *Alıncak Kalesi*'yle ilgilidir.

Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda *kara Karadağlar*'ın adı geçmektedir. Her ne kadar *kara kara dağlar* ifadesi cins adını içeren kalıp bir söz olsa da, ortak hafızada korunmuş *Karadağlar* ile ilgili olabilir. Segrek'in annesinin soylamasında da *karşı yatan Karadağ*'ın adı geçmektedir. Dağın adının bu şekilde geçmesi *Sir Derya* boyunca uzanan *Karadağlar* (Karataş) olduğunu göstermektedir. Dede Korkut'ta diğer boylarda da adı bu şekilde geçer. Segrek'in annesinin aynı soylamasında tekrar *Karadağ*'ın adı geçmektedir.

Türkmen Sahra/Günbed yazmasındaki bir soylamada, "*yanı berkce, sarp uçurum kara dağlar yerden kalhar*" (*ucu sağlam, sarp uçurumlu kara dağlar yerden yükselir*) demektedir (Ekici, 2019: 39, 160). *Şecere-i Terakime*'de Korkut Ata zamanındaki Oğuzların coğrafi sınırları belirtilirken "*ve kıblesi Sayram ve Kazgurt dağı ve Karacık dağı*" ifadesi geçmektedir (Ebülgazi Bahadır Han, 1974: 56). *Karacuk, Farab* kentinin eski adıydı. Oğuzlar kışın bu kentlerde oturup yazın *Karacuk* adlı dağa çıkarlardı (Gökalp,

H.1341: 154 v.d.'dan aktaran Gökyay, 1973: CII-CIII). Oğuzların önemli kentleri *Türkistan*'daki *Tanrı Dağları*'nın kolları üzerinde, *Hazar Denizi*'nin doğusunda *Kara Tav/Karacuk*'un eteklerindeydi (Gökyay, 1973: CII). Timur'un zafernamelerinde *Karaçuk* dağının adı geçmektedir. *Karaçuk* bozkıra hâkim bir yerdedi, bozkır oradan gözetleniyordu. Timur ikinci kere Toktamış üzerine giderken buradan geçmişti (Sümer, 1972: 35). Türk coğrafyasının birçok yerinde *Karaçuk* adı görülmektedir. Esas *Karaçuk* günümüzde *Sır Derya*'nın doğusunda, Güney *Kazakistan*'dadır, tarihî Oğuz yurdunun merkezidir (Gömeç, 2009: 213).

Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda *Aladağlar*'ın önemli bir rolü vardır. Segrek bir soylamasında *arkuru yatan Aladağ* eteğine vardığından bahsetmiştir ki, destanda buradaki dernekte tutsak bir kardeşi olduğunu öğrenmiştir. Egrek'in soylamasında *Arku beli Aladağ*'ın adı geçer. *Aladağlar* bugün de aynı adı taşıyan, *Orta Asya*'nın en büyük dağ sistemlerinden biri olan *Tanrı Dağları*'nın adı ve büyük kollarıdır. *Kazakistan-Kırgızistan* bölgesinde yer alan *Kırgız Aladağları* ve *Talas Aladağları*, *Karadağlar* ile kesişmektedir. *Arku/Argu* burada yer alan tarihî bir bölgedir, eski kaynaklarda da adı geçer, *Talas* ile *Balasagun* arasındaki bölgedir.

Özbeklerin *Alpamış Destanı*'nda, *Astardağ Dağı*'nın adı *Alatav* olarak geçmektedir ki, bu ad, *T'ien-shan Dağı (Tanrı Dağları)*'nın Kırgız Türçesi'ndeki adı olan *Alatoo* ile eşanlamlıdır (Agacanov, 2015: 93). Dede Korkut'ta geçen *Ala Tağ (Tav)*'ın *Türkistan*'daki *Çungarya* ile *Balkaş Gölü* havzasını ayıran *Ala Dağ* ile *Batı Türkistan*'ın kuzey doğusundaki *Isık Göl* ile *Alma Ata* arasında uzanan dağların olabileceği düşünülmektedir (Öztürk, 2012: 290-291). *Talas* ve *Çu* ırmaklarının arasına Türkçe *Argu* deniyordu. Batı Gök-Türk (580-658), Türgiş (658-766) kağanları ve Karluk (766-840) yabguları burada ordu kuruyordu. O dönemde *Taraz* kentinin adı *Ulug Argu Talas* idi (Esin, 1976: 101).

Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda *Dereşam*'ın adı geçmektedir. Destanda buranın bir rolü yoktur, Segrek kardeşini kurtarmaya

giderken buranın yanından geçmiştir. Destanın sonuna doğru Egrek ve Segrek Oğuz'a dönerlerken *Dereşam suyu*'ndan geçmişlerdir. Burası destanın st coğrafyasıyla, *Anadolu-Azerbaycan* bölgesiyle ilgili olmalıdır. Destanı anlatan ozan iyi bildiği bir yerin adını belirtmiştir.

Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda *Kazılık at*'in adı geçmektedir. Dede Korkut'ta birçok boyda *Kazılık at*'tan bahsedilmektedir. *Kazılık* bölgesi eski devirlerde atlarıyla da ünlü olmuş olmalıdır. *Kazılık Dağı*'nın adı diğer Türk destanlarında, folklor ürünlerinde, rneğin, *Manas Destanı*'nda da adı geçer. *Kazılık Dağı*'nın *Tanrı Dağları*'nın birçok kolunu oluşturan *Aladağlar*'ın bir uzantısı olarak, *Taşkent* ile *Çimkent* arasındaki bölgede yer alan *Kazgurt Dağı* olduğu düşünülmektedir. *Kazakistan*'da *Balkaş Gölü*'nün kuzeyindeki *Sarıarka* bölgesinde de *Beşkazılık Dağları* vardır. *Kazılık* adı, destanı *Orta Asya* coğrafyasıyla ilişkilendirmektedir.

Dede Korkut'taki sözde Oğuz ülkesinde, adıyla geçen tek doğa parçası *Kazılık Dağı*'dır, bu dağ da Oğuzların *Sırderya* dolaylarındaki eski yurdunda yer almaktadır (Ergin, 1989: 52). *Kazılık Dağı*'nın Oğuz yurdunda olduğu açıktır. *Manas Destanı*'nda da bu adı taşıyan bir yer adı vardır (Sümer, 1972: 385). *Manas Destanı*'nda, ilin en yaşlısı olan Koşay-Han Oğuzların yurdu olan *Kazılık* vadisindeki *Kar-Yabas* (Kar yağmaz?)'da greşler tutmuştu (Ögel, 1993: 505). *Manas Destanı*'nda da *Kazılık Dağı*'nın adı geçmektedir. *Kazılık Dağı*'nda Oğuzlar'dan sonra Kırgız adı ile anılan geniş Türk kitleleri oturmuşlardı (Ögel, 1995: 34). Dede Korkut'taki bazı boylarda, *Yilisi kara kazılık at* ifadesindeki gibi, *Kazılık* sözcüğü kutlu atın sıfatı olarak da kullanılmıştır (Ergun, 2003: 85).

Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nun coğrafyası kısmen belirgindir. Destanın alt coğrafyasında *Aladağlar* (Kazakistan-Kırgızistan), *Sir Derya* boyunca uzanan *Karadağlar* (Kazakistan), burada bulunan *Kazılık* (Kazakistan-Özbekistan) yer almaktadır. *Sir Derya* ve

Balkaş Gölü arasındaki coğrafyayı içermektedir. En alt tabakada ise *Altaylar-Güney Sibiry*a bölgesiyle ilişkili olmalıdır.

2. 2. Üst Coğrafya

Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nun üst coğrafyası, anlatının ilgili varyantlarında, Anadolu-Azerbaycan coğrafyası ile ilgilidir:

Haluk Köroğlu'na göre Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu, *Kafkasya* bölgesinde ortaya çıkmıştır (Konıratbayev, 2000: 173).

Şamil Allahverdi Cemşidov'un eserinde söylediğine göre Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda Tersuzamış'ın ısrarıyla sefere çıkan Oğuz kahramanları, "*Şerur'un Ucundan*" *Gökçe Deniz'e* değin çarpar, "*yolu Alınça Kalesine düşer*" ve Egrek'in yoldaşlarını (kâfirler) kırıp, onu da *Alınça Kalesi'nde* zindana atmışlardır. Egrek'i kurtarmak için yola çıkan kardeşi Segrek, "*üç gün dünlü-günlü*" yürüdüktan sonra "*Dereşam Ucundan*" geçerek Alınça'ya gitmiştir. Azerbaycan topraklarındaki bu coğrafi istikameti H. Araslı da belirtmiştir. Segrek aynı istikametle, *Alınça-Dereşam-Oğuz* yoluyla, geri dönmüştür. "*Dereşam Suyu'nu depip, geçer*", akşam üzeri Oğuz'un sınırına ulaşmıştır. Dede Korkut Kitabı'ndaki olayların zamanını, durumunu ve coğrafyasını öğrenmekte bu hikâyenin büyük önemi vardır. Bu boydaki olaylar Azerbaycan topraklarında meydana gelmiştir. Kahramanlar tarihî olarak Azerbaycan halkına ait bulunan yerlerde yaşamışlardır (1990: 27-29).

Şamil Allahverdi Cemşidov'a göre Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda Tersuzamış'ın sözüyle komşu vilayete baskın yapan Egrek, hareketinin cezası olarak *Alınça Kalesi'nde* zindana düşmüştür. Destanda Egrek'in geçtiği yol şöyle belirtilmiştir: "*Üç yüz say cidalı yiğit bunun yanına cem' oldu. Şerur'un ucundan Göğçe Deniz'e değin el çapdı, kalaba doyum oldu, Yolu Alınça Kalasına uğramıştı...*" Cemşidov, bir çalışmasında Begil Oğlu Emren'in Boyu'nda geçtiği yolun, *Oğuz-Berde-Gence-Gürcistan* sınır hattının arkasında, Dede Korkut kahramanlarının *Kür-Aras* kavşağında eski *Beylegan'da* konumlanan idari merkezini açıklığa

kavuşturmak için, Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda görülen Egrek'in ve onun ardından giden Segrek'in izlediği yol yönünden de ek olarak bahsetmişti. Cemşidov'a göre, ancak Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda Egrek ile Segrek'in geçtiği yolun hareket yönü daha dakik izlenirse görölmektedir ki, onların hareket hattı *Alınça*'nın doğu yönünde, *Kür-Aras* kavşağı tarafından değil, güneybatı tarafına doğrudur. Aynı zamanda boydaki hareket yönünün bu tür açıklaması, Dede Korkut kahramanlarının daha sık bir araya geldikleri merkezi yaşayış yerlerinden birisinin, *Kür-Aras*, eski *Beylegan* sahasında olması gerektiği fikrine şüphe getirmez. Çünkü bu konunun açıklaması için Begil'in, *Oğuz*'dan geç edip, sonra *Berde* ve *Gence*'den geçerek *Gürcistan* sınırına yerleştii gerçeği yeterlidir (1990: 39-40).

Şamil Allahverdi Cemşidov'un dile getirdiğine göre Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda, açıktır ki, Oğuz atlıları *Gökçe Deniz*'e, yani *Gökçe Göl*'e kadar giderler. Oradan geri dönerlerken de yolları *Alınça Kalesi*'ne uğrayabilir. Eğer öyle ise, *Gökçe*'nin kuzeyinde veya kuzeybatısında bulunan *Şiröğüven*'den gelen atlılar *Gökçe Göl*'den geri dönmeliydi, ki bu durumda onlar *Alınça*'ya ulaşamazlar. Diğer taraftan kardeşinin peşinden üç günlük bir menzilden gelen Segrek, onu tutsaklıktan kurtarmıştır. *Dereşam Suyu*'nu geçer, çok gitmeden *Oğuz*'un sınırına ulaşır. *Dereşam Suyu* denilince *Aras*'ın üst kesimindeki ünlü *Dereşam Köprüsü* akla gelmektedir. 17. yüzyıl tarihçisi Arakel Darvijetsi *Tarih* adlı eserinde *Dereşam Geçidi*'ni özellikle kaydetmiştir. İster Segrek'in, isterse de Egrek'in *Oğuz ellerine* gittikleri yol farklıdır denilebilir. Onlar üç günlük yolu *Oğuz*'un kuzeybatı sınırından, güneydoğuya doğu gelmiştir. Yolun çoğu *Oğuz*'un öz topraklarının üzerinden geçmiştir. Eğer böyle olmasaydı, *Alınça*'dan sonra *Dereşam*'dan çıkıp, dönen kahramanların geriye doğu yine üç gece-gündüz yol gitmeleri gerekirdi. Oğuz atlıları *Gökçe* semtine kuzeyden değil, güney semtinden yağmalayarak gitmişlerdir. Bu nedenle Dede Korkut kahramanlarının bu seferdeki çıkış noktalarını *Gökçe*

Göl'den güneyde ve güneybatı tarafındaki sınırlarda aramak gereklidir (1990: 41).

Yine Şamil Allahverdi Cemşidov'a göre Dede Korkut'taki *Oğuz Elleri* eski *Azerbaycan* topraklarına tamamen uygundur. Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda, kahramanların bu sınırdaki hareket hattı, gölden-göle, *Urmiye-Van-Gökçe* arasında meydana gelebilir. Doğrudan doğruya Egrek ve Segrek'in hareket hattı zaman dilimine göre düşünülürse görülür ki, onlar *Hoy, Karatepe* mahallinden başlayarak, *Van-Şirvan* ucundan geçip, *Gökçe Göl'e* değin giderler ve geri gelirken de dolaşarak, *Alınça*'ya ulaşabilirler. Bu uzun yoldur. Bu yolu Segrek geceli-gündüzlü at sürerek üç günde geçmiştir. Dönüşte ise *Dereşam* geçidinden *Aras*'ı geçip, çok gitmeden Oğuz sınırına ulaşmıştır (1990: 42). Şamil Allahverdi Cemşidov'un burada verdiği bilgiler oldukça değerlidir. Buradaki yerler, Dede Korkut'un üst coğrafyasını yansıtmaktadır.

Naile Asker'e göre Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'ndaki *Şiröküz*, günümüzde *Ermenistan*'ın *Türkiye* sınırlarında, bir kısmı da *Türkiye* tarafında olan, yerli Türklerin kendi aralarında *Şöreyel* dediği, *Şirigüz* (birçok kaynağa göre *Şirak*)'dür. *Gökçe Gölü* ise bugünkü *Ermenistan*'ın merkezi bölgesindedir (2016: 202).

Muammer Kemaloğlu'nun eserinde dile getirdiğine göre Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda, bir akından bahsedilirken, *Gökçe Deniz, Dereşam Suyu, Alınca Kalesi* gibi belli başlı bazı coğrafi adlar geçmiştir. Buralara akın yapılabilecek, onlardan biraz daha doğuda, muhtemelen *Hudaferin Köprüsü*'nden geçilerek, destanda belirtildiği gibi iki gün yolculuk yapılarak varılan ve o gün için *Oğuz*'un Serhaddi olduğundan söz edilen yer *Eher*'dir. Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda, Egrek Bey'in tutsaklıkla sonuçlanan akını ile ilgili bölümünün, *Eher*'in 1055'de sınır olarak belirlenmesinden hemen sonra olabileceği, kardeşi Segrek Bey'in onu kurtarması ile ilgili olayların ise 1064 seferinde Sultan Alp Arslan'ın *Nahçıvan* (muhtemelen *Culfa*)'da ordusunun toplanmasını beklediği sırada,

yakınlardaki kalelerin fethi için görevlendirdiği Şehzade Melikşah'ın o civarda yaptığı fetihlerle ilgili olması güçlü bir olasılıktır. Ayrıca Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda geçen, "Dereşam suyunı depüp kiçdiler. / Dün katdılar, Oğuzun serhaddına yetdiler." ifadelerinden, *Dereşam Suyu'nun, Kazancı ve Elince* kaleleri önünden akıp gelen ve *Culfa'nın* yanı başındaki *Gülistan* adlı yerden *Aras'a* karışan *Elinceçay* olduğu anlaşılmaktadır (2019: 72-75).

Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda, *Alınca Kalesi'nin* önemli bir yeri vardır. *Hindistan'daki Kalincer Kalesi* gibi, adı çok benzeşen, *Anadolu-Azerbaycan* bölgesindeki *Alıncak Kalesi'nin* Akkoyunlu-Karakoyunlu Türkmenlerinin hayatında önemli bir yeri olmuştur. Boyun tarihî alt tabakasında, Milattan Önceki Türk halklarından olan Usun dönemine ait tarihî olayların destani hatıraları olmakla birlikte, üst tabakasında ise bir taraftan Selçuklu Devleti'nin atası ve isim babası olan Selçuk Bey'in ve *Kalincer Kalesi'nde* tutsak olarak ölen, büyük oğlu Arslan Yabgu'nun hatıraları yer alırken, en üst tabakasında ise Karakoyunlu-Akkoyunluların *Anadolu-Azerbaycan'daki*, özellikle *Alıncak Kalesi'ndeki* hatıraları vardır. Tarihî olaylar ve *Kalincer Kalesi* ile *Alıncak Kalesi'nin* adlarındaki benzerlik, hikâyenin mahallîleşmesini ve tabakalaşmasını kolaylaştırmıştır (Eyüboğlu, 2019: 331-332).

Dede Korkut Kitabı'nda; *Trabzon* adı geçerken, Rum kavim adı geçmez; *Gürcistan* adı geçerken, *Gürcü* adı geçmez; bölgedeki Lazların adından hiç bahsedilmez; Türklerin *Anadolu'da* ilk geldiği yerlerden biri olan, Akkoyunlu Türkmenlerinin yurdu *Bayburt* bile kafir yurdu olarak gösterilir; *Diyarbakır* ve *Mardin'den* bile düşman memleketi olarak bahsedilir; Ermenilerden hiç bahsedilmediği gibi, Emren adında bir Oğuz kahramanı da vardır; *İstanbul'a* diye gidilir, ancak ters tarafta bulunan *Derbent'ten* gelinir vs. bütün bu tarihî-coğrafi tutarsızlıklar, çelişkiler, Dede Korkut Destanları'nın, alt coğrafyada *Orta Asya'da* ortaya çıkmış olmasının, sonradan *Anadolu-Azerbaycan* coğrafyasında eksik mahallîleşmesinin bir yansımasıdır (Eyüboğlu, 2023d: 177-178).

Dede Korkut'ta kahraman tanıtımlarında, soylamalarda vb. çeşitli yerlerde adları birlikte geçen *Hemid-Merdin*, *Rum-Şam*, *Berde-Gence*, *Mekke-Medine* vb. yerler açık bir şekilde *Anadolu-Azerbaycan*, *Yakın Doğu* bölgesinde yer almaktadır ve destanın üst coğrafyası ile ilgilidir. Bu yer adlarının birçoğunun birlikte geçmesi dikkat çekicidir. Bu ikili yer adları çoğunlukla kahramanla ilgili yerlerde, tanıtımlarında vb. geçmektedir: "*Hemid ilen Merdin kalasın depüp yıkan*", "*yigitlögüm Ruma, Şama gide*", "*Berde'ye, Genceye varup vatan tutdu*". Bazen de soylamalarda geçmektedir: "*Mekke ile Medinenün kapusu ağaç*". Anlaşıldığına göre destanları anlatan ozan/ozanlar, bildiği bu yer adlarını birlikte anarak, destanı daha çekici hale getirmek, bir coğrafya ve gerçekçilik katmak istemiştir. Bu yer adları genellikle dstandaki ana mekân değildir, sadece dstanda çeşitli ifadelerde ad olarak geçmektedir. Yani buralar kahramanların yurdu değildir. Kara Budak *Hemid* ile *Merdin* kalesini tepip yıkar, Deli Dumrul ününün *Rum'a Şam'a* gitmesini ister, Begil *Oğuz'dan* uzaklara *Berde'ye Gence'ye* göç eder veya Uruz, ağaç ile konuşurken onun *Mekke'nin Medine'nin* kapısı olduğunu söyler.

3. Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'ndaki Yer Adları

Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'ndaki yer adları şunlardır: *Aladağ*, *Alınca Kalası*, *Arku*, *Dereşam*, *Gökçe Deniz*, *Karadağ*, *Kazılık Dağı*, *Oğuz Eli/Oğuz*, *Şirögüven*.

Aladağ: Dede Korkut Kitabı'nda *Ala Dağ*, *Aladağ* olarak geçmektedir. Adı 7 boyda geçer: Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu, Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy, Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu, Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyu, Begil Oğlu Emren'in Boyu, Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu, İç Oğuz Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy (Gökyay, 1973: 332).

Ali Duymaz'a göre Dede Korkut'ta Oğuz'un merkezi olan Bayındır Han'ın divanına ve dolayısıyla Salur Kazan'a ulaşmak, avlanmak, düşman illerine ulaşmak için aşılması gereken engellerden birisi *Arku Bil*, *Ala Tağ* veya Arkuru yatan *Ala Tağ*'dir.

Bu kavramlar özel ad olmaktan öte, farklı imla ve okunuşlarına rağmen eskiden beri canlılığını koruyan kalıp bir sözdür. Bu açıdan çok eski devirlerde ve coğrafyalarda belirli bir dağı işaret eden söz, her yeni coğrafyaya adapte edilebilecek niteliktedir (1999: 380-381).

Pervin Ergun'un çalışmasında dediğine göre Dede Korkut Hikâyeleri'nde, birçok boyda, Hanlar Hanı Bayındır Han'ın mekânına giden dağlar hep *Ala Tağlar* olarak belirtilmiştir. Buradaki *ala* sözcüğü gerçek anlamda değil, tanrısallığın bir ifadesi olarak kullanılmıştır ve yücelik, yükseklik, görkemlilik anlamlarındadır. Bu bakımdan *Ala dağ*, yüksek, karlı dağ demektir (2003: 78-79).

Vahid Zahidoğlu'nun söylediğine göre Dede Korkut'ta *Ala Tag*, *Qara Tag* ifadeleri araştırmacılar tarafından çoğunlukla yer adları olarak incelenmiştir. Aslında bunlar yer adları değildir. *Ala* ve *qara* sözcükleri *büyük* anlamına gelmektedir (2020: 543).

Dede Korkut'taki Aladağ, destanın alt coğrafyasında *Orta Asya*'dadır; bugün de aynı adı taşıyan *Aladağlar* (Alatau/Alatav)'dır; *Tanrı Dağları*'nın büyük bir kolunu oluşturan dağlardır; Batı Türk coğrafyasının merkezi bölgelerinden biridir; diğer Türk sözlü kültür ürünlerinde de önemli bir yeri vardır (Eyüboğlu, 2023: 58).

Alınca Kalası: Dede Korkut Kitabı'nda *Alınca Kalası* olarak geçmektedir. Adı bir boyda, Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda geçer (Gökyay, 1973: 333).

Orhan Şaik Gökyay'ın eserinde bahsettiğine göre *Alınca Kalesi*, *Azerbaycan*'da, *Nahcevan* civarında ve şimdiki *Nahcevan-Culfa* yolu üzerindeki yalçın bir tepe üstünde harabeleri bulunan ünlü bir kaledir. *Nahcevan-Culfa* yolu üzerinde bugün Elince adını taşıyan bir köy vardır, bunun arkasından *Elince Çayı* ve *Aras*'a akan büyük bir ırmak geçer. Köyün yanında sarp, taşlık bir tepe üzerinde *Elince* (Alıncak) Kalesinin harabeleri vardır. Bu sarp

tepeye ancak birkaç keçi yoluyla çıkılabilmektedir (1973: XCV-XCVI).

Naile Asker'e göre bugün *Nahçıvan* bölgesinde, *Çulfa*'nın *Kazancı* köyünün yakınındaki *Alınca Dağı*'nda *Alınca Kalesi* vardır. Bir tarafı sarp kayalar, bir tarafı aynı adı taşıyan ırmakla çevrili olan kalenin yüksekliği 2000 metredir. Savunma amaçlı inşa edilmiş kalenin 6.-7. yüzyıllarda yapıldığı tahmin edilmektedir. Yakınındaki köyün adının Kazancı olması da dikkat çekicidir (2016: 202).

Dede Korkut'ta adı geçen *Orta Asya*'daki/*Güney Sibirya*'daki, adı bugün bilinmeyen *Alınca Kalası*'nın prototipinin, eski Türklerin hatıralarında önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Selçukluların hatıralarında önemli bir yeri olan *Hindistan*'daki *Kalincer Kalesi* ile Akkoyunlu ve Karakoyunluların hatıralarında önemli bir yeri olan *Nahçıvan*'daki *Alıncak Kalesi*'nin adları ise benzerdir. *Orta Asya*'daki hatıralar, sonradan üst tabakada adları benzer kalelerin bulunduğu *Hindistan* ve *Anadolu-Azerbaycan*'daki hatıralarla karışarak mahallîleşmiş, yerelleşmiştir.

Arku: Dede Korkut Kitabı'nda *Arku* olarak geçmektedir. Adı 4 boyda geçer: Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyu, Begil Oğlu Emren'in Boyu, Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu, İç Oğuz Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy (Gökyay, 1973: 332).

Mehmet Fahrettin Kırzioğlu'na göre *Ala Dağ*, Oğuzlar'ın başkenti *Sürmeli*'nin arkasına, güneyine düşen *Ağrı Dağı*'dır, adı halk arasında *Argu* diye anılmaktadır (Kırzioğlu'ndan akt. Gökyay, 1973: 332-333).

Ali Duymaz'a göre *Arku Bil* veya *Arku Mil* adı Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyu'nda sıkça geçmektedir. *Arku Bili*, Begil Oğlu Emren'in Boyu'nda birkaç yerde, ayrıca Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda ve İç Oğuz Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy'da da geçmektedir. Muharrem Ergin'in *Arku Mil* veya *Arhu Bil* diye okuduğu yer adını Orhan Şaik Gökyay *Arku-Bel* şeklinde okumuştur (1999: 379-380).

Vahid Zahidoğlu'nun dile getirdiğine göre *Arqu belli* ifadesi, Dresden yazmasında daha çok *Arqu beli*, ayrıca *arxu beli*, *arku meli* biçimlerinde geçmektedir. Dresden yazmasının 6., 9., 10., 12. boylarında kullanılmıştır. 6., 9., 10. boylar ve 12. boyun sonu Vatikan yazmasında olmadığı için ifade o nüshada yoktur (2020: 539-541).

Dede Korkut'ta geçen *Arku Beli Ala Dağ* ifadesinde adı *Ala Dağ*'la birlikte geçen *Arku* yer adı alt coğrafyada Orta Asya'dadır. Çünkü *Argu*, *Orta Asya*'da önemli bir tarihî bölgedir (Eyüboğlu, 2023: 52). 8. yüzyıla ait Uygurca bir Mani metninde ve 11. yüzyıla ait Kaşarlı Mahmud'un eserinde adı geçmektedir.

Dereşam: Dede Korkut Kitabı'nda *Dereşam* olarak geçmektedir. Adı bir boyda, Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda geçer (Gökyay, 1973: 334).

Orhan şaik Gökyay'a göre *Dereşam*, *Kuzey Azerbaycan*'da *Karabağ*'da, vaktiyle *Revan*'a bağlı bir nahiyeydi. *Dereşam Suyu*, *Dereşam*'ın üzerinde bulunduğu bir sudur, *Aras Nehri*'nin kollarından biridir (1973: 334).

Muammer Kemaloğlu'na göre Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda geçen, *Dereşam Suyu*, *Kazancı* ve *Elince* kaleleri önünden akan, *Culfa*'nın yanındaki *Gülistan*'dan *Aras*'a karışan *Elinceay*'dır (2019: 75).

Gökçe Deniz: Dede Korkut Kitabı'nda *Gökçe Deniz* olarak geçmektedir. Adı bir boyda, Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda geçer (Gökyay, 1973: 335).

Orhan şaik Gökyay'a göre *Gökçe Deniz*'in bugün yerli halk arasında adı *Gökçe-Gl*'dr. *Ermenistan*'ın kuzeyinde bir tatlı su gldr. Yüzölçümü 1413 km², denizden yksekliti 1926 metredir. Fazla sularını *Zanga Nehri* ile *Aras*'a boşaltır. Derinliği kuzeybatı havzasında 85 metreye kadar ulaşır (1973: 335). Yine Orhan şaik Gökyay'a göre, Türkler eskiden *Hazar Denizi*'ne de *Gökçe Deniz* derlerdi (1973: CV).

Öcal Oğuz'un yazdığına göre Türkler yönleri renklerle ifade etmişlerdir. Bu nedenle *Göççe Deniz* mekândan ziyade bir yönü de ifade edebilir (1996: 138).

Dede Korkut Kitabı'nda adı bir boyda, Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda geçen bu yer günümüzde *Kazakistan*'ın doğusunda yer alan *Balkaş Gölü*'dür. *Balkaş Gölü* günümüzde de aynı adla anılmakta ve *Gökçe Deniz* olarak bilinmektedir. *Issık Göl*'den *Balkaş Gölü*'ne kadar olan bölge tarihte ve günümüzde *Yedisu* olarak bilinir ve tarihî olarak Usunların yurduudur. Usunların Milattan Önceki ve Milattan Sonraki hatıraları Dede Korkut'a yansımıştır. Ancak unutmamak gerekir ki, Dede Korkut bir destan metnidir. Tıpkı *Aladağ*, *Karadağ* adları gibi, *Gökçe Deniz* ismi cins adı hâline gelmiş ve belirli belirsiz çeşitli denizleri, gölleri ifade etmiş de olabilir. Ayrıca ekleyelim ki, Türkler büyük göllere de deniz derlerdi. Eski Türkçe'de göl ile deniz arasındaki ayırım kesin değildir. Çünkü eski Türkler Orta Asya'da/Geniş Avrasya coğrafyasında yaşıyorlardı, büyük denizlere uzaktılar. Bu yüzden gördükleri büyük sulara deniz demişlerdir. *Aral Gölü* aynı zamanda *Aral Denizi*; *Hazar Gölü* aynı zamanda *Hazar Denizi* olarak bilinmektedir.

Karadağ: Dede Korkut Kitabı'nda *Kara dağ*, *Kara dağlar* olarak geçmektedir. Adı 11 boyda geçer: Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu, Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy, Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu, Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyu, Kazılık Koca Oğlu Yigenek Boyu, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy, Begil Oğlu Emren'in Boyu, Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu, Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy (Gökyay, 1973: 236). Dede Korkut Kitabı'nda *Karacuk* adı da geçmektedir. Adı 2 boyda geçer: Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy, Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu (Gökyay, 1973: 335).

Zeki Velidi Togan, günümüzde *Kazakistan*'da Sir Derya'ya paralel uzanan *Kara Tav* Sıradağlarının Dede Korkut'taki karşı

yatan *Kara dağ* yahut *Karacuk Dağ* olduğunu belirtmiştir (Togan'dan aktaran Gökay, 1973: CIII-CIV).

Alkey Margulan'ın çalışmasında belirttiğine göre *Oğuzname*'de Kazan Han'ın sevdiği yerlerden biri *Kararıık Dağı*'dır. Bu dağın bir diğer adı *Karatav* (Karadağ)'dır. Bu dağ Firdevsi'nin *Şehname*'sinde *kuh hara* olara geçmektedir. Dede Korkut'ta adı geçen *Kararıık* kenti, tahmini olarak, *Kazakistan*'ın güney bölgesindeki *Karatav* (Karadağ)'ın güney yönünde, eski *Karnak* kentinin yakınlarındaydı. Kazak destanlarında bu kent *Kırk Kaleli Kararıık* şeklindegeer ve çoğunlukla *Karatav* (Karadağ) ile birlikte anılmaktadır (2000: 143).

Ahmet Taşağıl'ın yazdığına göre Dede Korkut ve Oğuz destanları *Sır Derya* boyundaki *Karadağlar*'da geçmektedir (2015: 27-28).

Dede Korkut'taki *Kara Dağ/Karadağ/Karadağlar/Karacuk*, destanın alt coğrafyasında *Orta Asya*'daki bugün de aynı adı taşıyan *Karadağlar* (Karatau/Karatav)'dır. *Kara Dağ* adı destanda ayrıca cins adı olarak da geçmekte, belirli belirsiz birçok dağı da ifade etmektedir.

Kazılık Dağı: Dede Korkut Kitabı'nda *Kazılık*, *Kazılık Dağı* olarak geçmektedir. Adı 6 boyda geçer: Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu, Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy, Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyu, Kazılık Koca Oğlu Yigenek Boyu, Begil Oğlu Emren'in Boyu, Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu. Adı Dede Korkut Kitabı'nın Giriş bölümünde de geçer (Gökay, 1973: 336).

Orhan şaik Gökay'ın eserinde kaydettiğine göre Dede Korkut'ta başta *Kazılık Dağı* olmak üzere *Karadağ*, *Aladağ* gibi dağlar çeşitli münasebetlerle geçmektedir. *Kazılık Dağı*'na, Boğaç Han'ın anasına söylediği soylamada değinilmektedir. Silik olmakla birlikte, Türklerdeki dağ kültünün bir izidir (1973: CCXCVIII-CCXCIX).

Faruk Sümer'e göre *Azerbaycan*'da, *Doğu Anadolu*'da *Kazılık Dağı* adlı bir dağ, eski ve yeni kaynaklarda görülmez. *Kazılık*

Dağı'nın Türkistan'da olması pek muhtemeldir, adı *Manas Destanı*'nda da geçmektedir (1959: 410).

Üçler Bulduk'un yazdığına göre *Kazılık Dağı*, *Orta Asya*'daki *Oğuz Eli* ile ilgili olabilir. *Kazılık* adı Yigenek Beğ'in babasına da isim olmuştur. Dede Korkut'taki boylarda yelesi kara kazılık attan da bahsedilmektedir (1996: 250).

Jean-Paul Roux'un dile getirdiğine göre Dede Korkut'ta *Qazılık Tag*'a dua edilmekte, onun çöküşünün, yaşlanmasının korkunç olacağı hatırlanmaktadır (2000: 147).

Saadettin Gömeç'e göre *Kazılık Dağı*, *Türkistan*'da, *Güney Kazakistan* bölgesinde küçük bir dağdır. *Tanrı Dağları*'nın batıya uzanan kollarındandır (2009: 212).

Dede Korkut'taki; *Kazılık Dağı*, destanın alt coğrafyasında *Orta Asya*'dadır; *Karadağlar* ve *Aladağlar*, *Kazakistan-Kırgızistan* sınırları içerisinde yer alırlar. *Kazılık Dağı*'nın bugünkü *Kazgurt Dağı* olduğu düşünülmektedir, yine bu bölgededir. *Kazılık* adı *Türkmenistan* varyantında, çeşitli Türk destan ve efsanelerinde, Türk boylarının folklor ürünlerinde de geçmektedir (Eyüboğlu, 2023b: 126).

Oğuz Eli/Oğuz: Dede Korkut Kitabı'nda *Oğuz*, *Oğuz Eli*, *Oğuz Elleri*, *Oğuz Kavmi*, *İç Oğuz*, *Taş Oğuz* olarak geçmektedir. *Türkmen* varyantında *Oğuz*, *İç Oğuz*, *Daş Oğuz*, *Dış Oğuz* olarak geçmektedir. Dede Korkut Kitabı'nda adı 12 boyun tamamında geçer: Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu, Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy, Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu, Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyu, Kazılık Koca Oğlu Yigenek Boyu, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy, Begil Oğlu Emren'in Boyu, Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu, Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy, İç Oğuz Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy. *Türkmen* varyantında adı 9 boyda geçer: Iza Berilediren Nesilsiz, Törelî Beğ, Bamsım Birek, Imra, Dışoğuzların Gever Hanlığına Karşı Köreşi,

Oğuzların Melallaşmakı, İğdir, Gorkutın Gabrı Kazılığı-I, Gorkutın Gabrı Kazılığı-II (Gökyay, 1973: 328-338; Erdem, 1998: 809-811).

Faruk Sümer'in eserinde dile getirdiğine göre Dede Korkut kahramanları *Oğuz Eli*'nde yaşamaktadırlar. Oğuzlar, Dede Korkut'ta çoğu kez *kalın*, bazen de *kanlı* sözleriyle nitelenmektedir (1972: 391).

Mehmet Fahrettin Kırzioğlu'na göre Dede Korkut'ta, İslam coğrafyacılarının *Ermeniyye* dedikleri bölge ile *Arran* ve *Azerbaycan* memleketlerinin bütünü *Oğuz ili* içindeydi. *Oğuz İli*, *Gence-Bayburt-Nahcevan-Karadeniz* ve *Ahıska-Van Gölü* arasındaki bölgeyi içeriyordu (Kırzioğlu'ndan aktaran Gökyay, 1973: XC).

Şamil Allahverdi Cemşidov'un eserinde yazdığına göre bazı araştırmacılar Dede Korkut Kitabı'ndaki coğrafi saha olan *Oğuz'u* ya da *Oğuz Eli*'ni daha çok *Anadolu*'da göstermeye çalışmaktadırlar. Aslında burada tasvir edilen *Oğuz Elleri* yeni ya da eski adlarıyla *Azerbaycan* topraklarında vardır (1990: 33).

Dede Korkut'taki *İç Oğuz-Dış Oğuz* kavramları hikâyelere göre değişmektedir. Bazı hikâyelerde ise bu kavramlar belirgin değildir ve hikâyeye sonradan uyarlanmıştır. *İç Oğuz-Dış Oğuz* ifadeleri aynı hikâyenin alt ve üst tabakalarına göre de değişebilmektedir (Eyüboğlu, 2019: 380-381).

Şiröğüven: Dede Korkut Kitabı'nda *Şiröğüven* olarak geçmektedir. Adı bir boyda, Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda geçer. (Gökyay, 1973: 337-338).

Orhan Şaik Gökyay'a göre *Şiröğüven*, güneyde *Anı* kenti ürenleri yanındaki *Alaca Dağ*'dan kuzeyde *Akbaba*'ya ve batıda *Kars*'ın doğusundaki *Yahnı* dağlarından doğuda *Alagez*'e kadar uzanan ve *Arpaçay*'nın ortasından geçtiği bölgeye eskiden olduğu gibi bugün de yerlilerce verilen addır (1973: C).

Naile Asker'in söylediğine göre *Şiröküz*, bugünkü *Ermenistan*'ın Türkiye sınırlarında, bir kısmı da *Türkiye* tarafında olan, yerli Türklerin kendi aralarında *Şoreyel* dediği *Şirigüz* (*Şirak*)'dür (2016: 202).

Dede Korkut Kitabı'nda adı sadece Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nun giriş kısmında “*Şirögüven ucundan Gökçe Denize*” ifadesinde geçen bu yer adının bir akarsu olduğu anlaşılmaktadır. *Şir-Ögüven* aslında *Sir Ögüz*'den gelmektedir. Eski Türklerde *ögüz*, *ırmak* anlamındaydı. *Sir Ögüz* de, *Sir Derya* (Sir Irmağı)'dır. Dede Korkut'taki Gökçe Deniz'i de *Orta Asya*'daki *Balkaş Gölü* olarak tespit etmiştik. “*Şirögüven ucundan Gökçe Denize*” ifadesi “*Sir Derya'dan Balkaş Gölü*”ne demektir. Bu bölge, tarihî olarak Usunlar'ın yurdudur (Eyüboğlu, 2019: 482).

Sonuç

Eski Türkler çoğunlukla konar-göçer, göçebe olmakla birlikte aralarında yerleşik Türkler de vardı. Eski Türk kültür bölgelerinde, İskitler, Kanglılar, Hunlar arasında yerleşik topluluklar da vardı. Türkler arasında kentleşme Göktürkler, özellikle Türgişler döneminde hız kazanmıştır. Göçebeler yılın bir bölümünde, özellikle soğuk kış zamanlarında yerleşik yaşarlardı. Konar-göçer Türklerin kışın yerleşik olarak yaşadıkları kışlakları zaman içerisinde kentlere dönüşmüştür. *Orta Asya*'da yer alan bazı tarihî kentler eski Türklerin kışlaklarıydı. Kimi konar-göçer Türkler de kentlerin çevrelerindeki otlaklarda göç ederlerdi. Dede Korkut'taki yerleşik düşmanların birçoğu yerleşik Türklerdir. Dede Korkut'taki coğrafyayı değerlendirirken bu durumu da dikkate almak gerekir.

Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nun konusu, bir kardeşin, tutsak düşmüş ağabeyini kurtarmasıdır. Anlatı bir kardeşlik destanıdır, kardeşler arası ilişkiyi vurgulamaktadır. Boyun diğer Dede Korkut anlatılarıyla benzerlikleri çoktur. Destanın başkahramanı Segrek'tir.

Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda tarihî-coğrafi-edebi-kültürel olarak başlıca iki tabaka vardır: Alt Tabaka ve Üst Tabaka. Alt Tabaka şu tabakalardan oluşmaktadır: 1) En Eski Devirler Tabakası, 2) İskit/Saka-Hun-Kanglı-Usun Tabakası, 3) Göktürk-Türgiş Tabakası, 4) Oğuz Tabakası. Boyun coğrafyasının bu tabakalardan yansımaları vardır.

Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nun Seğrek adlı *Türkmenistan* varyantının olması, *Orta Asya*'da başka varyantlarının bulunması, boyda geçen birçok yer adı, boyun Oğuzların *Hazar*'ın batısına, *Anadolu-Azerbaycan*'a göçlerinden önceye, *Orta Asya*'da yaşadıkları 10.-11. yüzyıllardan eski bir tarihe ait olduğunu göstermektedir. Anlatının motifleri, varyantları, ilişkili anlatılar geniş bir coğrafyada görölmektedir.

Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nun coğrafyası kısmen belirgindir. Destanın alt coğrafyasında *Aladağlar*, *Sir Derya*'ya paralel uzanan *Karadağlar*, bu bölgedeki *Kazılık* yer almaktadır. *Sir Derya* ve *Balkaş Gölü* arasındaki coğrafyayı içermektedir. Bu coğrafya tarihî Usun/Vusun coğrafyasıdır. Anlatının en alt tabakası ise *Altaylar-Güney Sibiry*a bölgesiyle ilişkili olmalıdır. Anlatıda ormanların önemli bir yere sahip olması, özellikle Güney Sibiry'dan derlenen *Altın Ergek* adlı varyantının bulunması bununla ilgili olabilir.

Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda *Aladağ*, *Alınca Kalası*, *Arku*, *Dereşam*, *Gökçe Deniz*, *Karadağ*, *Kazılık Dağı*, *Oğuz Eli/Oğuz*, *Şiröğüven* yer adları geçmektedir.

Dede Korkut Destanları'nın ve Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nun coğrafyasının incelenmesi, bu anlatıların tarihî, edebî, kültürel, folklorik vs. olduğu gibi, coğrafi olarak da Oğuzlar/Türkler ile ilgili önemli bilgiler içerdiğini göstermektedir. Yazılı kaynakların az olduğu tarihin eski devirlerine yönelik değerli bilgiler içeren sözlü kültür ürünleriyle ilgili çalışmaların artması bu alana katkılar sağlayacak, yeni çalışma alanlarının önünü açacaktır.

Ek-1: Dede Korkut Coğrafyası - 1

Ek-2: Dede Korkut Coğrafyası - 2

Kaynakça

- Abbasov, N. N. (2009). Kitab-ı Dede Korkut Destanı ve Oğuz Türklerinin İctimai-Siyasal Kuruluşu Hakkında. Karadeniz Araştırmaları, S. 22: 147-157.
- Ağacanov, S. G. (2015). Oğuzlar. Çev. Ekber N. Necef ve Ahmet Annaberdiyev. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Ağacanzâde, P. (2011). Dede Korkut Destanları Hakkında. çev. Nuri Şimşekler, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, S. 25: 223-244.
- Ahmedova, A. (2018). “Kitab-i Dede Korkut Destanı” Oğuz Türklerinin Ortak Yazılı Yapıtıdır. Kafdağı, 3 (1): 19-30.
- Akgül, Y. (1996). Dede Korkut Oğuznamelerinin Dresten El Yazması Türkmen-Çovdur Varyantları “Nesilsizlik” ve “Ad Koyma” Motiflerinin Türkmen Halk Destanlarındaki Yeri. Bilig, S. 3: 129-137.
- Akkoyun Koç, T. (2020). Dede Korkut Hikâyelerinde Söylem Çözümlemesi ve Kültürel Kimliğin Öğretimi. Yayımlanmamış doktora tezi. Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.
- Aristov, N. A. (2014). Türk Halklarının Etnik Yapısı. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Asker, N. (2016). “Dede Korkut Kitabında Şehirler ve Kaleler”, III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi “Dede Korkut ve Türk Dünyası” (Çeşme-İzmir, 19-23 Ekim 2015) Bildiriler Kitabı, 1. cilt, ed. Metin Ekici vd. İzmir: Ege Üniversitesi. s. 197-205.
- Balliyev, G. (2000). “Gorkut Ata - Ruhı Ata”, akt. Güçmurat Sultanmuradov, Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni (Ankara, 19-21 Ekim 1999) Bildirileri, haz. Alev Kahya Birgül ve Aysu Şimşek Canpolat. Ankara: AKM Yayınları. s. 55-62.
- Bayat, F. (2016). Mitten Tarihe, Sözden Yazıya Dede Korkut Oğuznameleri. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Boratav, P. N. (1958). “Dede Korkut Hikâyelerindeki Tarihî Olaylar ve Kitabın Telif Tarihî”, Türkiyat Mecmuası, (XIII) 48: 31-62.
- Budagov, B. E. (1994). Türk Uluslarının Yer Yaddaşı. Bakü: Elm.
- Bulduk, Ü. (1996). “Dede Korkut, Oğuz Elleri ve Kafkaslar”, I. Millî Kafkasya Sempozyumu, Kars, 25-29 Ekim 1995; Ankara Ü. DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 29: 247-251.
- Bulduk, Ü. (1997). Dede Korkut Destanları’nda Ortak Kültür Unsuru Olarak Yaşatılan Coğrafya. Türkiye Günlüğü, Türk Dünyası özel sayısı I, 15: 466-470.
- Cemşidov, Ş. A. (1990). Kitab-ı Dede Korkud. Akt. Üçler Bulduk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Cemşidov, Ş. (2004). "Dede Qorqud Kitabı"nda Coğrafi Mühit, Dede Qorqud Dünyası. Meqaleler. Bakı: "Önder Neşriyyat": 109-124.
- Divitçioğlu, S. (2015). Sekiz Türk Boyu Üzerine Bazı Gözlemler. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Duymaz, A. (1999). "Kanturalı Boyundaki Bazı Motif ve Unsurlar Üzerine", Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 8: 360-386.
- Ebülgazi Bahadır Han (1974). Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime). Haz. Muharrem Ergin. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser Serisi.
- Ekici, M. (2019). Dede Korkut Kitabı Türkistan/Türkmen Sahra Nüşhası, Soylamalar ve 13. Boy, Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi, Orijinal Metin (Tıpkıbasım), Transkripsiyon, Aktarma. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Elibeyzade, E. (1999). Kitabı Dede Korkud. Bakı: Azerbaycan Tercüme Merkezi.
- Ercilasun, A. B. (2000). "Dede Korkut'taki Olayların Zamanı", Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni (Ankara, 19-21 Ekim 1999) Bildirileri, haz. Alev Kahya Birgül ve Aysu Şimşek Canpolat. Ankara: AKM Yayınları. s. 157-160.
- Ercilasun, A. B. (2002). "Salur Kazan Kimdir?", Millî Folklor, 56: 22-33.
- Ercilasun, A. B. (2004). Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erdem, M. (1998). Dede Korkut Türkmenistan Varyantları. Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Erdem, M. (2005). "Dede Korkut Destanlarının Türkmenistan Varyantının Yazma Nüşhalarla İlişkisi Üzerine", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 4: 158-188.
- Ergin, M. (1964). Dede Korkut Kitabı / Metin - Sözlük. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Ergin, M. (1989). Dede Korkut Kitabı I. / Giriş - Metin - Faksimile. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- Ergin, M. (2017). Dede Korkut Kitabı. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ergun, P. (2003). Dede Korkut Hikâyeleri'nde Dağ Kültü. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2003/II: 75-88.
- Esin, E. (1976). Fârâbî'yi Yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı. İstanbul Ü. İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, VI, 3-4: 81-139.
- Eyüboğlu, D. C. (2019). Korkut. İstanbul: Cinius Yayınları.
- Eyüboğlu, D. C. (2022). Dede Korkut'taki Salur Kazan Üzerine Bir Değerlendirme. Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 6 (1): 87-145.

- Eyüboğlu, D. C. (2022b). Dede Korkut'taki Bayındır Han Üzerine Bir Değerlendirme. *Anasay*, (22): 275-315.
- Eyüboğlu, D. C. (2022c). Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu'nun Tarihi. *Akademik MATBUAT*, 6 (1): 59-90.
- Eyüboğlu, D. C. (2023). Dede Korkut'taki Aladağ. *Anasay*, (26): 39-63.
- Eyüboğlu, D. C. (2023b). Dede Korkut'taki Kazılık Dağı. *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 14 (65): 91-132.
- Eyüboğlu, D. C. (2023c). Dede Korkut'taki Türkistan. *Millî Kültür Araştırmaları Dergisi*, 7 (2): 1-28.
- Eyüboğlu, D. C. (2023d). Dede Korkut'taki Bayburd Hisarı. *Kafdağı*, 8 (2): 152-183.
- Eyüboğlu, D. C. (2024). *Dede Korkut Destanları*. İstanbul: Cinius Yayınları.
- Gökyay, O. Ş. (1973). *Demem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları.
- Gömeç, S. (2007). Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Göller ve Nehirler. *Turkish Studies*, Volume 2/4: 1283-1296.
- Gömeç, S. (2009). "Dede Korkut Kitabında Geçen Tartışmalı Bazı Yer Adları Üzerine", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 4: 210-217.
- Hacıyev, T. (1999). *Dede Qorqud: Dilimiz, Düşüncemiz*. Bakı: Yeni Neşriyat Evi, "Elm" Neşriyyatı.
- Hüseyinoğlu, A. Ş. (1998). Əmin Abid və "Kitabı-Dədə Qorqud" Haqqında. *Millî Folklor*, 38: 46-51.
- Iskakov, B. ve İbrayev, Ş. (2000). "Korkut Ata Kitabı", akt. Dinara Düysebayeva, Kazakistan'da Dede Korkut, haz. Abdimalik Nısanbayev vd. Ankara: AKM Yayınları. s. 285-332.
- Kemaloğlu, M. (2019). *Dede Korkut (Destan İçre Tarih)*. Ankara: Raf Kitabevi.
- Kırman, Ü. (2004). *Dede Korkut Anlatılarının Karşıtlıklar Kuramına Göre Çözümlemesi ve Bu Kuramın Anlatı Öğretiminde Kullanımı*. Yayınlanmamış doktora tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Konıratbayev, A. (2000). "Korkut Ata Hakkında", akt. Dinara Düysebayeva, Kazakistan'da Dede Korkut, haz. Abdimalik Nısanbayev vd. Ankara: AKM Yayınları. s. 147-182.
- Korkmaz, Z. (2004). "Dede Korkut Hikâyelerinde Dil-Üslup Bağlantısı", II. Milletlerarası Dede Korkud Kollokyumu, Bakü, 21-26 Aralık 1998; *Türk Dili Araştırmaları Yılığ* Belleten 1998/1, S. 41, TDK Yay., Ankara, 2004, s. 101-112.

- Margulan, A. (2000). "Korkut: Efsane ve Hakikat", akt. Banu Muhyayeva, Kazakistan'da Dede Korkut, haz. Abdimalik Nısanbayev vd. Ankara: AKM Yayınları. s. 123-146.
- Nısanbayev, A. (2000). "Türk Halklarının Büyük Düşünürü Korkut Ata", akt. Dinara Düysebayeva, Kazakistan'da Dede Korkut, haz. Abdimalik Nısanbayev vd. Ankara: AKM Yayınları. s. 1-13.
- Oğuz, M. Ö. (1996). Dede Korkut Boylarından Uşun Koca Oğlu Segrek Boyı'nın Tahlili. Bilig, 3: 138-143.
- Ögel, B. (1993). Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar), I. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (1995). Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar), II. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özçelik, S. (2016). Dede Korkut -Dresden Nüshası- Metin, Dizin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öztürk, A. (2012). Çağlar İçinde Türk Destanları. İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Roux, J.-P. (2000). "DAĞ. Kozmik Eksen. Türkler ve Moğollar.", çev. Gönül Yılmaz, Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü, 1. Cilt. yön. Yves Bonnefoy, Türkçe haz. Levent Yılmaz. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları. s. 147.
- Sepetçioğlu, M. N. (1998). Dedem Korkut'un Kitabı. İstanbul: İrfan Yayımcılık.
- Sertkaya, O. F. (2022). "Dede Korkut Kitabı'nın Bursa Yazmasının "Giriş" Bölümü", Dede Korkut Kitabı Bursa Yazması Tıpkıbasım, Proje Koordinatörü: Hüseyin Buran. Bursa: Bursa Kültür Anonim Şirketi / Star Matbaacılık. s. 9-18.
- Sümer, F. (1959). Oğuzlar'a Ait Destani Mahiyette Eserler. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, XVII/3-4: 359-455.
- Sümer, F. (1972). Oğuzlar / (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Şahin, V. (2017). 'Dede Korkut Hikâyeleri'nde Mekân Algısı ve Kurgusu. Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (5) 8: 1-49.
- Şen, C. (2018). Dede Korkut Anlatıları'nda Büyülü Gerçekçilik. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Taşoğlu, A. (2015). "Oğuzların Tarih Sahnesine Çıkışı Hakkında", Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Oğuzlar / Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu (Ankara, 21-23 Mayıs 2014) Bildirileri, edit. Tufan Gündüz ve Mikail Cengiz. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. s. 21-30.

- Taşığıl, A. (2017). Gökbörü'nün İzinde / Kadim Türklerin Topraklarında. İstanbul: Kronik Kitap.
- Tezcan, S. ve Boeschoten, H. (2001). Dede Korkut Oğuznameleri. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Togan, Z. V. (1982). Oğuz Destanı. Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili. İstanbul: Enderun Yayınları.
- Tural, S. ve Nurmemmet, A. (1999). Gorkut Ata Türkmen Halk Nüshası. Ankara: Türkmenistan Milli Kolyazmalar Enstitüsü Yayını.
- Üstünova, K. (2008). Dede Korkut Kitabını Oluşturan Destanlardaki Ortak Özellikler. Turkish Studies, Volume 3/1: 138-144.
- Zahidoğlu, V. (2020). Dede Qorqut Kitabı'ndaki Bazı Tartışmalı Yer Adları Üzerine. Journal of Old Turkic Studies, 4 (2): 531-545.

DÜŞÜNCE DÜNYASINDA TÜRKİZ

Ulusal Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi

Yıl/Year: 15 • Sayı/No: 3 • Aralık/December 2024

ISSN: 1309-601X

ÇARLIK RUSYA'NIN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA KAFKASYA'YA GÖÇ EDEN ERMENİ MÜLTECİLER ARASINDA ORTAYA ÇIKAN SALGIN HASTALIKLARLA İLGİLİ YÜRÜTTÜĞÜ FAALİYETLER

*Tsarist Russia's Activities Regarding Epidemic Diseases Among
Armenian Refugees Who Migrated to Caucasus During the First World
War*

Eray BAYRAMOL

Doç. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler
Eğitimi Ana Bilim Dalı. Antalya.
eray.bayramol@alanya.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1979-0271

Makalenin Türü: Araştırma Makalesi

Gönderim Tarihi: 22.11.2024

Kabul Tarihi: 25.12.2024

DOI: 10.59281/turkiz.1589840

Kaynak göstermek için:

Bayramol, E., (2024). Çarlık Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya'ya Göç
Eden Ermeni Mülteciler Arasında Ortaya Çıkan Salgın Hastalıklarla İlgili
Yürüttüğü Faaliyetler.

Düşünce Dünyasında Türkiz, 15(3): 445-467.

İletişim / Contact

29 Ekim Caddesi 2654. Sokak No: 1 Gölbaşı-Ankara/Türkiye

Tel: +90 312 460 1779 • Faks: +90 312 460 1789

www.tasav.org • iletisim@tasav.org • turkiz.dergi@tasav.org

ÇARLIK RUSYA'NIN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA KAFKASYA'YA GÖÇ EDEN ERMENİ MÜLTECİLER ARASINDA ORTAYA ÇIKAN SALGIN HASTALIKLARLA İLGİLİ YÜRÜTTÜĞÜ FAALİYETLER

*Tsarist Russia's Activities Regarding Epidemic Diseases Among
Armenian Refugees Who Migrated to Caucasus During the First
World War*

Eray BAYRAMOL

Doç. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal
Bilgiler Eğitimi Ana Bilim Dalı. Antalya.
eray.bayramol@alanya.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1979-0271

Özet

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya ile iş birliği yapan Ermenilerin bir kısmı Kafkasya'nın çeşitli bölgelerine göç etti. Göç edenlerin büyük bir çoğunluğu Rusya'nın ilk hedefine uygun olarak, Rusya tarafından kurulan Ermeni gönüllü birlikleri içinde yer aldı. Çarlık Rusya'nın diğer hedefi, Ermenileri Kafkasya'da toplayarak tampon bir Ermeni devleti kurma planının ilk aşamasını gerçekleştirmektir. Ermeni mülteciler arasında bir süre sonra salgın hastalıklar başladı. Çalışmada, Kafkasya'daki Ermeni mülteciler arasında ortaya çıkan salgın hastalıklarla mücadele incelendi. Çarlık Rusya'ya ait arşiv belgeleri ile Rusya'da bir yardım kuruluşu olarak faaliyet gösteren Bütün Rusya Şehirler Birliği'nin Kafkasya şubesinin kurulduğu 1914 yılı Eylül ayından 1915 yılı Şubat ayına kadar geçen sürede gerçekleştirdiği faaliyetlere dair raporu ele alındı.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Kafkasya, Ermeni, Salgın Hastalık, Mülteci.

Abstract

Some of the Armenians who collaborated with Russia against the Ottoman State in the First World War migrated to various regions of the Caucasus. The majority of those who emigrated took part in the Armenian volunteer units established by Russia. Another goal of Tsarist Russia was to realise the first stage of its plan to establish a buffer Armenian state by gathering Armenians in the Caucasus. After a while, epidemics broke out among the Armenian refugees. In this study, the contend with epidemics that emerged among Armenian refugees in Caucasus was examined. The archival documents of Tsarist Russia and the report on the activities of the Caucasus branch of the All-Russian Union of Cities, which operates as a charity organisation in Russia, from September 1914 to February 1915 were addressed.

Keywords: Russia, Caucasus, Armenian, Epidemic, Refugee.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'na İtilaf Devletleri saflarında katılan Rusya, ordularının büyük bir kısmını Avrupa'daki cephelerde savaştırmaktaydı. Kafkasya Cephesinin açılması, Avrupa'daki cephelerinde zorlanan Rus ordularının bir kısmının Kafkasya Cephesine kaydırılması anlamına gelmekteydi. Kafkasya Cephesinin açılmasıyla birlikte Çarlık Rusya'nın savaştığı cepheler, Avrupa'dan Kafkasya'ya kadar uzanan çok geniş bir alanı kapsayacaktı. Üstelik bu durum Avrupa cephesinde savaşıyor Rus ordularının daha da zayıflamasına neden olacaktı. Kafkasya Cephesinin açılışı, hâlihazırda ciddi ekonomik gerilim içinde olan Rusya'nın mali açıdan iflasın eşiğine gelmesine sebep olacaktı. Bununla birlikte Rusya da tıpkı Osmanlı Devleti gibi askerî açıdan hazırlıklarını tam anlamıyla giderememiş, birçok konuda noksanlıkları olan bir orduya sahipti. Nitekim, Yavuz (Goeben) zırhlısının amirali Souchon'un 28 Ekim 1914 tarihinde Karadeniz kıyısındaki Rus limanlarını bombalamasıyla birlikte Çarlık Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti ve Türk devleti, silahlı tarafsızlık kararını

sonlandırıp Rusya ile savaşa girerek resmen Birinci Dünya Savaşı'na dahil oldu (Karal, 2011: 394-395).

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Cephesini açıp Birinci Dünya Savaşı'na dahil oluşu, Anadolu'da Rusya güdümünde birleşen Ermenileri harekete geçirdi. Türk devletinin; üstelik Rusya ile Kafkas Cephesinde mücadele etmesi Ermeniler için, Anadolu'da kurmayı planladıkları Ermeni devleti hedefinde büyük bir fırsattı. Bu sebeple başta Taşnak ve Hınçak gibi Ermeni terör örgütleri tarafından kurulan ve Rusya himayesinde silahlandırılan Ermeni gönüllü birlikleri cephe arkasından Türk ordularına saldırmaya, Müslüman köylerinde katliamlar gerçekleştirmeye başladı. Ermeni terör örgütleri tarafından gerçekleştirilen bu katliamlara karşı Osmanlı Devleti; başta tehcir kararı olmak üzere, çeşitli önlemler aldı. Bununla birlikte 1915 yılına gelindiğinde çok sayıda Ermeni Anadolu'dan, Kafkasya'daki Rus ordularının kontrolü altında bulunan bölgelere kendi isteğiyle göç etti. Sadece Anadolu'dan değil, başta Çarlık Rusya'dan ve dünyanın birçok yerinden Ermeniler, Kafkasya'ya göç ederek Ermeni gönüllü birliklerine katıldı. Ermenilerin, dünyanın birçok yerinden Kafkasya'ya gelmelerinin nedeni sadece gönüllü birliklere katılmak değildi. Aynı zamanda Çarlık Rusya'nın da gerçekleştirmek istediği, Kafkasya'da bir Ermeni devleti kurmaktı. Bunun için Kafkasya'da hatırı sayılır bir Ermeni nüfusun toplanması gerekmektedir. Bu amaçlarla Kafkasya'da toplanan Ermeniler arasında bir süre sonra çeşitli salgın hastalıklar ve kıtlık baş gösterdi (McCarthy, 2019: 131-140).

1. Kafkasya Cephesindeki Vaziyet

Rusya'da bir yardım kuruluşu olarak faaliyet gösteren Bütün Rusya Şehirler Birliği, Kafkas Cephesinin açılmasıyla birlikte Tiflis'te Kafkasya şubesini kurarak, Kafkasya'da bulunan Ermeni mültecilerin ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla faaliyetler yürütmeye başladı. Kafkasya'daki faaliyetlerine 1914 yılının Eylül ayından itibaren başlayan birlik, hastaların sevki ve tedavisiyle ilgilendi. Çoğunlukla tifüs salgınına karşı mücadele eden Kafkasya

Şehirler Birliği, salgının endişe verici boyutlara ulaşmasını ve yayılmasını önlemeye yönelik çalışmalar gerçekleştirdi. Birlik bu tedbirlere dair çalışmalarını askerî kurumlarla birlikte yürüttü. Kafkasya Şehirler Birliği tarafından alınan tedbirler öncelikle salgın hastalığa yakalanmış olanları kurulan kışlalarda toplayarak izole etmek ve hastaların tedavilerini sağlamak (Всероссийский Союзъ Городовъ, 1915: 55).

Birinci Dünya Savaşı'nın ilk günlerinden itibaren Kafkasya'da olduğu gibi Anadolu'da da salgın hastalıklar görülmeye başladı. 1914 yılında Rusya'nın Anadolu'ya yönelik askerî hareketliliğinin başladığı sıralarda Erzurum ve Elazığ'da şiddetli bir Tifüs salgını hâkim oldu. Salgın bir süre sonra Mardin, Van ve Bitlis'te de ortaya çıktı. 1914 yılının Aralık ayına gelindiğinde Erzurum'da günde 400 hasta tifüsten yaşamını yitirmekteydi. Van'daki durum çok farklı değildi. Ermenilerin başlattığı Van İsyanı sırasında 1915 yılının yaz aylarında şehirde tifo, tifüs, kolera ve dizanteri salgını başlamıştı (Çalık vd., 2006: 221).

Rusya, 20 Mayıs 1915'te işgal ettiği Van ve çevresinde başlayan salgın hastalıkla ilgili önlemler almak istedi. Salgın hastalıklar, Rus birliklerini tehdit eder bir boyuta ulaşmıştı. Bu sebeple 15 Temmuz 1915 tarihinde Rusya Şehirler Birliği'nin Kafkasya şubesi temsilcisi ve aynı zamanda Tiflis Belediye Başkanı olan Hatisov, Rusya'nın Kafkasya ordusu komutanı Bolhovitinov'a gönderdiği raporda Van ve Beyazıt çevrelerinde ortaya çıkan salgın hastalıklar hakkında bilgi vermekteydi. Beyazıt, Van, Adilcevaz bölgesi lojistik dairesi komutanı Tümgeneral Nadejin tarafından Bolhovitinov'a gönderilen telgrafta Erciş'te tifüs ve tifo salgınının arttığı ve durumu ağır yaklaşık 500 hasta olduğu bildirilmekteydi. Ayrıca ciddi bir açlık durumu mevcuttu ve acil yardım istenmekteydi. General Nadejin'in bu telgrafı üzerine General Bolhovitinov 11 Temmuz'da, şehir duması üyesi Bebutov'a, Moskova'ya rapor vermesi hususunda bir telgraf gönderdi. Bolhovitinov'un bu talebi üzerine Kafkasya Şehirler Birliği Başkanı ve Tiflis Belediye Başkanı Hatisov bir rapor hazırladı. Hatisov'un raporu Van ve çevresindeki

duruma dairdi. Bölgede kıtlık mevcuttu ve tifüs salgını ciddi boyutlara ulaşmıştı. Rusya'nın bölgedeki askerî yetkilileri Hatisov'dan sürekli yardım talep ediyordu. Sıhhi yardımlar ve gıda yardımları gönderilmesi konusunda Kafkasya Şehirler Birliği karar almıştı. Ancak, Van bölgesinde giderek büyüyen salgının orada bulunan askerî birliklere yayılma tehdidi vardı. Bu sebeple Hatisov, Kafkasya askerî bölgesi komutanına, Van bölgesinde yeni müfrezelerin kurulması gerektiğini bildirmekteydi. Hatisov bu önerisine gerekçe olarak Van gölü çevresindeki halk arasında ortaya çıkan salgın hastalıkları ve kıtlığı göstererek temizlik ve gıda konusunda ciddi ihtiyaçlar olduğunu aktarmaktaydı ("Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı", 2020: 856-858).

Salgın hastalıklar Rusya'nın işgal ettiği bölgelerin hemen hepsinde görülmekteydi. 4. Kafkas Kazak Tümeni Komutanı General Çernozubov'un 11 Ağustos'ta Kafkasya Ordusu Genel Kurmay Başkanı Bolhovitinov'a gönderdiği telgraf, Van'a ve İran'ın Anadolu sınırına yakın bölgelerine yerleştirilen mülteciler arasında ortaya çıkan salgın hastalıklarla mücadele konusundaydı. Urmiye bölgesindeki mülteciler geldikleri yerlere dönmeye başlamıştı. Van'ın Saray ve Hoşap bölgelerindeki Kürtler Rusya saflarında yer aldıkları takdirde Türkler bu bölgelerde harekete geçecekti. Gevar (Yüksekova) mültecileri ve dağ Nasturileri ile işler daha da zorlaşacaktı çünkü bu bölgeler güçlü bir şekilde Türklerin kontrolündeydi. Rus konsolosları, son kategorideki mültecileri, Kürtlerin terk ettiği Kotur ve Saray köylerine yeniden yerleştirmek için önlemler alıyordu. General Çernozubov, Culfa, Hoy ve Salmas yakınlarında biriken mülteciler arasında kolera salgınının yayılmasından endişe etmekteydi. Bu sebeple mülteciler için iki sağlık müfrezesinin acilen gönderilmesi talep edilmekteydi ("Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı", 2020: 860).

Kafkasya Cephesinin Rus tarafında yayılan salgın, 1915 yılının Eylül ayına gelindiğinde Türk tarafını da tehdit eder boyutlara ulaştı. Tiflis ve Bakü'nün yanı sıra Tebriz, Hive ve Rumiye bölgelerinde de kolera salgını kol gezmekteydi. Erzurum sıhhiye

müfettişliği, adı geçen bölgelerdeki salgının Türk topraklarına ulaşmasını önlemek amacıyla bir dizi tedbir aldı. Rus tarafından gelen esir ve muhacirler öncelikle ciddi bir muayeneden geçirilecek ve gerekli görülenler karantinaya alınacaktı. Ayrıca aletler ve elbiseler dezenfekte edilerek hasta olduğundan şüphelenilen herkes yıkanacaktı. Bu uygulamaların eksiksiz yapılması talimatı tüm kolordulara gönderildi ve salgınla mücadele için gerekli tüm malzemeler tedarik edildi. Geniş çaplı bir salgın durumunda kullanılmak üzere üretilen aşılardan Erzurum'da aşı üretim evi kuruldu. Fakat alınan tüm önlemlere rağmen salgının önüne geçilemedi. Kasım ayına gelindiğinde ilk bulaşıcı hastalıklar görülmeye başlandı. Rus tarafında yayılan kolera Bayburt ve Trabzon'a da sirayet etti (Tekir, 2021:466-467).

2. Salgına Karşı Yürütülen Faaliyetler

Salgın hastalıkların en yoğun olduğu bölge Sarıkamış ve çevresiydi. Kafkasya Şehirler Birliği 31 Aralık 1914 tarihinde gerçekleştirdiği toplantı neticesinde Sarıkamış ve çevresi hakkında bir dizi önlem kararı aldı. Çünkü Sarıkamış ve çevresindeki sağlıksız koşullar buradaki büyük savaştan sonra çok daha ciddi boyutlara ulaşabilirdi. Sarıkamış'taki bu sağlıksız durumu ilk fark edenler yerel toplum temsilcileriydi. Bölgedeki askerî yetkililer; yerel toplum temsilcilerinin de bulunduğu bir komisyon teşkil ederek Sarıkamış ve çevresindeki salgının önüne geçmek için bir dizi karar aldı. 31 Aralık günü yapılan toplantı sonucunda alınan kararlara göre askerî birliklerin, resmî kurum ve kuruluşların işgal ettiği binaların ve alanların temizliği ve dezenfeksiyonu bu birimlerin komutanlarının emriyle belirlenecek kolordu sıhhi komisyonlarının gözetiminde yapılacaktı. Bu kararlara göre; çöp, dışkı ve genel olarak tüm lağım suları, öncelikle yerinde yakılacaktı. Bu uygulama yapılırken yangın güvenliğine dair önlemler alınacaktı. Bu önlemler için Kuban su pompa istasyonunda ve demiryolunda bir yangın söndürme aracı hazırlanması tavsiye edilmekteydi. Garnizon komutanı; başında bir subay bulunan, sıhhi işler için en az yüz kişilik aletli ve silahlı bir genel garnizon çalışma ekibi görevlendirmesini sağlayacaktı. Kanalizasyonun taşınması için

kolordu komutanlarının emriyle her birine 10'ar adet çekilmiş kızak tahsis edilecekti. Çöpler için çöplük alanları belirlenecekti. Kuban Alayının yetki sahasında olan Sarıkamış karargahının 1. bölümü için tuğla fabrikalarının arkası çöplük alanı olacaktı. Elizavetpol Alayının yetki sahasındaki 2. bölüm için Yukarı Sarıkamış'ın karşısında bulunan mezbahanın arkası çöplük olarak belirlenecekti. Kanalizasyon konvoyunun başkanı, çöplüklerin taşması durumunda konvoyu arttırmak için üstlerine başvuracak ve gerektiği takdirde Rusya Şehirler Birliğinden yardım talep edecekti. Hâlihazırda kaba temizliği yapılmış yerlerin ve tesislerin dezenfeksiyonu için dezenfeksiyon ekibi ve sıhhi müfrezelerin görevlendirmesi için garnizon komutanından destek talep edilecekti. Ayrıca garnizon komutanından kolordu veterinerlerinin çalışmalarına dahil edilmesi istenecekti. Köylerdeki sıhhi işler, manga doktoru olarak atanacak bir doktorun gözetiminde gerçekleştirilecekti. Tren istasyonu sahasındaki sıhhi çalışmalar, yardım için demiryolu tesislerinde ve yakınında konuşlandırılacak ekiplerin başkanlarıyla iletişime geçecek olan tren istasyonu komutanının emriyle gerçekleştirilecekti. Ele geçirilen Türklerin tutulduğu kışlaların dezenfeksiyonu ile ilgili de bir dizi tedbir alınacaktı (Всероссийский Союзъ Городовъ, 1915: 56-57).

Benzer hadiseler Türk tarafında da yaşanmaktaydı. Ruslardan ele geçirilen esirlerin birçoğunda hastalık tespit edilmekteydi. Rus esirlerde çoğunlukla tifüs, tifo ve çiçek hastalıklarına rastlanmaktaydı. Sahip oldukları hastalıkların yerli halka ve askere bulaşmaması için esirler karantinaya alınıyor ve sevkleri ordu güzergâhında olmayan bölgelerden yapılıyordu (Tekir, 2021: 467).

Ruslar tarafından Sarıkamış'ta oluşturulan sıhhi komisyonun raporuna göre, Sarıkamış'taki salgının nedeni Türklerin gömülmemiş cenazeleri idi. Bu durum Şehirler Birliğinin toplantısında, Tiflis Şehir Duması Üyesi Vaçnadze tarafından dile getirildi. Ayrıca Tiflis Belediye Meclis Üyesi Juruli de Sarıkamış bölgesinde gerçekleştirdiği denetimler sırasında edindiği izlenimlerin Vaçnadze'nin tespitini doğrular nitelikte olduğunu ifade etti. Bu sebeple Sarıkamış'ta acilen önlem alınması gerekiyordu. Bu önlemlere dair çalışmalar askerî birlikler

tarafından yapılacaktı ancak Şehirler Birliği de malzeme temini için askerî birliklere destek verecekti. İlerleyen günlerde yetkili birimler tarafından yapılan tespitler, Sarıkamış'taki tifüs tehlikesinin çok acil bir biçimde ele alınması yönündeydi. Özel dezenfeksiyon birimlerinin çok hızlı bir biçimde Sarıkamış'taki çalışmalarına başlaması isteniyordu. Bu sebeple General Baratov, Kafkasya Şehirler Birliği Başkanına gönderdiği telgrafta özel dezenfeksiyon birimlerine duyulan ihtiyacın ehemmiyetinden bahsediyordu. Salgın öyle bir boyuta ulaşmıştı ki General Baratov bu durumu, *"yaklaşan yeni ve zorlu düşman"* olarak nitelendirmekteydi. Baratov, tifüs ve tifonun daha fazla yayılmasını önlemek ve askerlerin ve bölge halkının sağlığını korumak için Sarıkamış'a iki dezenfeksiyon ekibi gönderilmesini istiyordu. General Baratov'un bu telgrafından kısa süre sonra Rusya Şehirler Birliği'nin Kafkasya şubesi 10 tane dezenfeksiyon cihazı gönderdi. Ancak dezenfeksiyon için kullanılacak ilaç eksikliği hala giderilememişti. Bu sebeple Rusya Şehirler Birliği'ne bir telgraf gönderilerek destek istendi. Bununla birlikte, Sarıkamış'tan gönderilen hastalar Gori, Tiflis, Elisavetpol, Bakü ve Ekaterinodar'da bulunan, orduya ait revirler ile Şehirler Birliğine ait revirlerde tutuluyordu. Sarıkamış'tan getirilen yaralı ve hastalar vasıtasıyla bu şehirlerde tifüs ve tifo salgını başladığı anlatılıyordu. Bu salgın şayet Sarıkamış'ta önlenemezse etkisi söz konusu şehirlerdeki tüm personele ve nüfusa yayılabilirdi. Bu sebeple dezenfeksiyon için gerekli tıbbi malzemelerin acilen gönderilmesi talep ediliyordu. Böylelikle hastalık, kaynağında yok edilerek diğer şehirlere yayılması engellenebilirdi. Fakat salgın öyle bir boyuta ulaşmıştı ki böylesi bir önlem sadece Sarıkamış için bile tam anlamıyla çare olamayabilirdi. Bu sebeple, salgına anında müdahale için gerekli ekipman ve araçlara sahip deneyimli personelden oluşan bir dezenfeksiyon ekibinin derhal gönderilmesi talep edilmekteydi. Belirtilen şehirlerde bulaşıcı hastalıklarla ilgili departmanlar açılmış ve bulaşıcılık izole edilmişti. Aynı yöntemin Sarıkamış için de uygulanması ve acilen 1.000.000 rublenin bu hususta kullanılması maksadıyla gönderilmesi isteniyordu (Всероссийский Союзъ Городовъ, 1915: 58-60).

Kafkasya Cephesinin en kanlı savaşları şüphesiz ki savaşın ilk günlerinde Sarıkamış'ta gerçekleşmişti. Osmanlı Devleti'nin 3.

Ordusunun Sarıkamış'taki şehit sayısı 30.000 civarıydı. Rus tarafındaki durum da Türk tarafından farklı değildi. Rusların kaybı yaklaşık 27.000 civarıydı. Bu kayıpların büyük miktarı çatışmanın yanı sıra, soğuk ve salgın hastalık sebebiyleydi. Hafız Hakkı Paşa'nın 1915 yılının Şubat ayında tifüs hastalığına yenik düşerek hayatını kaybetmesi, cephedeki salgın hastalıkların boyutunu gözler önüne sermekteydi. Aynı günlerde Rus tarafı da salgın hastalıklara karşı amansız bir mücadele içindeydi. Gönderilen raporlar, Rusya'nın salgın hastalıklarla mücadele konusunda ciddi bir savaş verdiğini anlatmaktaydı (McMeikin, 2019: 165).

Sarıkamış ve çevresinde yayılan salgın hastalıklar Rus askerî yetkililerini ve Rusya Şehirler Birliği'ni korkutacak seviyeye ulaşmıştı. Bu sebeple Sarıkamış Harekâtı sırasında ele geçirilen esirler için ayrı bir prosedür uygulama kararı alındı. Ruslar, Ermeni mülteciler arasında ortaya çıkan salgınla mücadele ettiği gibi Türk esirlerin tutulduğu kışlalarda da salgın hastalıkların baş göstermemesi için bazı önlemler aldı. Ele geçirilen Türkler, barındıkları kışlalarda kendilerine ayrılan bölümlerin dışındaki alanlara kesinlikle alınmayacaktı. Karantinaya benzer bir biçimde bu bölümlerde tutulan Türk savaş esirleri arasında sağlıklı olanlar ile bulaşıcı olmayan hastalığı olanlar diğerlerinden ayrılacak ve yeni binalara nakledilecekti. Geri kalan hastalar ise doktor tarafından muayene edildikten sonra kendileri için özel olarak donatılmış bir hastane odasına yerleştirilecekti. Söz konusu kışlalar bu şekilde boşaltıldıktan sonra tamamen dezenfekte edilmek üzere müfreze doktorunun talimatı doğrultusunda dezenfeksiyon müfrezelerinden birine teslim edilecekti. Dezenfeksiyon eksiksiz bir biçimde yapıldıktan ve doktorlar tarafından teftiş edildikten sonra tekrar kullanıma izin verilecekti. Ayrıca savaş bölgelerindeki sıhhi önlemlerin alınması konusunda Kars bölgesi sivil idaresiyle iletişime geçilecek ve askerî departman, ihtiyaç olduğu takdirde Sarıkamış'ta bulunan depolardaki çalışma aletlerini kullanıma sunacaktı. Rusya Şehirler Birliği, kendisinden talep edildiği takdirde sıhhi işler yapacak yerel vatandaşlara deri eldiven, kireç, koruyucu kıyafet ve malzemeleri temin edecekti. Ayrıca, Sarıkamış ve çevresindeki yaralı memurları istasyona nakletmek için gerekli arabalar kullanıma hazır hale getirilecekti (Всероссийский Союзъ Городовъ, 1915: 57-58).

Rus yetkililer, esir düşen Müslümanlarla ilgili karantina ve tedavi gibi önlemler alıyor olsa da Osmanlı Devleti'ne ait raporlar Müslüman esirlerin içinde bulunduğu insanlık dışı vaziyeti özetlemekteydi. 6 Mart 1915 ve 21 Mart 1915 tarihinde Dahiliye Nezaretinden ve Osmanlı Ordusu Başkumandanlığından Hariciye Nezareti'ne gönderilen raporlarda, Ruslar ve Ermeniler tarafından sadece Kars ve Ardahan bölgelerinde öldürülen Müslüman erkeklerin sayısının 30.000'i bulduğu belirtiliyordu. Kadın ve çocuklar dağlarda perişan haldeydi. Rusların ele geçirdiği çok sayıdaki Müslüman esire iyi muamele etmesi hususunda İtalya ve diğer tarafsız devletlere müracaat edilmesi istenmekteydi (Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1994: 20-22). General Yudenic, kendi günlüklerinde de Türk esirlerle ilgili benzer tespitlerde bulunmaktaydı. Yudenic'in ifade ettiğine göre Sarıkamış Harekâtı neticesinde Ruslara esir düşen Türk askeri 20.000 civarındaydı. Götürüldükleri esir kamplarında tedavileri yapılmıyor ve çok kötü şartlarda tutuluyorlardı. Yetersiz tedavi ve bakım nedeniyle Türk esirlerin büyük bir kısmı kamplarda hayatını kaybetmişti (Öğün, 2019: 472-473).

Kafkasya'ya göç eden Ermeni mültecilerin yerleştirilmesi ve ihtiyaçlarının karşılanması konularında Ermeni din adamları da görev almaktaydı. Rus yetkililer, Ermeni papazlarla sürekli irtibat halindeydi. Rusya'daki Duma üyesi Papadjanov, Ermeni din adamlarından gelen yardım taleplerine istinaden İmereti Piskoposu Mesrop Ter Movsisyan'a 12 Ekim 1915 tarihinde gönderdiği telgrafta, İmereti Piskoposluğu himayesindeki Ermeni mültecilere yardım çerçevesinde Rus devleti tarafından gönderilen nakdi yardımı bildirmekteydi. Papadjanov aynı telgrafı Tiflis Belediye Başkanı Hatisov'a ve Tiflis'te bulunan Ermeni Ulusal Komitesi yöneticisi Arutyunyan'a da göndermişti. Papadjanov'un ilettiği bilgiye göre Rusya, Ermeni mültecilerin giyim ihtiyaçlarının karşılanması için Tiflis'teki Kafkasya Genel Valiliğine yarım milyon ruble aktarmıştı. Ayrıca, 1 milyonu peşin olmak üzere 1,5 milyon ruble daha birkaç gün sonra transfer edilecekti. Bu yardımın yarım milyonu mültecilerin bakımında kullanılacaktı. Papadjanov, mültecilerin barınma sorunu hakkında Movsisyan'a, barakalar şeklinde barınma kışmaları kurmanın mümkün olup olmayacağını sormaktaydı. Çünkü geriye kalan 1

milyon rublenin barınma için kullanılması düşünülüyordu ("Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı", 2020: 863).

Rusya, Anadolu'dan Kafkasya'ya göç eden Ermeni mültecilerin sağlık, barınma, gıda gibi ihtiyaçlarını gidermeye çalışırken aynı zamanda Ermeni gönüllülerden oluşacak askerî birlikler kurmak için çalışmalar yürütmekteydi. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na dahil oluşundan sonraki 12 aylık sürede Kafkasya'ya göç eden Ermeni sayısı 200.000'i bulmuştu. Askerî birliklerden firar ederek Rus saflarına katılan Ermenilerin sadece 50.000'i Erzurum Garnizonundan firar edenlerdi. Bu ciddi bir rakamdı. Aralarında sağlık sorunları olan ve salgın hastalığa yakalanmış önemli miktarda Ermeni bulunmaktaydı. Özellikle General Yudenich tarafından planlanan Ermeni gönüllü birlikleri oluşturma fikri, çok yüksek sayıdaki mültecinin Rus tarafına geçmesiyle içinden çıkılmaz bir hal almıştı. Bu duruma en iyi örnek salgın hastalıklar konusunda Rusya'nın içinde bulunduğu zor durumu ortaya koyan resmî raporlar ve yazışmalardı (McMeikin, 2023: 183). Ermenilerin Rusya'ya olan bağlılığı Kafkasya Cephesindeki ilk çatışmalarla birlikte somut bir hal almaya başladı. Rusça yayın yapan Kavkazskoe Slovo gazetesi, Rus birliklerinin Beyazıt'a girmesiyle birlikte buradaki Ermenilerin Rus askerlerini çan sesleriyle karşıladığını bildiriyordu. Bölgede yaşayan Ermeniler Rus Çarına teşekkür ederek, Rus askerlerine yiyecek veriyordu. Rus gazetelerinin verdiği birçok haberde Rus birliklerinin Türk sınırından içeri girmesiyle birlikte bölgede yaşayan Ermenilerin Rusları sevinç gösterileriyle karşıladıkları anlatılıyordu (Ekşi, 2022: 127-128).

Esasında Birinci Dünya Savaşı başlamadan evvel özellikle Osmanlı Devleti'ni tanıyan bazı Rus yetkililer tarafından kaleme alınan raporlarda Kafkasya'nın Rusya için faydadan çok zarar getireceğine dair yorumlar yapılmaktaydı. Rize'deki Rusya Konsolos Yardımcısı V. Maevskiy 12 Ocak 1914 tarihinde Kafkasya Askerî Bölge Karargahına gönderdiği raporunda Rusya'nın Kafkasya bölgesinde genişlemesinin Rusya'nın gücünün zayıflamasına neden olacağını belirtmekteydi. Sadece salgın hastalıklar konusunda içine düştüğü zor durum göz önüne alındığında, Maevskiy'nin tespitinin doğruluğu anlaşılmaktadır. Kafkasya askerî bölgesindeki Rus yetkililer, salgın hastalıklarla

mücadelede ağır maddi zorlukla birlikte yeterli personelden dahi mahrumdu (Bashanov vd., 2013: 265-266). Türk tarafında da durum farklı değildi. Ruslar, Türk birliklerinin içinde bulunduğu zorlu şartlardan haberdardı. Ruslar, bölgeyi esir alan salgın hastalığın Osmanlı askerlerini yorgun ve zayıf düşürdüğünü anlatıyordu. Hastanelerin yetersiz, yolların kötü oluşu ve araçların bulunmaması hasta ve yaralı askerlerin tedavi için başka şehirlere naklini neredeyse imkânsız kılıyordu (Sadık, 2019: 286).

Salgın hastalıklarla mücadele konusunda Rusya'nın başarısızlığının bir diğer nedeni, mülteciler arasında yayılan hastalıklarla mücadele etmek için yeterli sayıda doktorun mevcut olmayıştı. Bu soruna çözüm yolları arayan Eçmiyazin Katogigosluğu, Rusya'da Duma üyesi olan Papadjanov'a bir öneride bulundu. Bu öneri 12 Şubat 1915 tarihinde Katogigosluk'ta Piskopos olan Bagrat tarafından bildirildi. Benzer bir başvuru 18 Aralık 1914 tarihinde Eçmiyazin Katogigosu Kevork tarafından da yapılmıştı. Aralarında Ermeni askerî doktorların da bulunduğu Kafkasya'dan sürgün edilen Ermeni savaş esirlerinin serbest bırakılması için Genel Vali aracılığıyla dilekçe verilmişti. Erivan vilayetinin bazı bölgelerindeki Ermeni mülteciler arasında tıbbi bakım eksikliği ve yeterli sayıda doktorun bulunmaması nedeniyle salgın hastalıkların yayıldığı ve mültecilerin ölüm oranlarının arttığı görülmekteydi. Bu sebeple Katogigosluk, esir olan Ermeni doktorların serbest bırakılmasını ve bu doktorların, Eçmiyazin Katogigosluğu himayesindeki Eçmiyazin Kardeş Yardımlaşma Komitesinin emrine verilmesini istemekteydi ("Armyane v Pervoy Mirovoy Voyne", 2014: 64).

Bununla birlikte, her geçen gün endişe verici seviyelere ulaşan salgın hastalıkların önlenmesi ve hastalığa yakalananların gözetim altına alınması maksadıyla büyük kışlaların oluşturulmasına karar verildi. Bu kışlaların başlıcaları Tiflis'te inşa edilecekti. Çünkü Tiflis, Kafkasya'nın her bölgesinden gelen mülteciler sebebiyle salgına dair potansiyel bir şehir hâline gelmişti. Ayrıca şehir, yaralı ve hasta askerlerin de toplandığı bir merkez konumundaydı. Bu sebeple Kafkasya Şehirler Birliği 13 Ocak 1915 tarihinde gerçekleştirdiği toplantıda, Tiflis'te 1500 yataklı bir askerî hastane inşa edilmesine karar verdi. Hastanenin iki ayda tamamlanması planlansa da salgının boyutu düşünüldüğünde bu

sürenin çok uzun olduğu görüldü. Çünkü tifüs tehdidi ciddi boyutlardaydı ve çok daha acil tedbirlerin alınması gerekiyordu. Bu sebeple Bütün Rusya Şehirler Birliği; askerî departmanın da önerisiyle 20 Ocak 1915 tarihli toplantıda aldığı kararla, Şehir İcra Komisyonundan, revirlerden birinin 300 yataklı salgın hastanesi olarak hazır hale getirilmesini istedi. İnşaata devam eden 1500 yataklı askerî hastanenin yapımı tamamlanana kadar, tifüs hastaları bu 300 kişilik hastanede tedavi edilecekti (Всероссийский Союзъ Городовъ, 1915: 60-61).

Erivan ve Eçmiyazin'deki Ermenilerin durumu da farksız değildi. Gürcistan'ın İmereti şehrindeki Ermeni Piskopos Mesrop Ter Movsisyan tarafından 1915 yılında Rusya Devlet Duması üyeleri Papadjanov ve Adjemov'a, Erivan ve Eçmiyazin'deki Ermeni mültecilerin durumu hakkında bir mektup gönderildi. Piskopos Movsisyan bu mektubu kaleme alırken Ermeni Ulusal Bürosu Başkanı Harutyunyan'ın kendisine verdiği bilgileri de eklemişti. Mültecilerin Erivan'a gelişi azalmış olsa da devam ediyordu. Piskopos Bagrat'ın başkanlık ettiği Eçmiyazin Kardeş Yardımlaşma Komitesi, Ermeni Merkezi Komitesi ve Moskova Ermeni Komitesi'nin tüm çabalarına rağmen Eçmiyazin'de 35.000'in üzerinde, Erivan'da ise 20.000 civarı mülteci bulunmaktaydı. Mülteciler zor şartlar altındaydı. Yeterli ekmek, sıcak yemek, tıbbi bakım ya da yardım işlerinde çalışacak nitelikli eleman yoktu. Eçmiyazin'de sadece 150 civarı işçi vardı. Mültecilerin büyük çoğunluğu hastaydı. Eçmiyazin ve Erivan'da 1.500'e yakın hastaya hizmet verilen çok sayıda hastane açılmıştı. Bununla birlikte, pek çok ağır hasta, manastır binalarının çitlerinin yakınında, avlularda, manastır yakınındaki ormanda ve sokaklarda dizanteri hastası olarak yatıyordu. Raporda anlatılana göre ölüm oranı korkunç boyutlardaydı. Bir önceki gün 103 kişi önceki gün ise 80 kişi Eçmiyazin'de toprağa verilmişti. Şu ana kadar kimsesiz 3.500 çocuk, akademinin iki katlı binasına yerleştirilmişti. Odalar ve koridorlar aşırı kalabalıktı. Çocukların bir kısmı yerde yatıyordu. Yatak olmadığı gibi birçoğunun çarşafı dahi yoktu. Bu binadaki büyük bir odada 110 bebek tutulmaktaydı. Bebeklerin tamamı çıplak zeminde, üzerlerinde hiçbir giysi olmadan yatıyordu. Avludaki ağaçların altında, duvarın önünde, köşelerde, mültecilerin içinde bulunduğu zor durum gözlemlenebiliyordu. Çoğu hastaydı ve bazıları ölmüştü.

Manastırın girişinde bilinmeyen kişiler tarafından getirilen üç çocuk cesedi yatıyordu. Hastane için yer olmaması nedeniyle hastaların toplanması için manastırın yanındaki ormanda bir alan ayrılmıştı. 400 civarı hasta burada toplanmıştı. Hastalar açık havada ve yerde yatıyordu, yalnızca tıbbi bakım ve yiyecek alıyorlardı. Vagarşapat'ın görevli hanımları ve rahibeleri ile ziyaretçiler büyük bir telaşla elbiseler ve beyaz battaniyeler dikiyordu. Yine de çalışmalar yetersizdi. Moskova'dan gelen Rusya Şehirler Birliği temsilcisi Profesör Kişkin, yol boyunca mültecilerin durumunu öğrenmek ve onlara yardım organize etmek için Dilijan üzerinden giden rotayı izledi. Mülteciler Çubuklu köyüne ulaştı ve Profesör Kişkin ile beraberindekiler Eçmiyazin'de mültecilerle bir araya geldi. Erivan'dan sonra Ahtah'da sadece kuru ekmeğin satıldığı tek bir beslenme merkezi mevcuttu. Hemen her yerde tıbbi bakım eksikliği olan hasta insanlar vardı. Profesör Kişkin, Eçmiyazin'den Ağstafa'ya kadar tıbbi beslenme merkezlerinin ve çay dükkanlarının derhal açılmasını emretti. Yetkililerin emriyle mülteciler yaya olarak tahliye edilmekteydi. Harutyunyan bu emrin iptal edilmesini istemekteydi ("Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı", 2020: 868-869).

Tam da bu günlerde Taşnaklarla Rusya arasında bazı sürtüşmeler ortaya çıktı. Osmanlı Devleti'ne karşı vücuda getirilen Rus-Ermeni iş birliğini sekteye uğratacak karşılıklı bir güvensizlik söz konusuydu. Çarlık Rusya İçişleri Bakan Yardımcısı Djunkovskiy, Genel Kurmay Başkanı Yanuşkeviç'e 29 Nisan 1915 tarihinde gönderdiği gizli raporunda, Tiflis'te bulunan Taşnaksutyun liderlerinin, Rusya'nın Ermenistan'a özerklik verilmeyeceği söylentilerini yaymaya başladığını bildirmekteydi. Bu söylentiler Rus ordusundaki Ermeniler arasında hızla yayıldı. Bu sebeple Rus ordusundan firarlar başladı. Bazıları hasta taklidi yapıyor, kimi kendi kendini yaralıyor ve bir kısmı da Türk ordusuna katılmak için firar ediyordu. 1915 yılının şubat ayında Tiflis'te yerel Ermeni komiteleri tarafından kongrede alınan kararlar Rusya ile Kafkasya Ermenileri arasındaki anlaşmazlığın boyutunu açıklar nitelikteydi. Kongrede, Ermenistan'ın özerkliğini elde etmek için Rus hükümetiyle yeni bir mücadeleye hazır olduğu ifade edilmişti. Dolayısıyla Ermenilerin Rusya'ya karşı düşmanca

tutumunu bu kongrede açıkça dile getirilmiştir. Sonuç olarak kongre, Ermenilerin Rus hükümetine karşı tam bir güvensizlik içinde olduğunu göstermiştir. Hatta kongrede ateşli bir konuşma yapan Antranik, Ermenilere, ileride savaşmak zorunda kalacakları ve Türkiye'den daha tehlikeli bir düşmanları olabileceğini açıkça dile getirmişti. Rusya İçişleri Bakanlığı'nın raporunun sonunda Ermenilerin genel ruh hali Rusların gözünden şu şekilde özetlenmekteydi: *“Zorla özerklik elde etmek için Rusya'ya karşı şiddetle yürümeye hazırlanıyorlar, bu eylemin başarısı için Taşnaksutyun Partisi, Kafkas birliklerinde isyan zemini hazırlıyor”* denilmekteydi. Dolayısıyla 1915 yılının ortalarına doğru Rusya'nın Ermenilerle yürüttüğü iş birliği onarılamaz bir biçimde yara almıştı ve bu günlerde Kafkasya Cephesindeki Ermeniler arasındaki salgın hastalıklar tüm hızıyla can almaya devam ediyordu (Bayramol, 2022: 49-51).

Kafkasya Cephesinde savaşın ilerleyen günlerinde salgın hastalıklar birçok şehirde görülmeye başladı. Bakü Belediye Başkanı, Bütün Rusya Şehirler Birliğinin Kafkasya departmanı başkanına, şehirde tifüs salgınının başladığını ve salgının giderek arttığını bildirmekteydi. Bu sebeple şehirdeki revirlerden birinin bulaşıcı hastalıklar için hastaneye dönüştürülmesi hakkında bir telgraf gönderdi. Bakü'den sonra Elisavetpol, Gori, ve Ekaterinador'da da tifüs ortaya çıkmıştı. Bu gelişmelerle birlikte Kafkasya'daki askerî yetkililer, Rusya Şehirler Birliği'nin Kafkasya departmanından Bakü'ye 600 ünite kan, Elisavetpol'a 40 ünite kan, Gori'ye 20 ünite kan, Karakilise'ye (Ağrı) 800 ünite kan gönderilmesini istedi. Ayrıca Tiflis'te 100 yataklı bir revirin ekipman tedarikinin acilen sağlanması da iletilen talepler arasındaydı (Всероссийский Союзъ Городовъ, 1915: 61).

Ermeni mültecilerin sağlık konularıyla ilgili çalışmalar oldukça yetersizdi. Bu sebeple bölgedeki gönüllüler yardım sağlamaya çalışıyordu. Bununla ilgili Şuşa Belediye Başkanı, Tiflis'teki Ermeni Başpiskoposu Mesrop'a ulaşarak, ihtiyaç duyulduğu takdirde evini revir olarak kullanıma sunmak istediğini bildirdi. 6 Ekim 1914 tarihinde gönderilen bu telgraf henüz savaşın başından itibaren Kafkasya'ya göç eden Ermeni mültecilerin içinde bulunduğu zorlukları anlatması bakımından iyi bir örnekti (*“Armyane v Pervoy Mirovoy Voyne”*, 2014: 37).

Ermeni mülteciler arasında ortaya çıkan salgın hastalıklarla mücadelenin yetersiz kalmasının en önemli nedeni savaştan kaynaklı mali zorluklardı. Salgının mevcut olduğu şehirlerin yönetimleri bu sebeple Bütün Rusya Şehirler Birliğinden sürekli yardım talep etmekteydi. Erivan Şehir Duması 28 Ocak 1915 tarihinde yaptığı toplantıda tifüs salgınının önlenmesi için Bütün Rusya Şehirler Birliğinden 25.000 ruble yardım talep etme kararı aldı. Söz konusu talep bir dilekçe ile Rusya Şehirler Birliğinin Erivan şubesi başkanına iletildi. Dilekçede ayrıca salgın hastalıkların giderek tüm Kafkas şehirlerine yayıldığı ve bu konuyla ilgili olarak hükümet yetkililerine bilgi verilmesi talep edildi. Kafkasya'nın belirli bölgelerine yayılan ciddi enfeksiyon tehlikesi, salgınla mücadele için yeni önlemler gerektirmekteydi. Bu önlemler gecikmeden alınmalıydı. Fakat bu tür faaliyetlerin maliyetleri göz önünde bulundurulduğunda Rusya Şehirler Birliği'nin Kafkasya'daki şubeleri üzerinde ciddi bir mali yük oluşturmaktaydı. Bu sebeple Kafkas Dairesi Başkanı, raporlar ve telgraflar aracılığıyla Bütün Rusya Şehirler Birliği Başkanını, yayılan salgın hakkında bilgilendirdi. Birliğin Kafkas Dairesi tarafından salgınlara karşı alınan önlemler hakkında bilgi verildi ve bu bilgiler çerçevesinde, salgının önlenmesi için şehirlerdeki şube bütçelerinin yetersiz olduğundan dolayı özel mali tahsislerin gerektiği ifade edildi. Bu konuyla ilgili son telgraf ise 31 Ocak 1915 tarihinde Bütün Rusya Şehirler Birliğinin Kafkasya Dairesi Başkanı tarafından Moskova'ya gönderildi. Daha önceki telgraflara ek olarak verilen bilgilere göre genel hastalıklar için Şehirler Birliğine tahsis edilen toplam 15.000 yatağın yaklaşık 13.000'i hazırды. Geri kalanı da birkaç gün içinde açılacaktı. Artık tüm çalışmalar, başta tifüs, tifo, tekrarlayan ateş ve dizanteri konusunda yoğunlaşmıştı. Hastanelerdeki tifüs endişe verici boyutlara ulaşmıştı Askerî yetkililerden Tiflis'te kurulacak 1.500 yataklı ve yine diğer şehirlerde kurulması planlanan 1500 yataklı, bulaşıcı hastalıklarla ilgili hastanelerin inşa edilebilmesi için maddi desteğe ihtiyaç bulunmaktaydı. Toplam 3000 yatak için yatak başına 350 ruble olmak üzere toplam 1 milyon 50 bin rubleye ihtiyaç bulunmaktaydı. Bu yatakların ekipmanı için 300.000 rubleye ihtiyaç vardı. Ayrıca Karakilise'ye (Ağrı) bulaşıcı hastalıklarla ilgili 200 yataklı hastane yapılması da teklif edilmişti. Bu hastanenin inşaatı için 70.000 ruble ve yatak ekipmanı için

20.000 ruble gerekmekteydi. Toplam 3200 yatak kapasitesinde olacak hastaneler için hastane kurmak ve gerekli ekipmanlarla donatmak 1 milyon 440 bin rubleye mal olacaktı. Hastanedeki hastaların bakımı ise 3 ay için 384 bin rubleydi. Ayrıca Tiflis'te; inşaatı için 1 milyon 50 bin rubleye ihtiyaç duyulacak 3 bin yataklı bir dağıtım hastanesinin derhal inşa edilmesi ve donatılması da teklif edilmişti. Yatak ekipmanı için 300.000, 3 aylık bakım için 360.000 ruble gerekmekteydi. Bununla birlikte, yaklaşan yaz mevsimi göz önüne alındığında, Nisan ayında Tiflis ve Bakü'deki yaralı ve hastaların yüzde 60'ının kırsala taşınması planlanmaktaydı. Bu nakliyatın maliyeti tam olarak bilinmemekle birlikte, Rusya Şehirler Birliğinin, 15.000 yatağının 3 aylık gideri için 1.800.000 bin rubleye ihtiyacı olacaktı. 3 aylık revir işletmesi için bina, ekipman ve bakım dahil toplamda 5.334.000 bin ruble gerekmekteydi. Sarıkamış'a doğru yola çıkacak bir nakliye müfrezesi hazır. Bu müfrezenin 150 çalışanı vardı. Müfrezenin 3 aylık masrafı 60.000 rubleydi. İkinci müfreze ise Malazgirt için hazırlanıyordu. Bu müfrezenin ekipman masrafı 60.000 rubleye mal olacaktı. Müfreze personelinin 3 aylık gideri 60.000 rubleydi. Nakliye işi için 3 ay boyunca 180.000 ruble gerekmekteydi. Kaynatılıp soğutulmuş su için kalıcı mobil dezenfeksiyon odalarına, ünitelere, cihazlara acil ihtiyaç vardı. Hastaların tedavisi için 400.000 rubleden fazla maliyeti olan banyolar ve dezenfeksiyon ekipmanları sipariş edilmişti. Böylece 3 aylık bütçenin tamamı 6.000.000 rubleyi buluyordu. Bununla birlikte 300 at satın alınmış ve 500 tane daha sipariş edilmişti. 200 tane iki tekerlekli sıhhiye aracı, 1000 tane sedye satın alınmıştı. 4 beslenme noktası ile 5 çay noktası vardı. Bunların aylık masrafı yaklaşık 20.000 rubleydi. Ordu araba vermediği için Şehirler Birliği 7 araba satın alıp Sarıkamış'a göndermişti. Ayrıca Sarıkamış'a 2 dezenfeksiyon ekibi ve çok sayıda dezenfektan ve ekipman gönderilmişti. Burada 4 mobil cihaza daha ihtiyaçları vardı. Sarıkamış ve Kağızman olmak üzere iki yöne hareket edilmişti. Bugüne kadar yapılanların karşılığında 2.000.000 ruble ödenek alınmıştı. Fakat şehirlerde yatak kurulumu, hastaların bakımı, ekipman alımı ve ulaşım için 2.000.000 rubleye daha ihtiyaç vardı. Netice itibarıyla, Kafkasya Şehirler Birliği'nin 8.000.000'a ihtiyacı vardı. Sarıkamış'ta 300 yataklı bir hastane açmak için bildirilen yeni taleple birlikte toplam ödeneğe ek

olarak 3 aylık masraf için 96.000 rubleye daha ihtiyaç olacaktı (Всероссийский Союзъ Городовъ, 1915: 62-64).

Ermeni gönüllü birliklerine mensup askerler ve Ermeni mülteciler arasındaki salgın hastalıkların önlenemez seviyelere ulaştığı 1915 yılında Rusya ile Ermeniler arasındaki ilişkiler bozulmaya başladı. Rus yetkililerin kaleme aldığı raporlar bu hususu doğrulamaktaydı. Tiflis Jandarma İdaresi Müdürü'nün 1915 yılının Aralık ayında Kafkasya Genel Valisinin sivil işlerden sorumlu yardımcısına hitaben yazdığı rapor, Rus resmî makamlarının Ermeni gönüllü birlikleriyle yaşadığı sorunları dile getirmekteydi. Raporda özellikle Rus ordularının 1915 yılı Ağustos ayında Van'ı terk etmelerinin ardından, Ermeniler arasında Rusya'ya karşı hoşnutsuzluk başladığı tespitine yer verilmişti. Rusya karşıtı görüşler 12 Eylül 1915 tarihinde Taşnakların Tiflis'te yayımladıkları Horizon gazetesinde ve Amerika Birleşik Devletleri'nde yayımladıkları Ayrenik gazetesinde de dile getirilmişti. Bu gelişmelerin yaşanmasıyla birlikte Rusya, Ermeni göçmenler ile ilgili bazı önlemler almaya karar verdi. Türkiye'den Kafkasya'daki Rus bölgelerine göç eden Ermenilerin Tiflis ve çevrelerine girmesi yasaklandı. Ayrıca Iğdır ve Sürmeli'de yaşamalarına da izin verilmedi. Hazırlanan bu kanunla birlikte Ermeni göçmenler Rus polisi tarafından bölgeden zorla çıkartıldı. Ayrıca, Tiflis Jandarma İdaresi Müdürü'nün kaleme aldığı raporunda, Taşnakların ciddi boyutta yolsuzluk yaptığı da belirtilmekteydi. Van'ın işgalinden sonra Van valisi ilan edilen Aram Manukyan, aldığı vergileri kendi zimmetine geçirmişti. Ermeni gönüllü birliklerinin kurulması maksadıyla Ermeni Ulusal Bürosu tarafından toplanan paraların büyük bir kısmı ise Taşnak yöneticilerinin kişisel harcamaları için kullanılmıştı. Rusya Şehirler Birliği'nin raporlarında ele alınan en önemli mesele maddi zorluklardı. Hastaların tedavi edilememesinin nedeni ödenek eksikliğiydi. Yapılan bağışların Taşnaklar ve Ermeni Ulusal Bürosu tarafından yolsuzluk yapılarak yok edilmesi, en başta salgın hastalıklarla mücadele eden Ermeni mültecilere zarar vermişti. Bununla birlikte Rusya Şehirler Birliği'nin raporunda, Ermeni mültecilerin Tiflis'ten tahliye edilmesi konusu ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştı. Tiflis Jandarma İdaresi Müdürü'nün raporunda da bu hususa değinilmiş ve çıkartılan bir kanunla Ermeni mültecilerin Tiflis'ten Ruslar

tarafından zor kullanılarak tahliye edildiği belirtilmişti. Ermenilerle Ruslar arasındaki iş birliğinin sekteye uğraması ve bu sebeple Ermenilerin Rusya'ya karşı şüpheyle yaklaşması, Kafkasya'daki Ermeni mültecilerin içinde bulunduğu zor durumu daha da kötüleştirmişti (Perinçek, 2015: 123-127).

Rusya'nın Ermenilerle iş birliğinin bozulmasıyla birlikte Ermeni gönüllü birlikleri başıbozuk bir biçimde Anadolu'da faaliyet göstermeye başladı. Müslümanların katledilmesiyle sonuçlanan bu eylemler Rusya Devlet Duması Milletvekili Yusuf Cafarov tarafından Rus Çarı'na bir rapor olarak bildirildi. Yusuf Cafarov aynı zamanda Rus Devlet Duması Kızıl Haç'ında yönetici olarak görev yapmıştı. Bu görevi vesilesiyle bulunduğu Kars ve Ardahan bölgelerinde, Ermenilerin Müslümanlara gerçekleştirdiği katliamlara bizzat şahit olmuştu. Bu katliamlar sadece Ardahan ve Kars bölgelerinde değil tüm güney Kafkasya'da devam etmekteydi. Rusya bu türden olayların önüne geçebilmek amacıyla Ermeni gönüllü birliklerini dağıtmak istediği gibi sivil Ermenilere verilen silahların da toplatılmasına karar verdi. Bu tarihlerde Ruslar artık Ermenilere ihtiyaçlarının kalmadığını ve yarardan çok zarar getirdiklerini düşünmekteydi (Sertçelik, 2015: 196-200). Bu olayların yaşanmaya başlandığı günlerde Rusya; Tiflis ve Bakü gibi Kafkasya'nın büyük şehirlerindeki yaralı ve hastaların %60'nın şehirlerden tahliye edilerek kırsala götürülmeleri kararını çoktan vermişti (Всероссийский Союзъ Городовъ, 1915: 63).

Sonuç

Emperyalist devletlerin yayılcı hedefleri doğrultusunda başlayan Birinci Dünya Savaşı'nın en stratejik cephelerinden olan Kafkasya Cephesi, Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusya gibi iki büyük devletin dağılmasında rol alan en önemli faktörlerdendi.

Ordularının büyük bir kısmını Avrupa'daki cephelerde savaştıran Rusya, Kafkasya Cephesinin açılmasıyla birlikte bu cephelerdeki ordularının bir kısmını Kafkasya Cephesine kaydırmak zorunda kaldı. Kafkasya Cephesinin açılmasıyla birlikte, hâlihazırda Avrupa cephelerinde zorlanan Çarlık Rusya'nın savaştığı cepheler Avrupa'dan Kafkasya'ya kadar uzanan çok geniş bir alanı kapsadı. Kafkasya Cephesinin açılışı, ekonomik zorluk

içinde olan Rusya'nın mali açıdan çökmenin eşiğine gelmesine sebep oldu.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesiyle birlikte Anadolu'da yaşayan Ermeniler Rusya'nın desteğiyle ayrılıkçı faaliyetler yürütmeye başladı. Rusya ile iş birliği yapan Ermenilerin bir kısmı kendi isteğiyle Kafkasya'nın çeşitli bölgelerine göç etti. Göç edenlerin büyük bir çoğunluğu Rusya desteğinde kurulan Ermeni gönüllü birlikleri içinde yer aldı.

Kafkasya'ya göç eden Ermeni mülteciler arasında bir süre sonra salgın hastalıklar baş gösterdi. Çarlık Rusya bu salgınlarla mücadele etmek için çeşitli uygulamalar ve önlemler tertip etti. Bir taraftan Rus askerî birimleri diğer taraftan yardım kuruluşları vasıtasıyla yürütülen faaliyetler yeterli olmadı. Özellikle Sarıkamış Harekâtı neticesinde ortaya çıkan tifüs, tifo ve dizanteri salgını Kafkasya'nın hemen her yerine yayıldı. Tiflis ve Bakü gibi Kafkasya'nın büyük şehirlerinde karantina hastaneleri kurma çalışmaları başladı. Bu hastanelerin inşası ve gerekli malzemelerle donatılması için yüklü miktarda ödenek ihtiyacı ortaya çıktı. Üstelik yeterli sayıda personel de bulunamıyordu. Özellikle doktor sayısındaki eksiklik büyük bir sorundu. Mali açıdan zor durumda olan Çarlık Rusya, Kafkasya'daki salgın hastalıklarla mücadele konusunda başarı gösteremedi.

Ermenilerle Ruslar arasındaki iş birliğinin sekteye uğraması ve bu sebeple Ermenilerin Rusya'ya karşı şüpheyle yaklaşması, Kafkasya'daki Ermeni mültecilerin içinde bulunduğu zor durumu daha da kötüleştirdi. Taşnaklar ve Rusya arasındaki iş birliğinin sekteye uğradığı günlerde Rusya'da, Kafkasya Cephesinin faydadan çok zarar getirdiğine dair tartışmalar yapılmaya başladı. Ermeni gönüllü birliklerinin dağıtılmasının dahi konuşulduğu bu günlerde Rusya; Tiflis ve Bakü gibi Kafkasya'nın büyük şehirlerindeki hastanelerde ve kırsalalarda tutulan hasta ve yaralıların kırsal bölgelere taşınmasına karar verdi. Çünkü Rusya, salgının önlenmesi konusunda başarı gösteremedi. Bu başarısızlık nedeniyle salgın

hastalıklar, Kafkasya'nın büyük şehirlerinde görülmeye başladı. Bununla birlikte, Kafkasya Cephesinde Rusya tarafından ele geçirilen Türk esirler de salgın hastalıkların pençesindeydi. Çok sayıdaki Türk esir yeterli bakım ve tedavi alamadığı için hayatını kaybetti.

Sonuç itibarıyla Kafkasya Cephesinin açılması Rusya'nın birçok bakımdan zor durumda olan durumunu daha da zorlaştırdı. Askerî ve mali yükün artmasına neden olan Kafkasya Cephesindeki Osmanlı-Rus Savaşı her iki devletin parçalanıp yok olmasıyla neticelendi.

Kaynakça

Basılı Arşiv Belgeleri

Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov),
Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020.

--- Belge No: 668, s. 856-858. Belgeye ait arşiv bilgileri: Rossiyskiy Gosudarstvenny Voенno-İstoriçeskiy Arhiv; F. 2100. Op. 1. D. 558. L. 391-393.

--- Belge No: 671, s. 860. Belgeye ait arşiv bilgileri: Rossiyskiy Gosudarstvenny Voенno-İstoriçeskiy Arhiv; F. 2100. Op. 1. D. 582. L. 2.

--- Belge No: 675, s. 863. Belgeye ait arşiv bilgileri: Rossiyskiy Gosudarstvenny Voенno-İstoriçeskiy Arhiv; F. 1300. Op. 1. D. 1606. L. 128.

--- Belge No: 680, s. 868-869. Belgeye ait arşiv bilgileri: Rossiyskiy Gosudarstvenny Voенno-İstoriçeskiy Arhiv; F. 1300. Op. 1. D. 1606. L. 21-21.

Armyane v Pervoy Mirovoy Voynе 1914-1918, Glavny Redaktor: A. S. Vurabyan, Redaktsionno-İzdatelskiy Dom Rossiyskiy Pisatel, Moskva, 2014.

--- Belge No: 36, s. 64. Belgeye ait arşiv bilgileri: Natsionalny Arhiv Armenii; F. 57, Op. 5, D. 90, L. 4.

--- Belge No: 3, s. 37. Belgeye ait arşiv bilgileri: Natsionalny Arhiv Armenii; F. 28, Op. 1, D. 113, L. 29.

Diğer Kaynaklar

Всероссийский Союзъ Городовъ Краткий Отчетъ о Деятельности Кавказскаго Отдела. Всероссийский Союзъ Городовъ Помощи Больнымъ и Раненымъ Воинамъ. Съ Момента Возникновения по 1-е Февраля 1915 г, Выпускъ I, Тифлисъ, 1915.

Bashanov, M. ve Kemalоđlu, İ. (2013). Türkiye’de Ermeni Meselesi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Bayramol, E. (2022). “V. Kevork’tan Rusya’ya Mektuplar: Birinci Dünya Savaşı’nda Eçmiyazin Katogigosluğu ile Çarlık Rusya Arasındaki İlişkiler”. Tarih Araştırmaları V. (Der.) A. Efe ve N.A. Berk. Ankara: Akademisyen Yayınevi.

- Çalık, R. ve Tepekaya, M. (2006). Birinci Dünya Savaşı esnasında Anadolu'daki salgın hastalıklar ve Ermeniler. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (16): 205-228.
- Ekşi, F.M. (2022). Rusça Gazetelerde Kafkas Cephesi 1914-1917 (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karal, E.Z. (2011). Osmanlı tarihi (Cilt 9). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- McCarthy, J. (2019). Türkler ve Ermeniler. (çev. F. Sarıkaya). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- McMeikin, S. (2019). Osmanlı'da Son Fasil Savaş, Devrim ve Ortadoğu'nun Şekillenışı. (çev. N. Elhüseyni). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- McMeikin, S. (2023). I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü. (çev. N. Elhüseyni). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tekir, S. (2021). Beyaz Harp. İstanbul: Kronik Yayınları.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920). (1994). Ankara: T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Öğün, T. (2019). "Sarıkamış Harekâtı", İslam Ansiklopedisi (Cilt Ek-2). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi.
- Perinçek, M. (2015). Ermeni Milliyetçiliğinin Serüveni. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Sadık, R. (2019). Rus Kaynaklarına Göre Sarıkamış Harekâtı. SUTAD, (46): 279-302.
- Sertçelik, S. (2015). Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu 1915-1923. Ankara: SRT Yayınları.

DÜŞÜNCE DÜNYASINDA TÜRKİZ

Ulusal Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi

Yıl/Year: 15 • Sayı/No: 3 • Aralık/December 2024

ISSN: 1309-601X

TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI EKONOMİK İŞ BİRLİĞİNİN BANKACILIK VE FİNANS BOYUTU

*Banking and Finance Dimension of Economic Cooperation of the
Organization of Turkic States*

Ömer Faruk KORKMAZ

Öğr. Gör. Dr., Giresun Üniversitesi, Tirebolu Mehmet Bayrak Meslek Yüksekokulu,
Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü. Giresun.
omer.faruk.korkmaz@giresun.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3283-6174

Selin SOĞUKOĞLU KORKMAZ

Öğr. Gör. Dr., Giresun Üniversitesi, Keşap Meslek Yüksekokulu,
Pazarlama ve Dış Ticaret Bölümü. Giresun
selin.korkmaz@giresun.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9944-8494

Makalenin Türü: Araştırma Makalesi

Gönderim Tarihi: 25.11.2024

Kabul Tarihi: 20.12.2024

DOI: 10.59281/turkiz.1591166

Kaynak göstermek için:

Korkmaz, Ö.F., Korkmaz, S.S., (2024). Türk Devletleri Teşkilatı Ekonomik İş
Birliğinin Bankacılık ve Finans Boyutu.
Düşünce Dünyasında Türkiz, 15(3): 469-492.

İletişim / Contact

29 Ekim Caddesi 2654. Sokak No: 1 Gölbaşı-Ankara/Türkiye

Tel: +90 312 460 1779 • Faks: +90 312 460 1789

www.tasav.org • iletisim@tasav.org • turkiz.dergi@tasav.org

TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI EKONOMİK İŞ BİRLİĞİNİN BANKACILIK VE FİNANS BOYUTU

Banking and Finance Dimension of Economic Cooperation of the Organization of Turkic States

Ömer Faruk KORKMAZ

Öğr. Gör. Dr., Giresun Üniversitesi, Tirebolu Mehmet Bayrak Meslek
Yüksekokulu, Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü. Giresun.
omer.faruk.korkmaz@giresun.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3283-6174

Selin SOĞUKOĞLU KORKMAZ

Öğr. Gör. Dr., Giresun Üniversitesi, Keşap Meslek Yüksekokulu,
Pazarlama ve Dış Ticaret Bölümü. Giresun
selin.korkmaz@giresun.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9944-8494

Özet

Bu çalışmada Türk Devletleri Teşkilatı'nın (TDT) bölgesel ve uluslararası bir örgüt olarak ekonomik iş birliği faaliyetlerinin bankacılık boyutu ele alınmaktadır. Çalışmanın konusunu tarihsel arka plandan yararlanarak, teşkilata üye devletlerin bankacılık sektöründeki mevcut ve potansiyel durumu ile iş birliğini artırıcı faaliyetleri oluşturmaktadır. Çalışma sonucunda öncelikle Türk Devletleri Teşkilatı Üye Ülkeleri Merkez (Ulusal) Bankaları Konseyi kuruluşunun, Güvernörler düzeyinde eşgüdümlü hareketi mümkün kılabilceği; Türk Devletleri Banka Birlikleri Konseyi'nin eğitim ve deneyim paylaşımının beşerî sermayenin geliştirilmesine katkıda bulunabileceği ortaya konulmuştur. Diğer yandan Fintek İş Birliği Platformu'nun dijitalleşen bankacılıkta trendleri kaçırmama adına önemli bir rol üstlenebileceği; Türk Yatırım Fonu'nun eşit sermaye ve eşit oy hakkıyla kurulmasının önemli bir misyonu ifade ettiği bulgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Devletleri Teşkilatı, Bankacılık, Finans, Türk Yatırım Fonu.

Abstract

This study deals with the banking dimension of the economic cooperation activities of the Organisation of Turkic States (OST) as a regional and international organisation. The subject of the study is the current and potential situation of the member states of the organisation in the banking sector and the activities to increase cooperation by making use of the historical background. As a result of the study, it has been revealed that the establishment of the Council of Central (National) Banks of the Member States of the Organisation of Turkic States can enable coordinated action at the level of Governors, and the training and experience sharing of the Council of Bank Associations of Turkic States can contribute to the development of human capital. On the other hand, it has been found that the Fintech Cooperation Platform can assume an important role in order not to miss the trends in digitalised banking; the establishment of the Turkish Investment Fund with equal capital and equal voting rights expresses an important mission.

Keywords: *Organisation of Turkic States, Banking, Finance, Turkic Investment Fund.*

Giriş

İçerisinde bulunduğumuz coğrafya tarih boyunca sadece doğu ve batı arasındaki bilgi, din ve kültür alışverişine aracılıkta merkez konumunda olmamış, aynı zamanda önemli ticaret yollarının ve kadim medeniyetlerin güç mücadelelerinin kesiştiği bir merkez konumunda da olmuştur. Yeni coğrafi keşifler ve gerçekleşen sanayi devrimi ve sonrası yıllarda ekonomik, siyasi, askerî ve teknolojik alanlardaki önemli değişimlere uyum sağlayamayan Türkistan coğrafyası Rusya ve Çin gibi ülkelerin etkisine maruz kalmıştır (Kasım, 2021). Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin

yıkılışı ile birlikte egemenliğini ilan eden Türk Cumhuriyetleri, geçmişte uygulanan politikalar nedeniyle sosyal, politik, güvenlik ve ekonomik kaynaklı birçok sorunla karşı karşıya kalmıştır. Bağımsızlığın temel çıktılarında biri olarak diğer dünya devletleri gibi Türk Devletleri de demokrasi ve piyasa ekonomisinin idealize edildiği siyasi ve ekonomik sisteminin önemli bir parçası olma yolunda hür ve eşit haklara sahip olarak ciddi adımlar atmışlardır (Sarıkaya, 2023).

Bu ise söz konusu devletler için keskin bir değişim anlamına gelmektedir. Bu değişim, yönetim bakımından sosyalist sistemden demokrasiye yolculuğu ifade ederken, ekonomik bakımdan SSCB'nin politikalarıyla belirlenen mekanizmanın yerine piyasa kurumlarının oturtulmasını ifade eden sancılı bir süreçten oluşmaktadır (Çevik ve Turan, 2021). Bir nevi ekonomik ve siyasi sistemlerinde “resetleme”nin yaşandığı yeni devletlerin, mevcut imkân ve kabiliyetleri potansiyellerinin çok gerisinde kalmıştır. Ekonomik ve siyasi dönüşüm mücadelesinin bu sancularına, çeşitli sınır problemleri ve bölgesel aktörlerin nüfuz oluşturma çabaları da eklenince Türk Devletlerinin sosyo-ekonomik gelişiminin uzun yıllar geri kaldığı söylenebilir (Kasım, 2021). Söz konusu yıllar itibarıyla Türk devletleri incelendiğinde, birçoğunun ilerleyen yıllarda kısmen çözümler bulacağı hiper enflasyon, büyüme, işsizlik, yolsuzluk ve güven eksikliği gibi makroekonomik ve yapısal sorunlarla mücadele etmek durumunda kaldıkları görülmektedir (Sydykova, 2021). Bu mücadelede, piyasa ekonomisini benimsemek ve ekonomik istikrarı sağlamak adına kendi para birimlerini oluşturmak, özelleştirme yapmak, enflasyonu kontrol altına almak, parasal ve mali reformlar gerçekleştirmek gibi çabaları ifade etmektedir. Özellikle bu yıllarda Kazakistan ve Kırgızistan'ın “Şok Terapi” Özbekistan ve Türkmenistan'ın ise yavaş ve kademeli reform politikalarını izlediği söylenebilir (Kasım, 2021).

1990'lı yıllar Türkiye için oldukça hareketli ve istikrarsız yıllar olarak hatırlanmaktadır. Dış coğrafyasında savaşların süre geldiği, içeride ise iktidarların sıkça değiştiği ve ekonomik sorunların

artarak çoğaldığı bir dönemdir. Türkiye bu şartlar altında bile Balkanlardan Orta Asya'ya kadar birçok sahada zorluklar yaşayan devlet ve topluluklara destek olma çabası içerisinde olmuştur. Ancak bu çaba fikri, siyasi ve iktisadi anlamda ihtiyaç duyulana karşılık düzeyde olamamıştır. Kısaca ifade edilen sebeplerden kaynaklı Türkiye ve Türk Devletleri arasındaki ilişkiler başlangıçta istenilen düzeyde gerçekleştirilememiştir (Sarıkaya, 2023). Türkiye'nin uzun yıllar demokrasi ve serbest piyasa ile tanışıklığı, batının askerî, siyasi ve iktisadi yapılarıyla bütünleşik oluşu dolayısıyla sahip olduğu tecrübesi ile Türk Devletlerinin geniş pazar yapısı, enerji ve hammadde kaynaklarının zenginliği, jeopolitik konumu, güvenlik ve askerî iş birliği gibi tüm alanlardaki potansiyeli birlikte düşünüldüğünde Türkiye ve Türk Devletleri arasındaki ilişkinin sinerji yaratacak boyutta olduğu söylenebilir (Aydilek, 2022).

Lokalizasyonu da beraberinde getiren küreselleşmenin dillere pelesenk olan mottosu "sınırların kalkması"dır. Dolayısıyla küreselleşme ile birlikte iktisadi mal ve hizmetler, iş gücü, sermaye ve finansal hareketlerin serbest dolaşımı artmış ve uluslararası nitelik kazanmıştır. Aynı zamanda küreselleşmeyle birlikte finansal kırılganlıklarda artmaya başlamış ve ülkelerin iç dinamikleri de kolayca yıpratılabilir olmuştur (Soğukoğlu Korkmaz, 2022). Bu durumun ise devletlerin çeşitli alanlarda (ekonomik, siyasi, güvenlik, vb.) uluslararası iş birliğine gitmesine yol açtığı görülmektedir. Uluslararası sistem içerisinde bölgesel bütünleşme ve entegrasyon girişimlerinin her geçen gün arttığı bilinmektedir. Avrupa Birliği, Avrasya Ekonomik Birliği, Şangay İşbirliği Örgütü gibi birçok uluslararası örgüt, üye devletlerin hak ve menfaatlerini azami düzeyde gözetme çabası içerisinde. TDT yukarıda ifade edilenlere benzer bir çabayla, bulunduğu coğrafyada stratejik bir birliğe dönüşerek Türk dünyası adına önemli bir oluşumu ifade etmektedir (Akçapa, 2023). TDT Ekim 2009 tarihinde imzalanan "Nahçıvan Anlaşması" ile Türkçe Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi adıyla kurulmuştur. Bu konsey adını 2021 tarihinde düzenlenen

TDT 8. Zirvesi'nde "Türk Devletleri Teşkilatı" olarak değiştirmiştir. Bugün itibariyle TDT'ye üye devletler Türkiye, Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan olmakla birlikte Türkmenistan, Macaristan, KKTC ve Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) gözlemci üyelerdir (Erkiner ve Eray, 2022).

Organizasyon kavramının doğuşu ile ilgili, insanlığın ilk olarak doğa ve düşmana karşı bir araya geldiği, sonraları ise sosyo-ekonomik amaçlar için örgütler kurdukları söylenmektedir (Baransel, 1993: 23). Tek başına gerçekleştirilemeyecek amaçların doğurduğu organizasyon, insanlığın sorun çözme yöntemi olarak en yaygın başvurduğu bir ahenkleştirme ve uyumlaştırma aracı olarak karşımıza çıkmaktadır. Modern toplumun "kuruluşlar toplumu" (Drucker, 1994: 74) veya "örgütsel yaşam" (Koçel, 2018: 99) şeklinde tanımlandığı günümüz dünyasında örgütler, devlet, işletme, sivil toplum kuruluşu (STK) ve ulusal ve uluslararası kuruluşlar olarak görülmektedir. Geride kalan yüzyıl itibarıyla kurulan birçok kuruluşun endüstri ve bilgi teknolojilerindeki hızlı değişimin yaşandığı çağımızda sosyo-ekonomik ihtiyaçları karşılar nitelikte olmadığı veya olamadığı toplumsal hafızalarda birçok defa tecrübe ile yer etmiştir. Gazze'de yaşananlardan dolayı uluslararası kamuoyunun taleplerine Birleşmiş Milletlerin çare olamayışı, Uluslararası Para Fonu (IMF) ile anlaşmasına rağmen ülkelerin finansal sorunlarını çözememesi veya Dünya Sağlık Örgütü'nün varlığına rağmen Covid-19 salgınına hazırlıksız yakalanıp, salgını evde kalarak çözülmesine çalışmak buna örnek gösterilebilir. Dolayısıyla 20. yüzyılda kurulan birçok askerî, siyasi veya iktisadi kuruluşun daha kendi çağının sorunlarıyla bile baş edemediğini ifade etmek pek de yanlış olmamaktadır. Dijitalleşme, serbestleşme ve düzensizleşme gibi birçok fenomen kavramın baskın olduğu 21. yüzyıl kendine özgü sorunları da beraberinde getirmiştir. Bu açıdan bakıldığında yeni yüzyıl yeni kuruluşlara gebe de denilebilir. Paradigmanın değiştiği çağımızda üye ülkelerin mevcut ve gelecekteki ihtiyaç ve beklentilerine hızlı, kolay cevap verecek genç ve dinamik bir organizasyonun varlığının başarıyla taçlanması,

insanlığın uluslararası örgütlere olan küllenmiş inancını da alevlendirecektir. Bu noktada tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişte tasarrufların ve kredilerin yönetilmesinde önemli fonksiyonlar üstlenen bankacılığın, sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçişte de benzer fonksiyonlar üstlendiği ve ayrıca evrim sürecinin “düşünen insandan”, “bankacılık yapan insana” doğru yöneldiği de görülmektedir (Ferguson, 2019). Bu çalışmada Türk Devletleri Teşkilatı’nın politik ve kültürel motivasyonlarına değinilerek, özellikle teşkilatın finans ve bankacılık ile ilgili faaliyetleri ele alınmaktadır. Bu kapsamda çalışmada teşkilatın bankacılık ve finansla ilgili yeni organizasyonları olan (Türk Devletleri Teşkilatı Üye Ülkeleri Merkez (Ulusal) Bankaları Konseyi, Türk Devletleri Banka Birlikleri Konseyi, Fintek İş Birliği Platformu ve Türk Yatırım Fonu, vb.) kuruluşları ve bu kuruluşların faaliyetleri ile ilgili bilgilere yer verilmektedir. Dolayısıyla çalışmada tarihsel arka planla birlikte yeni bir uluslararası kuruluş olan Türk Devletleri Teşkilatı’nın ekonomik iş birliğinin bankacılık ve finans boyutunu irdelenmektedir. Dolayısıyla çalışmada mevcut durum ile birlikte teşkilatın ekonomik, finans ve bankacılık faaliyetlerinin potansiyelinin neler olabileceği ile iş birliğini artırıcı faaliyetlerin kapsamı ortaya konulmaktadır. Ayrıca konu ile ilgili literatürün gelişme aşamasında oluşu nedeniyle başvuru kaynakların yeterli olmayışı kısıtlayıcı bir etkiye neden olmaktadır. Bu durum aynı zamanda alanda akademik boşlukların olduğunun da bir göstergesidir. Dolayısıyla TDT’nin finans ve bankacılık sektöründe faaliyet ve iş birlikleriyle ilgili daha spesifik analiz ve çalışmaların yapılması önerilmektedir.

1. Türk Devletleri Teşkilatı ve Ekonomik Görünümü

Uluslararası sistemde çatışma ve savaşların ağır bedelleriyle birçok defa yüzleşmek zorunda kalan devletler, çeşitli konular ve alanlarda diyalog, iş birliği ve bütünleşme gibi çabalarını bazen bir organizasyona bazen de ortak hareket edebilecekleri bir platforma dönüştürmektedirler. Ayrıca devletlerin sorunlarını bölge ve sektör

odaklı ele alma eğiliminde oldukları da bilinmektedir. Bu bölgesel bütünleşme hareketlerinin güncel örneklerinden biri de Türk Devletleri Teşkilatı'dır (Emekler vd., 2022). SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlıklarına kavuşan Türk Devletlerinin, 1992 yılında Türkiye'de gerçekleştirilen toplantısında temeli atılan Türk Devletleri Teşkilatı, önceleri Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi - Türk Konseyi olarak adlandırılmış ve 2009 yılında uluslararası bir örgüt hüviyetini kazanmıştır (Çınar ve Uzun, 2023). 2021 yılında İstanbul'da düzenlenen zirvede birliğin ismi "Türk Devletleri Teşkilatı" olarak değiştirilmiştir (Aydilek, 2022). Türk Devletleri Teşkilatı beş üye devletten ve dört gözlemci üyeden oluşmaktadır. Bu üye ülkeler sırasıyla Azerbaycan Cumhuriyeti, Kazakistan Cumhuriyeti, Kırgız Cumhuriyeti, Türkiye Cumhuriyeti ve Özbekistan'dır. Macaristan, Türkmenistan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) ve Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) ise teşkilata gözlemci üyeler olarak katılım sağlamaktadırlar (Türk Devletleri Teşkilatı, 2011). Türk Devlet Teşkilatı, ortak bir dış politika ve ekonomi ilk sırada olmak üzere bilim, teknoloji, enerji, çevre ve hukuk gibi ana alanlarda üye ülkeler arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi adına, Devlet Başkanları Konseyi, Dışişleri Bakanları Konseyi, Aksakallar Konseyi, Kıdemli Memurlar Komitesi ve Sekreteryadan oluşmaktadır (Kocatepe, 2022). Türk Devletleri Teşkilatı'nın faaliyetleri ve iş birliği ile çalışma ve proje alanlarından bazıları aşağıdaki tabloda ifade edilmiştir.

Tablo 1. Türk Devletleri Teşkilatı'nın Faaliyetleri ve İşbirliği ile Çalışma ve Projeleri

Faaliyetler ve İşbirliği Alanları	Çok Yönlü Ortak Çalışma ve Projeler
Siyasi, Ekonomik, Gümrük, Diaspora, Ulaştırma, Eğitim, Tapu ve Kadastro, Enformasyon ve Medya, Gençlik ve Spor, Aile ve Sosyal Politika, Bilişim ve İletişim Teknolojileri, İnsani Konular ve Kalkınma, Müslüman Dini Kurumları, Uzay, İnsan Kaynakları, Uluslararası Kuruluşlar, İçişleri Bakanlıkları/Polis Teşkilatı, Acil Durum ve Afet Yönetimi, Resmi Araştırma Merkezleri, Çevre ve Ekoloji, Haritacılık, Türk İşbirliği Teşkilatları Koordinasyonu, Kültürel İlişkiler alanında iş birliği	Türk Yatırım Fonu, Trans-Hazar ulaştırma koridoru, Kardeş Limanlar süreci, Orhun öğrenci ve akademisyen değişim programı, Uluslararası Gençlik Kampları, Gençlik Festivalleri, Üniversite Spor Oyunları, Modern İpek Yolu Ortak Tur Paketi, Tabarruk Ziyarat Projesi, Sağlık Bilim Kurulu, Sağlık Koordinasyon Komitesi, Tedarik Zinciri Grubu

Kaynak: Türk Devlet Teşkilatı İşbirliği Alanları, 2024.

Teşkilat çerçevesinde ekonomiden ulaştırmaya, turizmden eğitime, gençlik ve spordan sağlığa 30 civarında faaliyet ve iş birliği alanları belirlenmiş ve 20'den fazla farklı alanda çok yönlü çalışma ve projeler yürütülmeye başlanmıştır. Çeyrek asrı aşan bağımsızlığın Türkiye ile birlikte “Türk Devletleri Teşkilatı” adıyla taçlandırılması, Türk Devletleri ve Türkiye arasındaki bağın ne derece derin ve güçlü olduğunun bir kanıtıdır. Ayrıca kabul edilen 2040 Vizyon iş birliğiyle, bütünleşme ve eşgüdüm bakımından bölgeye ve dünyaya verilen mesajın, küresel ölçekte bulacağı karşılık önem arz etmektedir (Aksu, 2021). Türk Devletleri Teşkilatı'nın siyasi ve ekonomik vb. alanlarda mevcut ve potansiyel durumunun etüt edilmesi, fonksiyonellik bakımından, bölgesel ve uluslararası örgütlere ne ölçüde alternatif olabileceğinin ve nasıl farklılıklar ortaya koyabileceğinin uygulamalar ve veriler üzerinden değerlendirilmesi zorunluk arz etmektedir. Bu noktada teşkilatın mevcut ve potansiyel durumu aşağıdaki tablo vasıtasıyla özetlenebilir.

Tablo 2.TDT Üyelerinin Eko-Politik Yönden Güçlü ve Zayıf Yönleri

Ülkeler	TDT Üyelerinin Eko-Politik Yönden Güçlü ve Zayıf Yönleri
Türkiye	<ul style="list-style-type: none"> - TDT ile ilişkileri biçimlendirmede lider konumu, - Rusya ile müzakere edebilme gücü. - TDT üyelerine çeşitli konulardaki duruşuyla özgüven vermesi. - Batı ve demokrasi ile köklü bağlara sahip oluşu
Azerbaycan	<ul style="list-style-type: none"> - Dünya Ticaret Örgütü ve Avrasya Ekonomik Birliğine üye değildir. - Batıya eriştirilen ilk hidrokarbon kaynaklarına sahiptir. - AB ile yoğun ilişki içerisinde.
Türkmenistan	<ul style="list-style-type: none"> - Dev doğalgaz rezervleriyle ön plana çıkmaktadır. - Dünya Bankası ve IMF'ye üye olmasına rağmen dışa kapalı bir sisteme sahiptir. - Dünya Bankası'ndan 6, Asya Kalkınma Bankası'ndan 58 defa kredi kullanmıştır. - Çin'in çekim alanında ve yüzü doğuya ve Asya-Pasifiğe dönüktür.
Özbekistan	<ul style="list-style-type: none"> - Hidrokarbon üretimi yapan diğer üç Türk devletinden ayrılarak başka sektörlerde de üretim gerçekleştirmektedir. - Çin, Rusya, ABD, AB, Kore, İran ve Türkiye gibi ülkelerin ekonomik ilgi alanındadır - Avrasya Ekonomi Birliğinde gözlemci üyedir - Asya Kalkınma Bankasından en çok kredi kullanan bölge devletidir. - Nüfusu ekonomik anlamda potansiyeldir. - Uluslararası ekonomik kuruluşlarla ilişkileri yoğundur.
Kazakistan	<ul style="list-style-type: none"> - Batı merkezli ekonomik kuruluşların müdahalelerine açık değildir. - Avrasya Ekonomik Birliği gibi Moskova merkezli bütünleşmelerde aktiftir. - Hidrokarbon rezervleri dolayısıyla batıyı cezbetmekte ve küresel sermaye ile bütünleşmiştir.
Kırgızistan	<ul style="list-style-type: none"> - Uluslararası sistemde gücü görece en zayıf ülkelerden biridir. - Uluslararası para akışının ilgisini çekmek için politika üretmek zorundadır. - Batı, Çin ve Rusya'yı inkâr etmeden Asya'daki sermayeyi çekmeye çalışmaktadır. - Brettoon Woods kuruluşlarıyla en çok etkileşimde bulunan Türk devletidir. - Rusya'nın öncülük ettiği kuruluşlarda muhakkak yer almaktadır.

Kaynak: Sarıkaya (2023) çalışmasından yararlanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

TDT üyelerinin eko-politik açıdan güçlü ve zayıf yönleri dolayısıyla teşkilatın nasıl bir organizasyona evrileceği tam olarak kestirilememekle birlikte aşağıdaki potansiyellerin öne çıktığı görülmektedir (Aydilek, 2022).

- Irk temelli bir organizasyon olarak Türk Birliği mi?
- Politik, ekonomik, sosyal, kültürel birliktelik olarak AB benzeri bir topluluk mu?
- Şangay İşbirliği Örgütü ya da Kolektif Güvenlik İşbirliği Örgütü benzeri ideolojik ve güvenlik odaklı yapay bir birliktelik mi?
- Özgün bir alternatif model mi?

Ortak siyasi, ekonomik ve kültürel amaçlarla bir araya gelen Türk Devletleri Teşkilatı, ortak manevi motivasyonunu korurken, uluslararası sahada ilişkilerini çeşitlendirerek etki yaratmayı amaçladığı bilinmektedir. Dolayısıyla yukarıdaki soruların cevapları hâlihazırda olgunlaşma aşamasında olduğu düşünülen teşkilatın üyelerinin katkılarıyla ve gelecekte yapılacak düzenlemeler ışığında netleşeceğe benzemektedir (Erkiner ve Eray, 2022).

Devletler arasındaki iş birliği süreçlerinin temel motivasyon dinamiklerinden biri de ekonomi ile ilgili konulardır. Türk Devletleri arasındaki ekonomik ilişkilerin potansiyelinin çok gerisinde kaldığı bilinmektedir (Akçapa, 2023). Henüz ortak bir para birimi kullanmayan Türk Devlet Teşkilatı üye devletlerinin makroekonomik yapılarına bakıldığında; ortalama enflasyonun %28,82, ortalama işsizlik oranının %6,7, ortalama yıllık büyüme hızının %5,4, kişi başına düşen ortalama gelirin 7 bin ABD doları civarında olduğu görülmektedir (Aydilek, 2022). Bu ekonomik göstergeler itibarıyla teşkilatın dünya ekonomisindeki sahip olduğu büyüklük ise aşağıdaki tabloda ifade edilmektedir.

Tablo 3. Türk Devletleri Teşkilatı Üye ve Gözlemcilerinin Dünyadaki Ekonomik Payı

Türk Devletleri Teşkilatı Üye ve Gözlemcilerinin Dünyadaki Ekonomik Payı (Ocak-Aralık 2023)	
4823,5 bin km ² ile Dünya Yüz Ölçümünün	%0,95
173,8 milyon kişi ile Dünya Nüfusunun	%2,2
1537 milyar ABD doları ile Dünya GSYİH'nın	%1,6
1192,7 milyar ABD doları ile Dünya Ticaret Cirosunun	%2,4

Kaynak: Türk Devletleri Teşkilatı (2024) verilerinden yararlanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Türk Devletleri Teşkilatı ile üye ülkeler arasındaki ticaret hacmi 2012-2019 yılları arasında yaklaşık 5-10 milyar ABD doları arasında dalgalanma göstermiştir. Özellikle 2014 yılına kadar bu ticaretin %90'ının Kazakistan ve Türkiye arasında yapıldığı bilinmektedir. Türkiye, Türk Devletleri Teşkilatı ticareti içerisinde en büyük paya sahip olmasına rağmen 2019 yılındaki dış ticaretinin sadece %1,3'ünü üye ülkelere gerçekleştirmiştir. 2019 yılı için Türkiye'nin üye ülkelerle yaklaşık 2 milyar dolarlık bir ihracat potansiyelini gerçekleştiremediği tespit edilmiştir (Bağcı vd., 2021).

Rakamlar itibarıyla Türk dünyasına bakıldığında gidecek daha çok yolun olduğu söylenebilir. Ancak Türk Devletleri Teşkilatı kapsamında gerçekleştirilecek eşgüdüm ve iş birliği çalışmalarıyla somut ve sistemli alt yapıların oluşmaya başladığı da görülmektedir (Topsakal ve Zengin, 2023). Türk Devletleri Teşkilatı'nın Türk Yatırım Fonu ve Türk Ticaret Evleri gibi ekonomi alanında detaylı kararlar aldığı bilinmektedir (Akçapa, 2023). Ayrıca atılan bu adımların dışında ticareti ve yatırımları kolaylaştırmak adına, Türk Ticaret Sanayi Odası, Türk Devletleri Teşkilatı Kardeş Limanlar Projesi, Hazar Geçişli Doğu-Batı Koridoru ile gümrük mevzuatında uyumlaştırma ve tarım alanında ortak girişimler konularında çalışmalar yürütülmektedir (Topsakal ve Zengin, 2023). Bu yürütülen çalışmaların üye ülkeler arasındaki ekonomik ilişkileri ve eşgüdümü arttıracığı ve bölgeye kalıcı istikrar getireceği öngörülmektedir. Türk Yatırım Fonu'nun oluşturulması teşkilat bünyesinde ekonomik iş birliğini geliştirici bir finansal aracı

kuruluş olması sebebiyle ayrıca önem arz etmektedir. Bu önem Avrupa Konseyi'nin kalıcı başarısının (barışın yerleşmesi) uluslararası bankacılıkla sağlandığını izahındakine (Polanyi, 2010) benzer bir rolle açıklanabilir. Mısır, Babil veya Sümerlerin kadim birer medeniyet olmasında, Akdeniz ve Orta Doğu'da şekillenen ticaretin ve finansal gelişmelerin etkisi olduğu, ayrıca Rönesans'tan bu yana Avrupa'nın gelişimine kaynak temin etmede bankacılığın önemli fonksiyonlar üstlendiği bilinmektedir. Geçmişte filozofların ideal toplumu izah ederken ekonomik örgütlenmeye değinmeden geçmedikleri görülmektedir. Bugün ise hegemon güçlerin finansal yaptırımlarla ilk önce ülke ekonomilerini hedef aldıkları görülmektedir. Dolayısıyla emanet ve borç verme ilişkisi üzerine kurulan geçmişteki basit bankacılık faaliyetleri, bugün birey, firma, devlet ve yabancıların unsuru olduğu ve özellikle düzenleme ve entegrasyona aracılık konusunda devletlerin ve uluslararası kuruluşların gözetiminde karmaşık bir yapıya dönüşmüştür ve fon arz ve talebine aracılık eden piyasaların temelini oluşturduğu söylenebilir. Bu özellikleriyle de toplumların temel finansal araçları konumundadırlar. Ayrıca bankacılık sektörünün ülke ekonomi politikalarıyla iç içe geçmiş bir yapıya sahip olduğu da unutulmamalıdır (Korkmaz, 2018).

2. Türk Devletleri Teşkilatı'nın Finans ve Bankacılık Alanındaki Çalışmaları

Türk Yatırım Fonu'nun kurulmasına ek olarak, TDT kapsamında üye ülkelerin banka ve katılım bankaları birlikleri ile merkez bankaları arasında önemli iş birlikleri geliştirilmiştir. Bu kapsamda çalışmanın bu bölümü dört başlıkta ele alınacaktır. İlk olarak Türk Devletleri Banka Birlikleri Konseyi'nin faaliyetleri ifade edilecek, ikinci ve üçüncü olarak sırasıyla Türk Devletleri Teşkilatı Üye Ülkeleri Merkez (Ulusal) Bankaları Konseyine ve Türk Devletleri arasında "Dijital İpek Yolu": Fintek İş Birliği Platformu'na değinilecektir. Son olarak Türk Yatırım Fonu irdelenecektir. Bu başlıklara değinmeden önce teşkilata üye ülkelerin bankacılık

sektörlerini toplu bir şekilde ele almak faydalı olacaktır. Üye ülkelerde bankacılık düzenleme ve denetleme konusundaki kamu otoriteleri şunlardır; Türkiye’de Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu; Azerbaycan’da Azerbaycan Merkez Bankası ve Azerbaycan Cumhuriyeti Mali Piyasalar Denetim Otoritesi; Kazakistan’da Kazakistan Merkez Bankası Bankacılık Komitesi ve Astana Finansal Hizmetler Otoritesi; Özbekistan’da Özbekistan Merkez Bankası; Kırgız Cumhuriyeti’nde Kırgızistan Merkez Bankası’dır (Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu, 2024). Bugün itibarıyla Türk Devletleri Banka Birlikleri Konseyi’nin internet sayfasında teşkilata üye ülkelerin (Kazakistan ve Kırgız Cumhuriyeti verilerine henüz yer verilmemiştir) bankacılık sektörüyle ilgili 2021-2022 yılları itibarıyla duyurulan istatistikî bilgilerinin bir kısmı aşağıdaki tablodaki gibidir.

Tablo 4. TDT Banka Birlikleri Konseyi’ne Üye ülkelerin Bankacılık Sektörü Verileri

	Ana Göstergeler	Türkiye	Azerbaycan	Özbekistan
1	Banka	53	26	33
2	Bankacılık Sektörü Çalışanı	202,136	20,329	57,422
3	Şube	11,098	479	860
4	POS Cihazı	1,754,697	60,936	433,384
5	ATM	52,237	2,908	12940
6	Toplam Varlıklar (Milyon USD)	697,687	22,625	41053,6
7	Toplam Mevduat (Milyon USD)	401,627	15,846	14411,8
8	Toplam Krediler (Milyon USD)	370,947	9,799	30116,1
9	Toplam Sermaye ve İhtiyatlar (Milyon USD)	54,129	2,923	6543,6

Kaynak: TDT Banka Birlikleri Konseyi (2024) verilerinden yararlanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

2.1. Türk Devletleri Banka Birlikleri Konseyi

4 Kasım 2022 tarihi itibarıyla İstanbul’da kurulan Türk Devletleri Banka Birlikleri Konseyi’nin faaliyet amacı; “Üye banka birlikleri arasındaki iş birliğini geliştirmek, bankacıların ve iş insanlarının taleplerini doğru değerlendirerek, bankacılık sektörünün

geliştirilmesi, reel sektöre ve ülke ekonomilerine pozitif çıktılar üretmek, sektöre ilişkin konu ve çözümler istişare edilerek tecrübelerin paylaşılması” şeklinde tanımlanmıştır (TDBBK, 2024). Konseyi oluşturan üyeler Azerbaycan Bankalar Birliği, Kazakistan Cumhuriyeti Bankalar Birliği, Kırgızistan Bankalar Birliği, Türkiye Bankalar Birliği, Türkiye Katılım Bankaları Birliği, Özbekistan Bankalar Birliği'dir. Ayrıca Kuzey Kıbrıs Bankalar Birliği ve Macaristan Bankalar Birliği ise gözlemci üye statüsünde konseyde yer almaktadırlar (Türkiye Bankalar Birliği, 2024). Karşılıklı faydaya dayanan iş birliğinin arzulandığı konsey çalışmalarında, bankacılık ve finans alanındaki güncel gelişmeler hakkında derin bir iş birliğinin sağlanması ile reel ve finansal sektörlerin gelişimine katkıda bulunulması çabası gözetilmektedir. Bu çaba adına ortak platformlar, zirveler, forumlar, konferanslar, seminerler vb. faaliyetlerin gerçekleştirilmesi hedeflenmektedir. Bu hedeflerin yanı sıra değişim programları, doğrudan yazışma, hukuki ve finansal düzenlemeler ile ilgili bilgilerin paylaşımı ve ödeme sistemlerinde entegrasyonun sağlanması gibi iş birlikleri de amaçlanmıştır (TDBBK, 2024).

Türk Devletleri Banka Birlikleri Konseyi, üye banka birlikleri ile bölgesel meseleleri ele almak, bankacılık sektöründen ve iş insanlarından gelen talepleri değerlendirmek için toplanmaktadır. Bu toplantılarda mevcut yılın değerlendirilmesinin yanı sıra gelecek yıl içinde planlamalar yapılmaktadır. Ayrıca yıl içinde çevrim içi veya yüz yüze mesleki eğitimlerde düzenlendiği bilinmektedir. Bu kapsamda Türk Devletleri Banka Birlikleri Konseyi'nin yapmış olduğu toplantılarıyla ilgili bilgiler aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

Tablo 5. Türk Devletleri Banka Birlikleri Konseyi Toplantı Temaları

Tarih	Yer	Tema
1. Toplantı (04/11/2022)	İstanbul	Türk Devletleri Banka Birlikleri Konseyi İşbirliği Anlaşması imzalandı. Konsey organlarının belirlendiği toplantıda, üye ülkelerin iş birliğinin geliştirilmesi için her türlü çabanın gösterileceği paylaşılarak, muhabir ilişkilerinin geliştirilmesi, teknoloji ve ödemeler sistemleri konularında çalışmaların detaylandırılmasına karar verilmiştir.
2. Toplantı (22/03/2023)	Çevrim İçi	Toplantıya katılan üye banka birlikleri temsilcileri yapılacak çalışmalar konusunda fikir alışverişinde bulundu. Konseyin kamuoyuyla paylaşacağı istatistiki çalışmaların içeriği ile bir sonraki toplantıda ele alınacak bankacılık ve finans alanındaki konulara dair değerlendirmeler yapılmıştır.
(30/05/2023)	Çevrim İçi	“Muhabir Bankacılık İlişkilerinde Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar” başlıklı çevrim içi seminer düzenlenmiştir. Bu seminerle birlikte muhabir bankacılık ilişkileri açısından finansal suçlar ve terörizmle mücadelenin riskleri ve muhabir bankacılık ilişkilerinin yönetilmesi ile kaynakları konularında katılımcılara önemli bilgiler aktarılmıştır.
3. Toplantı (13/06/2023)	Azerbaycan	Toplantıda, finans ve bankacılık ekosisteminin geliştirilmesi, yenilikçi çözümler, dijital finans teknolojileri, eğitim ve güvenlik alanlarında iş birliklerinin geliştirilmesi ve deneyim alışverişinde bulunulması konuları değerlendirilmiştir.
(21/11/2023)	Çevrim İçi	Risk Yönetimi başlıklı eğitim düzenlenmiş ve eğitimde birlik üyelerine piyasa riskinin ölçülmesi, piyasa risklerinin tespiti, korelasyon modellemesi ve kredi riskinin yönetilmesi çerçevesinde bilgiler paylaşılmıştır.
(5-6/12/2023)	İstanbul	Finans ve Teknolojiler Zirvesi adı altında düzenlenen zirvede 57 konuşmacı 9 panelde katılımcılarla bilgi ve değerlendirmelerini paylaşmıştır.
(16-19/04/2024)	Özbekistan	Özbek bankacılara yönelik bir eğitim serisi düzenlenen toplantılarda 16-17 Nisan tarihlerinde “Risk Yönetimi”, 18-19 Nisan tarihlerinde ise “Uluslararası Finansal Raporlama Standartları” hakkında bilgiler aktarılmıştır.

4.Toplantı (7/05/2024)	Özbekistan	Finansal trendler konulu düzenlenen konferansta finansal teknolojiler, dolandırıcılıkla mücadele ve İslami bankacılık konuları ele alınmıştır.
(23/09/2024)	İstanbul	Türkiye Bankalar Birliği ve Türkiye Katılım Bankaları Birliği ev sahipliğinde, Türk Devletleri Banka Birlikleri Konseyi (TDBBK) çalışmaları kapsamında İstanbul'da bir hafta süreyle "İslami Bankacılık ve Finans Eğitimi" düzenlenmiştir. Konseye üye ülkelerdeki bankacıların mesleki gelişimine katkıda bulunmak ve finansal kuruluşlar arasındaki iş birliğini geliştirmek amacıyla düzenlenen eğitim kapsamında, Türkiye ve dünyada katılım bankacılığı, uluslararası İslami finans kuruluşları, İslami finansal sözleşmeler, katılım bankacılığı sermaye piyasası ürünleri, fon toplama ve kullandırma ürün ve hizmetleri başlıklarında eğitimler verilmiştir. Katılımcılara sınıf eğitimlerinin yanı sıra; yerinde bilgi vermek, saha çalışması yapmak amacıyla banka ziyaretleri de gerçekleştirilmiştir.

Kaynak: TDT Banka Birlikleri Konseyi (2024) verilerinden yararlanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere Türk Devletleri Banka Birlikleri Konseyi, Türkiye'nin sahip olduğu mesleki bilgi ve deneyimi diğer üye ülkelere aktarmak için, çevrim içi ve yüz yüze olmak üzerine yoğun bir eğitim faaliyetleri yürütmektedir. Bu kapsamda 4 ana toplantı ve 5 ara toplantı gerçekleştirilmiştir. Toplantıların temaları güncel küresel finans sisteminin gerekliliklerinin (risk, güvenlik, yeni trendler ve ödeme sistemleri ile teknoloji ve ürünler, vb.) üye ülkeler tarafından benimsenmesinin sağlanması şeklinde özetlenebilir.

2.2. Türk Devletleri Teşkilatı Üye Ülkeleri Merkez (Ulusal) Bankaları Konseyi

6 Kasım 2024 tarihi itibarıyla Türk Devletleri Teşkilatı'nın Bışkek'teki 11. Zirvesinde Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankası, Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal Bankası, Kırgız Cumhuriyeti Ulusal Bankası, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası

ve Özbekistan Cumhuriyeti Merkez Bankası arasında imzalanan Mutabakat Zaptı ile Türk Devletleri Teşkilatı Üye Ülkeleri Merkez (Ulusal) Bankaları Konseyi'nin kurulmasına karar verilmiştir (T.C. Merkez Bankası, 2024).

2.3. Türk Devletleri Arasında "Dijital İpek Yolu": Fintek İş Birliği Platformu

Fintek, "finans" ve "teknoloji" terimlerinin birleşimi ile ifade edilen finansal teknolojidir. Bu alanındaki iş birliğini ve dayanışmayı Türk dünyasına taşıyarak küresel rekabette önemli avantajlar sağlamak adına "Dijital İpek Yolu" olarak nitelendirilen ve 9 Ekim 2024 tarihinde İstanbul'da gerçekleşen imza töreniyle Türk Devletleri Fintek İş Birliği Platformu kurulmuştur (Türkiye Ödeme ve Elektronik Para Kuruluşları Birliği, 2024).

Platformun kuruluşunda ülkeleri adına imzaları Türkiye Ödeme ve Elektronik Para Kuruluşları Birliği (TÖDEB), Azerbaycan Fintek Derneği (AzFina), Özbekistan Fintek Derneği, Kazakistan Ödeme Kuruluşları Derneği, Kırgızistan E-Ticaret Derneği atmıştır (T.C. Cumhurbaşkanlığı Finans Ofisi, 2024).

2.4. Türk Yatırım Fonu

Türk yatırım fonu, 16 Mart 2023'de Ankara'da organize edilen TDT Olağanüstü Zirvesi'nde imzalanan bir anlaşma ile kurulmuştur (Türk Devletleri Teşkilatı, 2023). Kurucu ülkeler Türkiye, Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan'dır. Fonun merkezi İstanbul'dadır. Fakat Governörler Kurulu kararıyla diğer ülke topraklarında da şubeler açılabilmektedir (www.resmigazete.gov.tr, 2023). Fonun ilk etapta 20 yıl süreyle faaliyette kalması planlanmakla beraber Governörler Kurulu kararıyla faaliyet süresinin belirli bir zamanda sonlandırılması ya da uzatılması da mümkündür. Ayrıca fonun çalışma dili İngilizce olarak seçilmiştir.

Türk Yatırım Fonu'nun amacı TDT üye ülkeleri arasında hem bölgesel bazda iç ticareti geliştirmek hem de yatırım iş birliğini

güçlendirip, ekonomik faaliyetleri destekleyerek üye ülkelerin ekonomik büyümesine ve kalkınmasına katkı sağlamaktır (www.resmigazete.gov.tr, 2023). Bu kapsamda tarımdan turizme, altyapıdan yenilenebilir enerji kaynaklarına, bilişim, lojistik vb. farklı sektöre ait çeşitli ortak projelerin desteklenmesi öngörülmektedir (Türk Kazak İş İnsanları Birliği, 2023). Ek olarak iklim krizi ve daha sürdürülebilir bir dünya hedefleri çerçevesinden bakıldığında özellikle Türk Yatırım Fonu'nun yeşil ekonomilere geçişi desteklemeyi amaçlayan projelere de öncelik vermesi göze çarpan önemli unsurlardan biridir.

Türk Yatırım Fonu girişimi Türk dünyası entegrasyonuna katkı sağlayacak unsurlardan biri olarak değerlendirilmektedir. Hatta zaman zaman “Türk Dünyasının Uluslararası Para Fonu” ya da “Dünya Bankası” benzeri bir yapılanma olarak da anılmaktadır (Özsoy, 2023). Bunun altında yatan neden ise özellikle gelecekte TDT üyeleri arasında olası bir blok oluşturma karar aşamasında Türk Yatırım Fonu girişiminin önemli yapı taşlarından biri olacağı düşüncesidir (Yılmaz, 2024). Fakat bu noktada dikkat çeken hususlardan bir diğeri de Türk Yatırım Fonu'nun üye ülkeler tarafından “eşit sermaye katkısı ve eşit oy hakkı” ilkesi çerçevesinde kurulmasına karar verilmiş olmasıdır (Bloomberg HT, 2023). Bu çerçevede kurulan fonda kurucu 5 ülkenin her biri %20 pay ile eşit pay hakkına sahiptir. İlk etapta 500 milyon dolar sermaye ile kurulmasına karar verilen fonda her bir üye ülkenin fona 100 milyon dolar eşit katkı sağlaması planlanmıştır (Yeşil Ekonomi, 2023). Bu özelliği Türk Yatırım Fonunu farklılaştırmaktadır. IMF tarzı bir yapılanma ile kıyaslandığında Türk Yatırım Fonunun daha adil bir katılım oranı sunduğu açıkça görülmektedir. IMF'de her bir üyenin oy hakkı; üyeler arasında eşit olarak dağıtılmış olan temel oy hakkı ile kotaya dayalı oy hakkının toplamına eşittir (IMF, 2024) ve oy gücünde belirleyici etken ülkelerin kotalarıdır (Eğilmez, 2012). ABD, IMF'de oy çoğunluğuna sahip ülkedir. Bu durum ABD'nin karar gücünü artırırken gelişmekte olan ülkelerin IMF'deki payları düşünüldüğünde karar

verme mekanizmasında etkin olamamalarına neden olmaktadır ve bu açıdan da eleştirilmektedir (Mangır, 2023).

Sonuç

Uluslararası organizasyonların kuruluşu, ilgili devletlerin gösterdiği irade ile başlamaktadır. Ayrıca organizasyon geliştirmenin uzun vadeli bir yaklaşımla ortaya koyduğu kimlik, norm, yapı ve kurumsal kültürle üye devletlerin çevre devletlerle etkileşimini belirleyen çok boyutlu dinamik bir süreç olduğu bilinmektedir (Emeklier vd., 2022). Tarihî bağların yanı sıra Türkiye'nin TDT üye ülkeleri ile ilişkilerini eşit ve egemen devletlerarasındaki ilişkiler zemininde yürütmeye önem göstermesi, ilişkilerde ciddi mesafe alınmasını ve karşılıklı iyi niyet ve güvenin oluşmasını sağladığı görülmektedir. Türkiye'nin batı eksenli dış politikasında aşınmaların yaşandığı bir dönemde gelişen TDT, Türkiye'nin dış politikasında önemsendiği bir konumda görünmektedir. Yaşanan süreçler itibarıyla Türkiye'nin sosyal ve kültürel etkileşiminin Türkistan coğrafyasıyla yoğun olduğu bilinmektedir. Ancak geçmişte ihmal edildiği tespit edilen birçok alanda (askerî, siyasi, ekonomik, vb.) bugün yeni ilişkiler geliştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu noktada TDT'nin yapı itibarıyla yeni bir organizasyon oluşu zirve ve toplantılarla gerçekleştirilen faaliyet ve etkinliklerin sadece niyet beyanından öteye geçmesi gerekmektedir. Kısaca TDT'nin rasyonel bir zeminde etkinlik ve verimliliği karşılıklı artırmak amacıyla yeni oluşumların gerçekleşeceği bir ekosistem olarak ortaya çıkması pek de yanlış bir beklenti olmamaktadır. TDT'nin karşılaşacağı fırsat ve tehditler, hem organizasyonun sınırlarını ve potansiyelini test etmesini sağlayacak, hem de rüştünü gerçekleştirmeye imkân verecektir (Emeklier vd., 2022). Çalışmada ifade edildiği üzere TDT üye ülkelerinin ekonomik hazır bulunuşlukları ve küresel sisteme entegrasyon kabiliyetleri farklılık göstermektedir. TDT bünyesinde gerçekleştirilecek birçok çalışma alanları ve projelere üye ülkelerin girdileri farklılık göstermekle birlikte, sürecin sonunda

faaydalanacağı çıktılarda farklı olacaktır. Bu noktada tarımdan turizme, dış ticaretten enerjiye ortaya konulan kümülatif çabanın, akıbeti belirleyeceği söylenebilir. Dolayısıyla TDT'nin ekonomik iş birliğinin alt boyutu olan finans ve bankacılık alanı için de aynı argümanlar geçerlidir. Ancak finans ve bankacılık alanında hayata geçirilen birçok etkinliğin de olduğu ortadadır. Bu etkinlik ve çabalara kısa sürede faaliyete geçirilen Türk Devletleri Banka Birlikleri Konseyi, Türk Devletleri Teşkilatı Üye Ülkeleri Merkez (Ulusal) Bankaları Konseyi, "Dijital İpek Yolu": Fintek İş Birliği Platformu ve hepsinden önemlisi Türk Yatırım Fonu'nun ciddi bir sermayeyle kuruluşu örnek gösterilebilir. Dolayısıyla finans ve bankacılık alanındaki çabaların bir niyet beyanı faslı olmanın çok ötesine geçtiği bu çalışma ile tespit edilmektedir. Bankacılık sektörünün dijitale taşındığı günümüzde fintek uygulamaları ve ödeme sistemleri alanında entegrasyon çabalarının hızlı reaksiyon alışı, değişen paradigmanda avantaj sağlayacak bir konum yaratabilir görünmektedir. Ayrıca Türk Devletleri Banka Birlikleri Konseyi'nin özellikle küresel sisteme entegrasyon, muhabir ilişkiler, mali suçlar, risk yönetimi ve yeni finansal ürün ve hizmetler konularındaki eğitim ve deneyim paylaşımına aracılık fonksiyonu, fintek uygulamalarıyla birlikte değerlendirildiğinde katalizör bir etki yaratacağı öngörülebilmektedir. Henüz TDT'nin ortak para birimine geçiş konusunda bir beyanı olmamasına rağmen, Türk Devletleri Teşkilatı Üye Ülkeleri Merkez (Ulusal) Bankaları Konseyi'nin kuruluşu, en azından ve şimdilik Güvernörler düzeyinde eşgüdömlü hareket etme imkânı sağlayabilecektir. Nihayet Türk Yatırım Fonu'nun kuruluşu birçok açıdan çok yol kat edildiğinin ciddi kanıtıdır. Bu kanıt uzaktan bakan kimileri için IMF veya Avrupa Merkez Bankası, kimileri için Dünya Bankası veya Kalkınma ve Yatırım bankaları hüviyetinde görünmektedir. Ulusal egemenliğin en görünür yegâne nişanının iktisadi bağımsızlık olduğu tecrübe ile aktarılmış genetik bir miras olarak hala Türk ulusunun zihninde yer ettiği bilinmektedir. Dolayısıyla hayal edilen ortak bir gelecek vizyonuna ulaşmak adına özelleştirilmiş adımların en ciddilerinden

biri olan Türk Yatırım Fonu'nun eşit sermaye ve eşit oy hakkıyla kurulması, TDT'nin, 20. yüzyılda kurulan uluslararası örgütlerin muadili olmanın çok ötesinde bir motivasyonla, yeni yüzyılın bekleneni olduğunun emarelerini taşıdığı söylenebilir.

Kaynakça

- Akçapa, M. (2023). Türk Devletleri Teşkilatı'nın Tarihsel Gelişimi: Teşkilatın Dünü, Bugünü ve Yarını. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 11(34): 473-491.
- Aksu, İ.F. (2021). "Sunuş". İçinde: Bağımsızlıklarının 30. Yılında Türk Devletleri Ekonomik, Politik ve Sosyal Dönüşüm. (Editörler: Çevik, S. & Turan, E.) Ankara: Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı (TASAV) Yayınları, 15-17.
- Aydilek, E. (2022). Türk Devletleri Teşkilatının Siyasi ve Ekonomik Potansiyeli. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 5(3): 716-728.
- Bağcı, K., Tintin, C., Türbedar, E. (2021). Trade And Investment Relations Among The Turkic Council Member States Recent Trends and Prospects For Deepening Economic Relations.(Ömer Kocaman, Ö., Pan, Ö. And Türbedar, E.) İstanbul: Öner Matbaa.
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu, (2024) <https://www.bddk.org.tr/KurumHakkinda/Detay/25> (erişim: 20.11.2024).
- Baransel, A. (1993). Çağdaş Yönetim Düşüncesinin Evrimi (3 Baskı). İstanbul: Avcıol Basım Yayın.
- Bloomberg HT (2023). Türk Yatırım Fonu Kuruluş Anlaşması Resmi Gazete'de, <https://www.bloomberght.com/turk-yatirim-fonu-kurulus-anlasmasi-resmi-gazete-de-yayimlandi-2341891> (erişim: 17.11.2024).
- Çevik, S. ve Turan, E. (2021). "Bağımsızlıklarının 30. Yılında Türk Devletleri". İçinde: Bağımsızlıklarının 30. Yılında Türk Devletleri Ekonomik, Politik ve Sosyal Dönüşüm. (Editörler: Çevik, S. & Turan, E.) Ankara: Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı (TASAV) Yayınları, 19-31.
- Çınar, Y. ve Uzun, Y. U. (2023). Köklü Geçmişten Güçlü Geleceğe Türk Devletleri Teşkilatı: Küresel Ekonomik-Siyasal Potansiyeli ve Teşkilatın Geleceğine Dair Öngörüler. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(ÖS): 141-156.
- Drucker, P. F. (1994). Kapitalist Ötesi Toplum. (B. Çorakçı, Çev.) İstanbul: İnkılap Kitapevi.
- Eğilmez, M. (2012). Özetle IMF ve Türkiye. <https://www.mahfiegilmez.com/2012/07/ozetle-imf-ve-turkiye.html> (erişim: 20.11.2024).
- Emekler, B. ve Taş, T., Yılmaz, K. Ç. (2022). Türk Devletleri Teşkilatı: Bütünleşme Sürecine Nereden Başlamalı ve Ne Yapmalı?. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*: 73-107.

- Erkiner, H. H., & Eray, İ. (2022). Uluslararası hukuk bakımından bir uluslararası örgüt olarak Türk Devletleri Teşkilatı. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*: 217-250.
- Ferguson, N. (2019). *Paranın Yükselişi Dünyanın Finansal Tarihi* (7 Baskı). (B. Pala, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- IMF (2024). [www.imf.org/https://www.imf.org/en/About/Factsheets/Sheets/2022/How-the-IMF-makes-decisions](https://www.imf.org/en/About/Factsheets/Sheets/2022/How-the-IMF-makes-decisions) (erişim: 20.11.2024).
- Kasım, M. (2021). "Orta Asya Ülkelerinde Kalkınma Politikaları ve Ekonomik Gelişme". İçinde: *Bağımsızlıklarının 30. Yılında Türk Devletleri Ekonomik, Politik ve Sosyal Dönüşüm*. (Editörler: Çevik, S. & Turan, E.) Ankara: Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı (TASAV) Yayınları, 31-63.
- Kocatepe, Ö. F. (2022). *Türk Devletleri Teşkilatı Politik ve Askerî İş Birliği*. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Koçel, T. (2018). *İşletme Yöneticiliği* (17 b.). İstanbul: Beta Basım Yayın.
- Korkmaz, Ö.F. (2018). "Cumhuriyet Dönemi Türk Bankacılık Tarihi". İçinde: *Cumhuriyet Dönemi İşletmecilik Tarihi*, (Editör: Genç, K.Y.) Ankara: Gece Kitaplığı.
- Mangır, F. (2023). *Türk Devletlerine Taze Kan: Türk Yatırım Fonu. Z Raporu*. <https://www.zraporu.com/gundem/turk-devletlerine-taze-kan-turk-yatirim-fonu/> (erişim: 20.11.2024).
- Özsoy, B. (2023). "Türk Dünyası Söylemi". İçinde *Türk Devletleri Teşkilatı'nın Rolü ve Önemi*. *Anasay* (25), 40-55.
- Polanyi, K. (2010). *Büyük Dönüşüm Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*. (A. Buğra, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sarıkaya, Y. (2023). *Cumhuriyetin 100. Yılında Türk Dünyasının Genel Durumu*. *Demokrasi Platformu*, 12(39): 279-301.
- Soğukoğlu Korkmaz, S. (2022). "Küresel Sermayenin Finansal Piyasalardaki Rolü". İçinde: *Sosyal Bilimlerde Disiplinlerarası Akademik Çalışmalar*, (Editörler: Terzioğlu, D. & Soğukoğlu Korkmaz, S.) Konya: Eğitim Yayınevi, 35-53.
- Syzdykova, A. (2021). "Orta Asya Ülkelerinin Ekonomik Performanslarının Değerlendirilmesi". İçinde: *Bağımsızlıklarının 30. Yılında Türk Devletleri Ekonomik, Politik ve Sosyal Dönüşüm*. (Editörler: Çevik, S. & Turan, E.) Ankara: Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı (TASAV) Yayınları, 63-115.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Finans Ofisi (2024). "Türk Devletleri Fintek İş Birliği Platformu" İmza Töreni Finans Ofisimizin Himayesinde Yapıldı.

- <https://www.cbfo.gov.tr/haberler/turk-devletleri-fintek-birligi-platformu-imza-toreni-finans-ofisimizin-himayesinde-yapildi> (erişim: 15.11.2024).
- T.C. Merkez Bankası (2024). Türk Devletleri Teşkilatı Üye Ülkeleri Merkez (Ulusal) Bankaları Konseyine İlişkin Basın Duyurusu (2024-59), TCMB - Türk Devletleri Teşkilatı Üye Ülkeleri Merkez (Ulusal) Bankaları Konseyine İlişkin Basın Duyurusu (2024-59) (erişim: 20.11.2024).
- Topsakal İ., Zengin A. K., (2021). Türk Devletleri Teşkilatı: Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Çıktılar, Kriter Siyaset, Toplum ve Ekonomi Dergisi, Yıl:6, Sayı: 63. <https://kriterdergi.com/dis-politika/turk-devletleri-teskilati-siyasi-ekonomik-ve-kulturel-ciktilar> (erişim: 20.11.2024).
- Türk Devlet Teşkilatı İşbirliği Alanları (2024). <https://www.turkicstates.org/tr/isbirligi-alanlari>.
- Türk Devletleri Banka Birlikleri Konseyi (2024). <https://www.tdbbk.org/tr/istatistikler/uye-istatistikleri/4593>, (erişim: 15.11.2024).
- Türk Devletleri Teşkilatı (2011). Teşkilatın Tarihçesi, <https://www.turkicstates.org/tr/organizasyon-tarihcesi>, (erişim: 13.11.2024).
- Türk Devletleri Teşkilatı (2024). Türk Yatırım Fonu. <https://www.turkicstates.org/tr/partner-detay/turk-yatirim-fonu> (erişim: 14.11.2024).
- Türk Kazak İş İnsanları Birliği (2023). Türk Yatırım Fonu'nun resmi açılışı yapıldı. <https://tukib.kz/haber/turk-yatirim-fonunun-resmi-acilisi-yapildi> (erişim: 17.11.2024).
- Türkiye Ödeme ve Elektronik Para Kuruluşları Birliği (2024). Türk Devletleri Arasında "Dijital İpek Yolu": Fintek İş Birliği Platformu Resmen Kuruldu. <https://todeb.org.tr/detay/turk-devletleri-arasinda-dijital-ipek-yolu-fintek-is-birligi-platformu-resmen-kuruldu/710/> (erişim: 10.11.2024).
- www.resmigazete.gov.tr (13.12.2023). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2023/12/20231213-2.pdf>, (erişim: 14.11.2024).
- Yeşil Ekonomi (2023). Türk Yatırım Fonu Kuruluş Anlaşması yayımlandı. <https://yesilekonomi.com/turk-yatirim-fonu-kurulus-anlasmasi-yayimlandi/> (erişim: 14.11.2024).
- Yılmaz, E. (2024). Türk Yatırım Fonu Üye Devletler Arasındaki Ticareti Geliştirecek. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/turk-yatirim-fonu-uye-devletler-arasindaki-ticareti-gelistirecek/3230024> (erişim: 20.11.2024).

DÜŞÜNCE DÜNYASINDA TÜRKİZ

Ulusal Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi

Yıl/Year: 15 • Sayı/No: 3 • Aralık/December 2024

ISSN: 1309-601X

FIRTINALI YILLAR: DOĞU TÜRKİSTAN'I CUMHURİYETE HAZIRLAYAN SÜREÇ

*Stormy Years: The Process That Prepared East Turkestan for the
Republic*

Zeynep AYDOĞAN

Bilim Uzmanı, İstanbul.

zeynepaydogan3418@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2149-4321

Makalenin Türü: Araştırma Makalesi

Gönderim Tarihi: 29.11.2024

Kabul Tarihi: 26.12.2024

DOI: 10.59281/turkiz.1593602

Kaynak göstermek için:

Aydoğan, Z., (2024). Fırtınalı Yıllar: Doğu Türkistan'ı Cumhuriyete Hazırlayan Süreç. *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 15(3): 495-525.

İletişim / Contact

29 Ekim Caddesi 2654. Sokak No: 1 Gölbaşı-Ankara/Türkiye

Tel: +90 312 460 1779 • Faks: +90 312 460 1789

www.tasav.org • iletisim@tasav.org • turkiz.dergi@tasav.org

FIRTINALI YILLAR: DOĞU TÜRKİSTAN'I CUMHURİYETE HAZIRLAYAN SÜREÇ

*Stormy Years: The Process That Prepared East Turkestan for the
Republic*

Zeynep AYDOĞAN

Bilim Uzmanı. İstanbul.
zeynepaydogan3418@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2149-4321

Özet

Doğu Türkistan, Mançu-Qing Hanedanlığı tarafından 1884 yılında bölgeye Xinjiang ismi verilmesi sonucu tamamen Çin hakimiyeti altına girmiştir. 1911 yılında Çin'de yaşanan iç çatışmalar, Xinhai Devriminin gerçekleşmesine ve Mançu-Qing İmparatorluğu'nun yıkılarak yerine Çin Cumhuriyeti'nin kurulmasına neden olmuştur. İhtilalin etkileri Doğu Türkistan'a da yansımış ve yönetim değişimi sonrası Doğu Türkistan, umumi valiler tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Merkezî otorite tarafından denetlenmeyen Doğu Türkistan, umumi valilerin keyfi uygulamalarına tabi tutulmuştur. Bu makalede, Doğu Türkistan'da Çin yönetiminin baskıcı politikaları ve bu politikalara karşı verilen direnişin detaylarına odaklanılmaktadır. Çalışmada Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasını mümkün kılan tarihsel, siyasi ve toplumsal gelişmelerin neler olduğu sorusu üzerinde durulmuş aynı zamanda Çin'de yaşanan iç kargaşa ortamında Doğu Türkistan aydınları ve toplumun önde gelenlerinin nasıl bir mücadele yolunu tercih ettiklerini anlamak, Uygur bağımsızlık tarihinin söz konusu kesitini tarihî veriler ve siyasi söylemler doğrultusunda ortaya koymak amaçlanmıştır. Çin'in bölgedeki Türk halklarına yönelik uyguladığı baskı, şiddet ve tasfiye siyaseti, Doğu Türkistan'ın kültürel ve dinî yapısını tehdit etmiş, bölge halkının özgürlük

mücadelesini tetiklemiştir. Jin Shuren'in umumi valilik yaptığı 1931 yılında başlayan Kumul Ayaklanması, bu dönemin önemli bir direniş örneği olup, Uygurların Çin yönetimine karşı verdiği mücadeleyi yansıtmaktadır. Kumul Ayaklanması'nın etkisi 1933 yılına gelindiğinde diğer Uygur bölgelerine de yayılmıştır. Bu doğrultuda Mahmut Muhiti önderliğinde Turfan'da ve Mehmet Emin Buğra öncülüğünde Hoten'de ayaklanmalar başlatılmıştır. Ayaklanmaların yaşandığı esnada, Doğu Türkistan'ın iki önemli merkezi olan Urumçi ve Kaşgar'da meydana gelen gelişmeler de incelenmiştir. Bu süreç, Doğu Türkistan halkının bağımsızlık ve özgürlük mücadelesini güçlendirirken, aynı zamanda Cumhuriyetin kurulmasına giden yolu da hazırlamıştır. Nitekim Hoten Ayaklanması sonucu kurulan "Hoten İslam Hükümeti" daha sonra Sabit Damolla'nın Kaşgar'a geçmesiyle birlikte burada "Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti" ismiyle varlığını ilan edecektir.

Anahtar Kelimeler: Kumul, Turfan, Hoten, Ayaklanma, Doğu Türkistan.

Abstract

East Turkestan came entirely under Chinese control in 1884 when the Manchu-Qing Dynasty renamed the region as Xinjiang. The internal conflicts in China in 1911 led to the Xinhai Revolution, resulting in the collapse of the Manchu-Qing Empire and the establishment of the Republic of China. The effects of the revolution also reached East Turkestan, and after the regime change, the region began to be governed by general governors. Unsupervised by the central authority, East Turkestan was subjected to the arbitrary practices of these governors. This article focuses on the oppressive policies of Chinese rule in East Turkestan and the resistance efforts against these policies. The study focuses on the question of what historical, political, and social developments enabled the establishment of the Islamic Republic of East Turkestan. It also aims to explore the strategies of struggle adopted by East Turkestan intellectuals and prominent members of society during the period of internal turmoil in China and to present this specific chapter of Uyghur independence history based on historical data and political discourses. China's oppression, violence, and elimination policies targeting the Turkic peoples in the region threatened East Turkestan's cultural and religious structure and triggered the people's struggle for freedom. The Kumul Rebellion, which began in 1931 under the governorship of Jin Shuren, stands as a significant example of resistance during this period, reflecting the Uyghur struggle against Chinese rule. By 1933, the impact of the Kumul Rebellion had spread to other Uyghur regions. Consequently, uprisings led by Mahmut Muhiti in Turfan and Mehmet Emin Buğra in

Hotan were initiated. Developments in Urumqi, the capital of East Turkestan, and Kashgar, the symbol of independence, during the struggle led by East Turkestan fighters on these fronts are also examined. This process not only strengthened the independence and freedom struggle of the people of East Turkestan but also paved the way for the establishment of a republic. Following the Hotan Uprising, the "Hotan Islamic Government" was established, which later declared its existence as the "East Turkestan Islamic Republic" under the leadership of Sabit Damolla in Kashgar.

Keywords: Kumul, Turfan, Hotan, Rebellion, East Turkestan.

Giriş

Büyük Türkistan sınırları içinde yer alan Doğu Türkistan, 1878 yılında Çin İmparatorluğu'na bağlanmış ve 1884 yılında bölgeye Çince "yeni toprak" anlamına gelen Xinjiang adı verilmiştir. 1911 yılında Çin'de yaşanan iç savaş ile birlikte iktidarda olan Mançu hanedanının hakimiyeti sona ermiştir. Uygur Türklerinin yüzyıllardır yaşadığı Doğu Türkistan toprakları, Çin'in egemenlik politikaları altında uzun yıllar süren bir direnişin merkezi olmuştur. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Çin Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte, bölgedeki halklar Çin yönetiminin baskı, asimilasyon ve kültürel yıkım politikalarına maruz kalmışlardır. Bu dönemde, Doğu Türkistan'da yaşanan çeşitli isyanlar, sadece bölgedeki halkın Çin'e karşı verdiği tepkileri değil, aynı zamanda bağımsızlık ve özgürlük mücadelesinin de bir simgesi hâline gelmiştir.

Bugün dünyanın en büyük güçlerinden olan Çin, eski devlet geleneklerine sahip olduğu gibi keşmekeşli ve hareketli tarihiyle bilinmektedir. 20. yüzyılda yaşanan siyasi gelişmeler, değişim ve dönüşümler Çin'in sol totaliter rejim olarak ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Çin Halk Cumhuriyeti bir devlet olarak bu rejimin tüm özelliklerini (Aleskerov, 2007) ihtiva etmektedir. Bahsi geçen

değişim süreçleri Doğu Türkistan Türkleri üzerinde de şiddetli etkisini göstermiştir.

Çin Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinin ardından Doğu Türkistan'da bölge halkının kültürel kimliğini, dinî inançlarını ve sosyal yapısını tehdit eden Umumi Valiler Dönemi başlamıştır. 1933'teki "Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti" kuruluncaya dek sırasıyla 1912-1928 yılları arasında Yang Zengxin, 1928-1933 yılları arasında Jin Shuren ve 1933'ten itibaren ise Sheng Shicai Doğu Türkistan'da Umumi Valilik görevini icra etmiştir. Umumi valiler her ne kadar Çin Cumhuriyeti'ne bağlılıklarını bildirmiş olsa da bu bağlılık sözde kalmış ve bölgeyi tamamen kendi keyfi yönetim şekilleri ile yönetmişlerdir. Özellikle, Yang Zengxin'in öldürülmesi sonucu iktidara gelen Jin Shuren döneminde zulüm ve baskının boyutu bir kat daha artmış ve bu durum Doğu Türkistan'ın dört bir yanında isyanların patlak vermesine neden olmuştur (Aydoğan, 2023). Bu yıllarda iktidar Han Çinlileri tarafından sıkı bir şekilde tutulmuş ve bölgede endüstriyel ilerleme sağlanamamıştır. Ayrıca başta Müslüman Türkler olmak üzere Çin'deki hemen hemen tüm dinlere verilen özgürlükler ellerinden alınmıştır (Baez, 2020).

Çinli idarecilerin baskı ve şiddetine karşı ilk tepki 1931 yılında Kumul'da ortaya çıkmıştır. Hoca Niyaz Hacı önderliğinde başlatılan Kumul Ayaklanması, aynı zamanda halkın kültürel ve dinî kimliklerini koruma çabalarını da simgelemiştir. Bir süre Kumul sınırlarının ötesine geçemeyen ayaklanmanın yankıları nihayet 1933 yılında Turfan ve Hoten gibi şehirlerde de duyulmaya başlamıştır. Çin yönetimine karşı başlatılan direnişin Turfan'daki temsilcisi Mahmut Muhiti iken, Hoten'de öne çıkan isim ise Mehmet Emin Buğra ve Sabit Damolla'dır (Həsənli, 2024). 1933 yılındaki Hoten Ayaklanması şehrin tamamen ele geçirilmesi ile önemli Uygur aydınları olan Sabit Damolla ve Mehmet Emin Buğra burada bir devlet kurmayı düşünmüştür. Bu doğrultuda "Hoten İslam Cumhuriyeti" ilan edilmiştir (Aydoğan, 2023).

Kumul Ayaklanması'nın gerçekleştiği dönemde Jin Shuren'in itibarı sarsılmış ve Sovyetler Birliği'nin de desteği ile merkezinin

Urumçi'de bulunan Umumi Valilik makamına Sheng Shicai geçmiştir. Turfan ve Hoten ayaklanmaları gibi Urumçi'de de Tungan birlikleri Çin yönetimine karşı birkaç saldırı girişiminde bulunmuştur. Bağımsızlığın simgesi olan Kaşgar'da ise direnişin ilk ayak sesleri Uygurlar, Kırgızlar ve Tunganlar'ın iş birliği yapmasıyla duyulmaya başlamıştır. İlk adımları Hoten'de atılan devlet kurma girişimi Sabit Damolla'nın hükümeti Kaşgar'da kurmanın daha doğru olacağını ileri sürerek Kaşgar'a gelmesiyle burada tamamlanmıştır. Nitekim bu süreçte kurulmuş olan "Genç Kaşgar Partisi" ile iş birliği yapılarak Kaşgar'da Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti ilan edilmiştir (Aydoğan, 2023).

Bu makalede, bağımsızlık mücadelesine giden yolda Doğu Türkistan'ı cumhuriyete hazırlayan sürece odaklanılmıştır. Nitekim başlangıçta Çin baskıcı rejimine karşı Kumul'da başlatılan direniş hareketi bir süre sonra Doğu Türkistan'ın Turfan ve Hoten şehirlerine de sıçrayarak bağımsızlık hareketine dönüşmüş ve bağımsızlığın ilanıya nihayete ermiştir. Cumhuriyetin ilanından önceki bu süreç; Çin'in baskıcı politikalarının tarihsel bağlamını ortaya koymak, bölge üzerindeki kontrol artırılmaya çalışılırken halk tarafından nasıl bir tepki ile karşılaşıldığını görmek, Uygur Türklerinin özgürlük mücadelesini anlamak ve uygulanmakta olan baskıcı politikalar karşısında ulusal ve kültürel kimliğin nasıl savunulduğunu anlamak açısından oldukça elzemdir. Çalışma hazırlanırken konuya ilişkin birincil ve ikincil kaynaklar taranarak süreç takibi yöntemi kullanılmıştır.

1. Çin Yönetiminin Baskı, Şiddet ve Tasfiye Siyaseti

Çin egemenliğindeki Türkistan'da 1877 yılına dek bağımsız olarak hüküm süren Yakup Bey'in 1878 yılındaki ölümünün ardından bölge Çin'in tam hakimiyeti altına girmiştir (Wariko, 2020). 18 Kasım 1884 tarihinde Doğu Türkistan bölgesine Xinjiang (Yeni Toprak)¹ ismi verilerek Mançu İmparatorluğu'nun (Qing

¹ Tarih boyunca birçok kez Çin ve Rusların istilasına uğramış olan Doğu Türkistan toprakları 1878 yılında bütünüyle Çin işgaline maruz kalmıştır. 1884

Hanedanlığı) bir eyaleti olduğu ilan edilmiştir. Mançu-Qing Hanedanlığı 1911 yılında gerçekleşen Xinhai Devrimi² ile yıkılmış, yerine milliyetçi Çin Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu gelişme ile Doğu Türkistan, 1911-1928 yılları arasında Vali Yang Zengxin, 1928-1933 yılları arasında ise Jin Shuren tarafından Çin'den bağımsız bir şekilde yönetilmiştir. Bu yıllarda halk baskı ve şiddete maruz kalmış, eğitimden mahrum bırakılmış, özgür dünyadan soyutlanmış ve yoksulluğa mahkûm edilmiştir (Çakan, 2020). Çin milliyetçi devrimcileri “Çin milletinin” sadece “Han Çinlilerinden” oluştuğunu; büyük bir ulus ve ulus-devlet inşa etmenin Çin'deki diğer milletleri asimile etmekten geçtiğini düşünmüşlerdir (İnayet ve Ögdülmüş, 2020). Bu başlık altında Xinhai Devrimi'nin etkilerine ve Doğu Türkistan'daki Vali Yang Zengxin ve Jin Shuren dönemindeki baskılara değinilecektir.

Son zamanlarında gittikçe can çekişen ve topallayarak ilerlemeye çalışan Mançu İmparatorluğunda son kez bir imparator naibi atanarak, Pu-Yi isimli küçük bir çocuk idarenin başına geçirilmesi ile iyileşme adına birkaç reform³ hareketi başlatmıştır. Ancak, hanedanlığın attığı bu adımlar mevcut düzenden oldukça bunalmış olan Çinlileri yatıştırmaya yetmemiştir (Wright, 2011: 120). Çinli askerler, Wuchang'da sonraki dönemlerde “Double

yılında ise Çin-Mançu güçleri tarafından bölgeye “Xinjiang” ismi verilerek, diğer Türk yurtları ile bağlantıların kesilmesi amaçlanmıştır. Çince “yeni sınır, yeni toprak” anlamına gelmekte olan “Xinjiang” kelimesi bu tarihten itibaren Çinliler tarafından resmi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bölgede bulunan yerli halkın zorunlu olarak kullanmaya başlaması ise ÇKP dönemine tekabül etmektedir (Türkler, 2015).

² Xinhai Devrimi (1911-1912), Çin'de Mançu (Qing) Hanedanlığı'nı devirerek yaklaşık 2000 yıllık imparatorluk yönetimine son veren ve Çin Cumhuriyeti'nin kurulmasına yol açan bir devrimdir. Bu süreç, Çin'deki milliyetçi ve modernleşme hareketlerinin bir sonucudur.

³ Bu reformların yapılmasında en büyük katkı sahibi şüphesiz Japonya'dır. 1900 yılı sonrasında Çinli öğrenciler Tokyo'da yoğunlaşmış ve eğitimlerine burada devam etmiştir. İmparatorluğun son dönemlerinde oluşturulan reformlarda Japon danışmanların yanı sıra Tokyo'da eğitim görmüş Çinlilerin etkisi göz ardı edilemeyecek kadar büyüktür (Adıbelli, 2008).

Tenth Olayı"⁴ şeklinde anılacak olan ve Xinhai Devrimi'nin başlangıç dönemini ifade eden isyan ve protestoları başlatarak şehri tamamen ele geçirmiştir. Bir süre sonra ise, Çin'in orta ve güney eyaletleri de bu isyanlardan etkilenmiş ve harekete geçmiştir (Roberts, 1999: 206). Bu doğrultuda milliyetçi Sun Yat-sen ve Ko Lou Hui⁵ örgüt mensubu mevcut yönetimden bunalmış askerler tarafından 1911 yılında Nanjing'de imparatorluğa karşı bir ihtilal gerçekleştirilmiştir. Xinhai Devrimi olarak bilinen bu ihtilal neticesinde ülkenin çeşitli yerlerinde de isyanlar başlamış ve Mançu Hanedanlığı yıkılarak yeni bir cumhuriyet (Çin Cumhuriyeti) kurulmuştur. 12 Ocak 1912 tarihinde Nanjing merkezli Çin Cumhuriyeti'nin geçici başkanlığına Sun Yat-sen getirilmiş olsa da 10 Mart'ta yapılan bir antlaşma ile Yuan Şikai devlet başkanı olmuştur (Forbes, 1998: 19).

Xinhai Devrimi'nin ardından Dış Moğolistan Çin egemenliğini reddederek bağımsızlığını ilan etmiştir (Teziç, 2018: 507). Böyle bir ortamda, herkes istediği bölgede zorbalık yapmaya başlamış, çeteler kurularak toprak ağalarının desteğiyle küçük ordular oluşturulmuş ve eyaletlerde hüküm sürülmeye başlanmıştır (Özkay, 1967: 294). Çin'de cumhuriyetin ilanı, ülkede iç karışıklıkların patlak vermesine, siyasi otorite boşluğunun oluşmasına neden olmuş ve sonuç itibarıyla genel valilerin, buldukları bölgeleri herhangi bir kanun veya mevzuat gözetmeksizin, kişisel arzularına göre yönetmeye başlamalarına yol açmıştır (Küpoğlu, 2019: 23).

Ülke genelinde yayılan ihtilalin etkileri, hızla Doğu Türkistan'a da ulaşmış ve özellikle Urumçi ile İli vilayetlerinde bulunan milliyetçi Çinli subaylar, Mançu Hanedanlığına karşı isyanlar

⁴ Türkçe karşılığı "Çifte On" olan ve 10 Ekim 1911 yani 10.10.1911 tarihini ifade etmek için kullanılan bu terim, son imparatorluk döneminde gerçekleşmiş olan cumhuriyetin ilanını işaret etmektedir.

⁵ Literatürde "Ağabeyler Cemiyeti" olarak geçmekte olan örgüt, Çing hanedanlığı karşısında yer alan, hanedanlık aleyhinde faaliyetlerde bulunan güçlü ve gizli bir örgüttür (Forbes, 1998).

başlatmıştır. Başkent Urumçi'de çıkan isyanlar, Vali Yang Zengxin tarafından hızla bastırılarak isyancılar sürgüne gönderilmiş, işkenceye tabi tutulmuş hatta bazıları idam edilmiştir. İli vilayetinde çıkan ayaklanmalar ise Urumçi'nin aksine Mançu İmparatorluğu için tam bir hezimetle sonuçlanmış; milliyetçi ihtilalciler, Mançu İmparatorluğu tarafından atanan umumi Vali Yuan Ta-hua'yı göç etmeye zorlamış ve Tuğgeneral Yang Suan-hsü'nün liderliğinde yönetimi devralmışlardır. Yuan Ta-hua, Doğu Türkistan topraklarından ayrılmadan önce görevini ve tüm yetkilerini Yang Zengxin'e teslim etmiş; Yang Zengxin ise iktidara geldiği ilk üç yıl boyunca, kendisine karşıt olan İli vilayetindeki ihtilalciler ve Ko Lao Hui'ler ile anlaşmalar yaparak bölgedeki egemenliğini kabul ettirmeye çalışmıştır. Haziran 1912'de yapılan bir anlaşma ile kendisini Doğu Türkistan Genel Valisi olarak onaylatmayı başarmış ve İli vilayetini kendi yönetimine bağlamıştır. Bölgeyi çatışmaya mahal vermeden kontrol altına alarak siyasi anlamda büyük bir güç kazanan Yang Zengxin, Tuğgeneral Yang Suan-hsü'yi askeri komutan sıfatı ile Kaşgar'a göndererek mükafatlandırmıştır (Forbes, 1998).

Doğu Türkistan'ın yeni Umumi Valisi Yang Zengxin, ilk iş olarak Çin Cumhuriyeti'ne bağlılığını beyan etmiş ve bunun üzerine yeni Çin hükümeti de onun umumi valilik görevini tanımıştır (Forbes, 1998). İsa Yusuf Alptekin'in ifadelerine göre Yang Zengxin'in bağımsız bir Çinli olması dolayısıyla Çin Cumhuriyeti'ne karşı duyurduğu bağlılık sözde bir bağlılıktır. Nitekim, kendisi merkezden gönderilen askerleri ortadan kaldırarak Doğu Türkistan'ı merkezin egemenliğinden bağımsız kılmayı amaçlamış ve bu doğrultuda 1912-1928 yılları arasında bölgede dilediği gibi hüküm sürmüştür (Alptekin, 1981).

Bölgenin kuzey doğusundaki Moğolların, Dış Moğolistan'a bağlılığını bildirmek için Altaylara doğru akın etmeye başlamasının ardından Yang Zengxin, kuzeyde gerçekleşen Moğol akınlarını engelleme girişimlerine başlamıştır. Moğol sorununu resmî belgeler ve siyasi yollarla çözmeyi amaçlayarak, bu doğrultuda 5 Kasım

1913 tarihinde Urumçi'deki Rus Konsolosluğu vasıtasıyla, Moğollara özerklik tanınmasını sağlayan Çin-Rus Beyannamesi'ni imzalamıştır (Tuncer, 2020a). Çin-Rus Beyannamesi'nin imzalanmasıyla Altay bölgesi Moğol ve Çinli birliklerden temizlenmiş ve Yang, Doğu Türkistan'ın tamamının tek egemeni konumuna yükselmiştir. Bölgeyi yönetme konusunda, Qing (Mançu) Hanedanlığı dönemine ait yöntemleri büyük değişiklikler yapmadan sürdüren Yang, küçük ölçekli bölgelerin yerli liderler tarafından yönetilmesine izin vermişse de Doğu Türkistanlıların ayaklanma korkusunu sürekli olarak taşımıştır. Bu endişe sebebiyle Doğu Türkistanlılara ve emri altındaki askerlere güvenmeyerek etrafında daima Yunnan'lı hemşerileri ve akrabalarını etrafında tutmaya dikkat etmiştir. Doğu Türkistan topraklarında despotik bir yönetim sürdüren Yang, halkı sosyal yaşamdan yoksun bırakmak, birbirlerine karşı kıskırtmak ve cahil kalmalarını sağlamak için farklı yasalar uygulamaya koymuştur (Kul, 2009).

Yang Zengxin, Doğu Türkistanlı olan hiç kimseyi yönetimde yüksek bir mevkiye atamamış, toplumda aydın olarak nitelendirilen kimselere baskı ve şiddet uygulamıştır. Türkiye'den Türkistan bölgesine gelip okullar açan Ahmet Kemal Bey'in açtığı okulları kapatarak kendisini hapsetmiş ve Türkistan sınırlarından çıkarmıştır (Alptekin, 1981: 149). Ahmet Kemal Bey, *Hatıralar* adlı eserinde hapse atılma sürecini şu şekilde anlatmaktadır: "*Kaşgar'da birçok iptidai muallimi yetiştirdiğimiz, bir Cemi yet-i Hayriye-i İslamiye kurduğumuz, bu cemiyetin asar-i mühimmesinden olan ve varidatı fakir çocukların, ecanib ellerinde kalmış yetim, bakes etfal-i Müsliminin talim ve terbiyesine medar olmak üzere bir dükkân açtığımız ve muavenet-i milliyeye heyetleri teşkil ettiğimiz sebep gösterilerek itham olunuyor ve hapishaneye sevk ediliyordum*" (İlkul, 2021: 84).

İktidara geldiği dönemde doğal kaynaklar açısından oldukça verimli olan Doğu Türkistan toprakları, Yang'ın reformları sebebiyle kıtlık, yolsuzluk ve tefecilik gibi acı verici olaylara tanık olmuş, ekonomik durum gittikçe gerilemeye başlamıştır. Nitekim

Yang ekonomik iyileştirmeyi sağlamayı değil, Müslüman Türklerin ayaklanmasını engellemeyi amaçlamıştır (Forbes, 1998). İsa Yusuf Alptekin, Yang'ın olası bir ayaklanma ile karşılaşmaktan duyduğu endişeyi şu şekilde dile getirmiştir:

Yang, bütün ömrü boyunca isyan korkusunun ıstırapı içindeydi. Ahali ve devlet işlerinin yönetiminde aşırı derecede ihtiyatlı davranırdı. Gerek Çince ve gerek ecnebi gazeteler muntazam surette sansür edilir, ihtilale teşvik edecek mahiyette bulunan haberler mümkün olduğu kadar çıkartılırdı. Uygurca ve Kazakça hiçbir gazeteye müsaade yoktu. Karargahında bulunan telgraf dairesine, Yang, bizzat nezaret eder ve burayı her gün kendisi açıp kilitlerdi. Daire personelleri, dışarıdakilerle konuşmaktan menedilmisti. Bütün mühim evrakları kendisi muhafaza eder ve müsaadesi olmadan hiçbir daire şefi bu evraklara göz atamazdı (Alptekin, 1981: 149).

Yang, Doğu Türkistan'ın tüm zenginliğini kendi çıkarları doğrultusunda kullanarak kendi adına para bastırması ve bölgede yalnızca bu paraların kullanılmasını zorunlu kılmıştır (Forbes, 1998). İsa Yusuf Alptekin, Yang dönemindeki yolsuzluklar ve ekonomik sömürgecilik üzerine şu şekilde bir ifade kullanmıştır: “*Netice şu ki, adam akıllı para etmeyen hiçbir şey yapılmaz ve ahali sırf Çinli hükümdarların zenginleşmesi için soyulur. [...] İşte bu suretle, köyler ve şehirler yağma edilmiştir*” (1981: 150).

Doğu Türkistan'ı adeta kendi mülküymüş gibi yönetmiş olan Yang, bu tutumu ile bölgenin fakirleşmesine ve zengin kaynaklarının tükenmesine sebep olmuştur. Bu tutumu hem Doğu Türkistan halkının hem de bazı Çinli kesimlerin tepkisini çekmiştir. 1928 yılında Guomintang birlikleri Pekin'e girmesi sonucunda Doğu Türkistan topraklarında Guomintang bayraklarını astırarak Nanjing'deki Jiang Jieshi (Çan Kay-şek) hükümetinin bölge üzerindeki egemenliğini kabul etmiştir (Forbes, 1998: 58). Çin Cumhuriyeti tarafından Doğu Türkistan'a gönderilen Fan Yaonan, kendisiyle aynı görüşteki memurlarla suikast gerçekleştirmeyi tasarlamış ve bu plan doğrultusunda Yang, 1928 yılında Urumçi

Hukuk Mektebi'nde gerçekleşmekte olan diploma merasiminde öldürülmüştür. Yang öldükten sonra yönetimi ele geçiren Fan Yaonan bu makamdaki yerini uzun süre muhafaza edememiş, Jin Shuren kendisini Umumi Vali tayin etmiştir (Alptekin, 1981: 151; Forbes, 1998: 59).

Kansu asıllı bir Çinli olan Jin Shuren, bölgeyi yönetme konusunda Yang'ın izinden giderek etrafına Kansulu hemşerilerini toplamış, üzerinde kendi damgasının bulunduğu pasaport sistemini uygulamaya koymuş ve bölgedeki Müslüman Türklere karşı zorbaca politikalar izlemiştir (Gazcıoğlu, 2020). Bölge halkının dinî meselelerini ihmal eden Jin Shuren, yeni dış vergiler uygulamaya koymuş, iç vergileri ise yüzde 30 artırarak kendi menfaatini düşünmüştür. 1928-1931 yılları arasındaki bu dönem, halkın nazarında Yang Zengxin'in 16 yıllık egemenliğinden daha zor ve meşakkatli geçmiştir (Yikemu, 2015). Jin Shuren de Yang gibi sadece ismen Çin Cumhuriyeti'ne bağlı kalmış ve hatta Çin ile Doğu Türkistan arasındaki sınır kapılarını kapatarak bölgeyi Çin'den bağımsız olarak yönetmiştir. Bu süre zarfında bölge halkını çeşitli eziyet ve işkencelerle bunaltmak için elindeki tüm olanakları kullanmıştır (Alptekin, 1981). Baymirza Hayit, Jin Shuren döneminde gerçekleşen işkencelerin şiddetini "*Onun iktidarı, zalimâne bir hatıra bırakmıştır, insanları en küçük bir suç ile asmak ve öldürmek, onun idare etmek üslubundandı. Çünkü o, böylece iktidarını emniyete almak istiyordu*" şeklinde ifade etmiştir (1975: 308). Doğu Türkistan Umumi Valisi olarak Jin Shuren döneminde bölgeyi yönetme konusunda izlediği politikalar yalnızca Uygurları değil, diğer etnik grupları da huzursuz etmiştir. Jin'in uyguladığı aşırı politikaların yanlışlığı ve yönetme konusundaki beceriksizliği: "*Çin Türkistan'ının (Doğu Türkistan kastediliyor) reisi Chin iyi veya akli başında bir idareci vasıflarını haiz değildi. O, içi korkuyla dolu, zenginleri kayıran, fakirlere zulmeden ve diktatörlere mahsus istibdat ve kararsızlığı birbiriyle bağdaştıran bir hükümdardı*" (Tuncer, 2020b: 274) şeklinde ifade edilebilir. Jin Shuren'in halkı idare etme ve mali işleri yönetmedeki yetersizliği,

halk tarafından bir ayaklanma hareketinin patlak vermesine yol açmıştır.

2. Kumul Ayaklanması

Yang Zengxin, doğu topraklarındaki düzenin bozulmasından ve olası bir ayaklanma ile karşılaşmaktan korktuğu için Kumul Hanlığının yarı özerk olma durumunu kabullenerek, iktidarda olduğu dönemde Kumul Hanlığının başında Wang⁶ Maksud Şah'ın bulunmasına razı gelmiştir. Şah Maksud, bölgede vergi toplama, adaleti sağlama ve düzeni kurma görevini yerine getirmekle birlikte tarım yoluyla geçimini sağlayan bölgenin refah seviyesini Doğu Türkistan'ın diğer bölgelerine kıyasla yüksek tutmayı başarmıştır. Ancak yarı özerklik konusunda Yang ile aynı fikirde olmayan Jin Shuren, meseleye gereken önemi göstermemiştir. Maksud Şah'ın vefatından sonra Jin, Kumul Hanlığının yarı özerklik statüsünü reddederek, burayı üç farklı idari bölge olarak ayırmıştır. Uygur Türkleri için hem millî hem de dinî açıdan büyük öneme sahip olan Kumul Hanlığı tamamen Urumçi'ye bağlanmış ve bölge lağvedilerek buradaki verimli topraklara Çinliler yerleştirilmiştir (Forbes, 1998). Bölgedeki Uygurlar ise topraklarının karşılığında verildiği öne sürülen çöl etrafındaki çorak alanlara gönderilmiştir. Jin Shuren'in bölgedeki Müslümanların dini geleneklerine saygı duymayarak hiç de hoşgörü barındırmayan politikalar uygulaması zaten halkı yeterince kızdırmışken bir de topraklarının Çinli yerleşimcilere tahsis edilmesi bu noktada bardağı taşıran son damla olmuş ve 1931 Kumul Ayaklanması'nın çıkmasına yol açmıştır (Dickens, 1990). Jin Shuren'in bölgede yaşayan halkın toplumsal, kültürel ve geleneksel değerlerini göz ardı ederek baskı yapması, Tunganlar (Çinli Müslümanlar) ile Uygur Türklerinin mevcut despotik yönetime karşı birleşerek aynı cephede yer almalarına yol açmıştır (Tuncer, 2020b).

⁶ Çincece bir ünvanı niteleyen Wang kelimesinin Türkçe karşılığı "danışman", "müşavir" şeklindedir (Şagunî, 2016).

Jin Shuren'in yönetim adı altında hayata geçirdiği kabul edilemez insanlık dışı politikaları sonucunda gerçekleşen Kumul Ayaklanması'na yol açan birtakım olaylar silsilesi bulunmaktadır: Birinci olay; bölgedeki Çinli askerlerin Tahir Mirab isimli bir kimsenin bahçesine izinsiz girerek meyvelerini yemesi üzerine tezahür etmiştir. Mirab, askerleri yönetime şikâyet etmiş olsa da askerlere herhangi bir ceza uygulanmamış üstelik Tahir Mirab'ı da dövmek suretiyle öldürmüşlerdir. İkinci olay; Çinli askerlerin Salih Dorga'yı Dış Moğolistan'a un götürmekle suçlayarak tüm mal varlığına el koymaları, kendisini de hapse atmalarıdır. Wang'ın yanında görevli olan Rahim'den şüphelenilmesi üzerine Jin Shuren'in onun hakkında ölüm cezası vermesi ancak halkın öfkesinden dolayı sadece sürgüne göndermekle yetinmesi ayaklanmaya neden olan üçüncü olayken; dördüncü olay ise, Narin Kirlik Koromalı adında bir yerlinin Barköl'e 40 koyun satmak için gittiğinde kendisinden 500 ser (ağırlık ölçüm birimi) rüşvet istenmesidir (Kadiri, 2009). Kumul Ayaklanması'nın meydana gelmesine yol açan beşinci olay ise Kumul'da uygulanmaya başlayan yeni yönetim sistemi doğrultusunda Jin'in hemşerisi olan ve vergi toplayıcılığı görevini yerine getirmekle yükümlü bulunan Çang-mu'nun 1931 yılında bir Uygur kızına âşık olmasıdır. Çang-mu, kızı babasından isterken yönetimde bulunduğu konumu ve sahip olduğu rütbeyi kullanmışsa da dini değerlere göre Müslüman bir kızın, gayrimüslim bir erkek ile evlenmesi doğru olmadığından babası kızını Çang-mu'ya vermek istememiştir (Tuncer, 2020b). Söylentilere göre bir nikah merasimi ya da yemek daveti esnasında Cang-mu, yanındaki 32 askeriyle beraber öldürülmüştür. Uygurlar burada ele geçirdikleri 20-30 kadar tüfekle silahlanmış ve 100 haneden oluşan Kansu asıllı Çinlilerin yerleştirildiği mahalleye saldırmışlardır. Buradan da ele geçirmiş olduğu mühimmatlar ile bölgede yaşayan halkın da desteğini alarak Kumul'a saldırmışlardır. Galibiyetle sonuçlanan bu saldırının ardından Çinliler, Kumul'da bulunan ve etrafı surlarla çevrili olan Eskişehir'e sığınarak oradaki cephaneliği muhafaza etmiş ve kapıları kilitlemişlerdir. Böylelikle

Yenişehir Uygurlar tarafından kontrol altına alınmış ve ihtilale giden yoldaki fitil ateşlenmiştir (Kul, 2009).

Kumul'da genç yaşlarından itibaren Çin zulmüne karşı direnen ve birkaç kez hapsedilen Hoca Niyaz Hacı da bu isyana katılmış (Şahin, 1995) ayrıca ayaklanmanın lideri olarak seçilmiştir. Henüz 23 yaşındaki Çinli Müslüman olan Ma Shiming'in de destek olduğu ayaklanmaya (Hayit, 1975: 309) Kırgız ve Kazak Türkleri de katılmıştır (Forbes, 1998). Askerî gücüne fazlasıyla güvenen Jin Shuren, isyancıların teslim olmalarını sağlamak amacıyla Kumul'a bir birlik göndermiş, ancak ayaklanmacılar teslim olmayı reddederek gönderilen birliği ve komutanını mağlup etmiştir. Jin Shuren'in Kumul'daki ikinci, üçüncü ve dördüncü saldırılarını Hoca Niyaz, Tungan Ma Shiming ve ayaklanmacılar birlikte bastırmış olsa da ele geçirilen mühimmatın paylaşımı Ma Shiming ile Hoca Niyaz Hacı arasında anlaşmazlığa yol açmış, bu geçimsizlik ortamında gerçekleştirilen beşinci saldırıda ayaklanmacılar zayıf düştükleri için yenilgiye uğramışlardır (Kadiri, 2009: 37). Kumul Ayaklanması, Jin Shuren'i tüm Doğu Türkistan'da küçük düşürmüş, onu başarısız ve beceriksiz bir lider olarak damgalamıştır.

Beyaz Rus askerleri Doğu Türkistan'daki kötü vaziyetten ötürü Jin'i Sovyetler Birliği'nin "Kuzeydoğu Milli Kurtuluş Ordusu" görevlilerine şikâyet etmiş ve 12 Nisan 1933 tarihinde Jin Shuren yönetimine karşı bir darbe girişiminde bulunarak şehir kapılarını ve sarayı fethetmişlerdir. Bu başarılı darbe teşebbüsünün ardından Jin Shuren, önce Sovyetler Birliği'ne sığınmış ardından ise demiryolu kullanarak Çin'e geçmiştir. Jin'in bıraktığı Doğu Türkistan Umumi Valilik koltuğunu ise Sheng Shicai devralmıştır (Tuncer, 2020b).

Kumul Ayaklanması Jin Shuren'in tüm askeri çabalarına rağmen önlenememiş ve Çinli birlikler isyancılar karşısında oldukça yetersiz kalmıştır. Jin'in uygulamış olduğu tüm askerî politikalara rağmen halk, direnmeye devam etmiş ve Çinli askerleri mağlup etmeyi sürdürmüştür. Nicelik olarak düşman askerlerinden daha

küçük olmanın yanı sıra teknik mühimmat ve iktisadi şartlar bakımından düşmandan daha zayıf olmalarına rağmen Kumul halkının başarılı direnişi, özellikle güneyde olmak üzere Doğu Türkistan'ın diğer bölgelerinde de büyük yankılar uyandırmaya başlamıştır. Kumul Ayaklanması, Doğu Türkistan'ın diğer topraklarında yaşayan halklar üzerinde düşmana karşı direniş gösterme ve cesaretlenme etkisi yaratmıştır.

3. Turfan Ayaklanması

Jin Shuren, Kumul Ayaklanması'nın Doğu Türkistan'ın diğer bölgelerinde oluşturduğu etkilerin farkında olarak, bu duruma karşı çeşitli önlemler almış olsa da Kumul'daki olaylarla ilgili söylentiler ve son dakika gelişmeleri, sürekli olarak Tarım Havzası'na ulaşmış ve burada yaşayan Müslüman Türklerin Çin'e karşı duyduğu öfkenin artmasına önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Doğu Türkistan bağımsızlık hareketini başlatması özelliği ile öne çıkan Kumul Ayaklanması'nın (Ly, 2022) güneydeki etkisi, vergilerden bunalmış halkın, üzerine bir de hükümet tarafından garantisi verilmeyen ve piyasada geçerliliği olmayan kâğıt paraların artmasıyla oluşan öfke sonucunda isyan çıkarmaya yatkın hale gelmesi şeklinde değerlendirilebilmektedir. Tüm bu etkilerden haberdar olmasına rağmen, zalimce politikalar uygulama konusunda kararlı bir şekilde ilerleyen ve bu merhametsiz tutumunda ısrarlı olan Jin Shuren'in Kumul Ayaklanması'nı bastırmaya gücü yetmemiş; aksine, ayaklanmanın şiddetini daha da artırmıştır. Bölgede halka uygulanan zulüm ve baskılar, burada yaşayan Müslüman Türklerin Çin'e karşı duyduğu kını daha da büyütürken, bu baskı ve zulümden kurtulmak isteyenler ise Turfan bölgesine doğru hareket etmeye başlamışlardı (Forbes, 1998).

Kumul Ayaklanması'nın ayak sesleri Doğu Türkistan toprakları üzerindeki etkisini giderek arttırırken Ma Shiming isimli bir Tungan ile Timur Botong adlı bir Uygur, Hoca Niyaz Hacı'ya ihtilalin sadece Kumul ve çevresiyle sınırlı kalmayıp Turfan ve Altışehir gibi bölgelere de yayılması yönünde öneride bulunmuşlardır. Hoca

Niyaz Hacı bu öneriye “Eğer Kumul’u yalnız bırakıp Turfan’a geçerse bunun sonucu iyi olmaz, önce Kumul’a tam hâkim olalım, daha sonra Turfan’a geçeriz ki bu daha iyi olur” şeklinde karşılık vermişse de Ma Shiming ve Timur Botong bu cevabı önemsemeyip Turfan’a doğru yol almışlardır. Hoca Niyaz onları bu fikirlerinden alıkoymaya çalışsa da Hoca Niyaz’a karşı direnmiş ve otuz Tungan askeri ile Piçan’a gitmişlerdir. Buradaki halk onları Hoca Niyaz’ın gönderdiğini düşünerek bir isyan başlatmış ve bölgeyi ele geçirmişlerdir. Ancak bu galibiyet çok uzun sürmemiş ve Piçan ile Kumul arasında bulunan Rus askerler bölgedeki isyanı kısa sürede bastırmıştır. Bu olay sonrasında Timur Botong katledilmiş, Ma Shiming ise Lükçün’e gitmiştir (Kadiri, 2009: 39).

Jin Shuren’e karşı Kumul’da başlatılan devrimin verdiği manevi duygular ile yanıp tutuşan vatansever bir milliyetçi olan Mahmut Muhiti liderliğinde birkaç önemli isim Turfan’da ayaklanma başlatmıştır. Kumul’daki ihtilale destek toplamak amacıyla başlatılan ayaklanmaya, halkın katılımını teşvik etmek için hazırladıkları el ilanlarını farklı bölgelere dağıtmış ve geniş bir katılım sağlamayı amaçlamışlardır. Ayaklanmacılar, Turfan Yenişehir’i ele geçirdikten sonra Konaşehir’e kaçan Çinli askerleri kovalayarak oraya da hâkim olmuşlardır. Ayaklanmacıların başarı elde ederek ilerlemesi sonucu Urumçi’de ayaklanmacıların Turfan’ı ele geçirdiğine dair söylentiler yayılmaya başlamış ve bunun üzerine Sheng Shicai, Urumçi’yi korumak pahasına harekete geçmiştir. Teknik ve iktisadi bakımdan ayaklanmacılardan daha üstün olan Sheng Shicai, zırhlı otomobil, top, uçak gibi teçhizatlar ve 4000 civarı asker ile direnişi bastırmaya gitmiştir. Tüm bu üstünlük karşısında zayıf kalan ayaklanmacılar bir yandan savaşırken, diğer yandan geri çekilmeye mahkûm olmuşlardır (Kadiri, 2009).

Baymirza Hayit Turfan’da başlatılan isyanı şöyle aktarmıştır: “6 Ocak 1933’te Turfan halkı Maksud, Mahmud ve Mevsul’ün yönetiminde Çinlilere karşı ayaklandı. Ayaklananlar 10 gün içinde Turfan’ı ve çevresini ele geçirdiler; 6 şubatta Kara Şehir, Korlu ve Uşak’ı kurtardılar, Çinliler, birliklerini Hami’den (Kumul) geri çekerek

bunları, Turfan'a karşı kullandılar. Mücahidler Turfan'dan atıldılar” (1975: 309).

Kumul Ayaklanması'nın etkilerinin Doğu Türkistan'ın diğer bölgelerine yayılması sonucunda başlayan Turfan Ayaklanması, Doğu Türkistan'daki bağımsızlık mücadelesinin temellerini atan olaylardan biridir. Bölgedeki Müslüman Türk halkının Çin yönetimine karşı duyduğu öfkenin ve bağımsızlık arzusunun somut bir örneği olarak Turfan'da başlayan direniş, kısa süreli de olsa bağımsızlık için umut yaratmış, bölgedeki diğer isyan hareketlerini de tetiklemiştir.

4. Hoten Ayaklanması

1931'de başlayan Kumul Ayaklanması, 1933 yılına kadar Kumul dışına çıkamamış, bu yıldan itibaren Turfan, Karaşehir, Korlu, Kuça, Uşak, Aksu gibi bölgelere yayılmış ve sonunda Hoten şehrinde de kendini göstermiştir (Şahin, 1995). Doğu Türkistan mücadelesinde önemli bir figür olarak tanınan ve bölgedeki bağımsızlık hareketinin önemli isimlerinden olan Mehmet Emin Buğra, Kumul ve Turfan'da olduğu gibi kendi doğmuş olduğu memleketi Hoten'de bir direniş başlatmıştır. Başlatmış olduğu bu direniş hareketi kısa süre içinde silahlı bir çatışmaya dönüşmüştür (Bulanık, 2019). Mehmet Emin Buğra, Hoten'deki direniş hareketini başlatma kararını şu ifadeler ile açıklamıştır:

Siyasetten haberim yoktu. Çünkü bu hususta bana bir şey öğretilmemişti. Yaşadığım çevrede, milletin geleceği için çalışabilecek hiçbir kimse bulamadığım için, çok ümitsizdim. Kendimde dahi, bu hususta faydalı olabilecek bir kabiliyet ve şartın mevcut olduğunu göremiyordum. Nihayet, memleketimin büyük şehirlerini ziyaret etmek için 1931'de seyahate çıktım. Tanıdığım aydınlarla görüştüm. Onların kalbi de kederliydi. Fakat; 'Pratik bir harekete girişmeye hazırım' diyen birisine rastladım. Bu zat, Gulca Kadısı Sabit Damullah idi. Onunla birkaç gece uzun boylu konuştuk. Her ikimiz de silahlı bir ihtilâlden başka çarenin kalmadığında mutabık

kaldık. Hareketimize Hoten’de başlamaya karar verdik (Hayit, 1975: 309).

Hoten’de bir isyan başlatmadan önce 1931 yılında birçok bölgeye seyahat etme ve bazı önemli isimler ile görüşme imkânı bulan Mehmet Emin Buğra’nın bu seyahatleri esnasında Sabit Damolla kendisine “memleketin refahı için eyleme geçmeye hazır olduğunu” söylemiştir. Sabit Damolla bu dönemlerde Sovyet üzerinden Türkiye, Mısır gibi birkaç ülke gezmiş ve dönemin politik şartlarını analiz etmiştir. Mehmet Emin Buğra ise bu süreçte kardeşleri Abdullah ve Nur Ahmet Buğra ile birkaç talebe de dahil olmak üzere “Milli İhtilal Komitesi”ni kurmuştur. Bu komite ile planladığı direniş hareketi için uygun koşulları oluşturmaya çalışırken incelemelerini bitirip, seyahatten dönen Sabit Damolla’nın Hoten’e gelmesiyle 1933 yılında 67 kişinin Karakaş’a saldırması ile ayaklanma başlamıştır (Küpoğlu, 2019). Sayıca Çinli askerlere göre az olunmasına rağmen, beklenmedik bu saldırı sonucunda çok kısa sürede Karakaş ele geçirilmiş, Çinli askerlerin çoğu öldürülmüş, bazıları ise İlçi’ye kaçmıştır. Karakaş temizlendikten sonra direnişe katılan diğer ayaklanmacılar ve artan cephane ile İlçi yolu kontrol altına alınmış ve Guma’dan gelen Çinli askerleri durdurmak amacıyla Zava’ya geçilmiştir. Mehmet Emin Buğra bu vakayı şu şekilde aktarmaktadır:

Karakaş’a saldırmanın zamanı geldi fakat toplanan kuvvetlerimiz 67 kişiydi. Gücümüzün azlığına rağmen kararımızdan vazgeçmeyip saat 10’da saldırı emrini verdim. Düşman gafil avlandığı için çatışma yarım saat devam edip Şen (Çinli hâkim) başta olmak üzere 36 Çinli öldürüldü ve 12’si İlçi’ye kaçtı, kalanları esir aldık ve böylece saat 11’de şehri fethedip huzuru sağladık. Akşam namazına kadar şehir etrafındaki halktan balta, kürek, sopa taşıyan 10 bin kadar kişi şehre doluştu. Gece saat 03’te 1.000 kişi Karakaş nehrinin kıyısına gönderilip İlçi yolunu kontrol etmekle görevlendirildi. Bununla beraber yine birer bin kişiyi büyük kardeşim Abdullah Ahund ve üyelerden İsmail Damolla’nın komutası altında

Zava'ya yolladık. Orayı ele geçirmek ve Guma'dan gelmekte olan Çin askerlerine engel olma emri verdik (Oğuz, 2020: 456).

Zava'daki mücahitler Guma'dan gelen yardımları önlemek için Piyalme'ye doğru yönelmiş fakat bundan haberdar olan Çinliler tarafından tuzağa düşürülmüşlerdir. Burada 200'den fazla direnişçi öldürülmüş, kalanlar ise Kumrabat Tarboğaz'a giderek burada siper almıştır. Teslim olmaya ve vazgeçmeye niyeti olmayan mücahitler, düşmanın etrafını iki yandan sarmıştır. Düşman, bu saldırıya direnemeyip Guma'da ayaklanmış olan mücahitlerin üzerine doğru ilerleyerek oradaki halkı katletmiş, ardından Gumalı Hüsamettin ve Osman'ın rehberliğinde Kargalık dağı etrafından dolaşarak Yarkent Yenişehir'e ulaşmışlardır (Yikemu, 2015).

Mücahitler, Hoten'in merkezi olan ve 400'den fazla Çinli askerin bulunduğu İlçi yakınlarına yerleşip, Kaşgar'dan Çinli askerlere destek gelmeyeceğine emin olana dek gözlem yapmışlardır. Ardından Mehmet Emin Buğra'nın kardeşi Abdullah'ın komutasında bir bölük İlçi'ye girmiştir ve düşman komutanı ile birlikte çok sayıda Çinli asker öldürülmüş, kalanlar ise Yenişehir'e kaçmışlardır. Mücahitler eline geçirdiği yeni teçizat ile düşmanın peşinden gitmiştir. Yenişehir'in ele geçirilme hadisesini Mehmet Emin Buğra şu şekilde anlatmıştır:

Ertesi gün seherde ben İlçi'ye gitmek ve kuşatma işini bizzat yönetmek için İlçi'ye geldim. Zava'daki askerlere tayin edilen komutanların yetersiz oldukları anlaşıldığı için küçük kardeşim Nur Ahmed Ahund, Zava komutanlığına tayin edildi. İlçi'de Cumartesi gününden itibaren Yenişehir'i dört taraftan araya alıp kuşatma şiddetlendi ve 13 Zilkade [11 Mart 1933]'ye kadar savaş devam etti. 13 Zilkade [11 Mart 1933]'den itibaren düşman ile aramızda resmi mektuplaşma başladı. Bazı günlerde savaş duruyor bazı günlerde şiddetleniyordu. Sonunda 18 Zilkade [16 Mart 1933] perşembe günü ateşkes konusunda uzlaşma sağlandı ve barış görüşmeleri başladı. Ertesi gün Cuma müzakere için bizim taraftan Yenişehir'e

heyet gitti ve barış konusunda uzlaşma sağlanıp anlaşmanın imzalanması için düşmanın başkomutanı akşam benim yanına geldi. Düşman bütün silah ve hükümet hazinesini, atları ve şehri bize teslim edecek ve biz de onların can ve mallarına dokunmayacaktık. Ayrıca isteyen düşmanın Müslüman olması şartıyla barış anlaşması imzalandı. Ertesi gün Cumartesi'den itibaren silah ve hazinelerini teslim etmeye ve bir taraftan âlimlerin önünde Müslüman olmaya başladılar (Oğuz, 2020: 458).

Karakaş kaymakamı Yan Dotey'in Kaşgar, Yarkent ve Kargalık'tan toplamış olduğu Çinli askerler ile Hoten'e ilerlediği haberinin alınması sonucu bölgeye hızlıca İlçi'den ele geçirilen teçhizat ile beraber bir destek ekibi gönderilmiştir. Destek ekibi gelinceye kadar orada bulunan direnişçiler Kumbarat'ta Çinli askerler ile çatışmaya başlamıştır. Takviyenin de ulaşması üzerine çatışma daha çok alevlenmiş ve atlı mücahitlerin kaçan Çinli askerleri Aklenger'e kadar kovalaması ile sonuçlanmıştır (Yikemu, 2015). Hoten Eskişehir'ini ve Yenişehir'ini ele geçiren ayaklanmacılar, Yarkent Eskişehir ve Yenişehir'ini de kontrol altına almışlardır. Tungan General Ma Zhongying de Altay bölgesine birliklerini göndermesi sonucu bölge Çinli askerlerden arındırılmıştır. Halk, Şerif Han'ı lider olarak seçmek istemişse de Tunganlar egemenlik hakkının kendilerinin olmasını istemişlerdir. Bu fikir ayrılığı, Tunganlar ile Şerif Han arasında bir çatışma çıkmasına neden olmuştur (Küpoğlu, 2019).

Mehmet Emin Buğra önderliğinde kurulan Milli İhtilal Komitesi Hoten'de "Hoten İslam Hükûmeti" isimli bir hükümet kurmuş, hükümetin başına Muhammet Niyaz; Başbakanlığına Sabit Damolla; Silahlı Kuvvetler Komutanlığına ise Mehmet Emin Buğra getirilmiştir. Komite güçlenmeye başlarken, Tunganlar ise zayıflamaya başlamıştır (Açıkgül, 2021). Kaşgar tarih boyunca Altışehir'in başkenti olduğu için Sabit Damolla, kendisine inanan mücahitleri de yanına alarak İslam Hükümeti'ni Kaşgar'da kurma

kararı almıştır (Şagunî, 2016: 113). Mehmet Emin Buğra bu olayı şu şekilde anlatmıştır:

Yarkend fethinden sonra Kaşgar halkının çoğu Kaşgar'ın Hoten hükümetine katılmasını arzu ediyordu. Kaşgar âlimleri ve başka sınıflardan bir kısmı gizli bir şekilde Yarkend'e adam gönderip Kaşgar'a asker göndermeye teşvik ettiler. Kaşgar'daki Kırgız askerlerinin komutanlarının bir kısmı da kendilerinin bu işe taraftar olduklarını ve lüzumu halinde Hoten askerlerine yardım etmeye hazır olduklarını bildirip yukarıdaki teşvike ortak olup açıktan adam yolladılar. Sabit Damolla kendisi Kaşgarlı olduğu için bir an önce Kaşgar'a gidip, gerekiyorsa savaş veya barış yoluyla bu önemli ve büyük şehri tehlikeden kurtarmak ve de bu şehri almakla Hoten hükümetinin siyasi başarısını taçlandırmak amacını ortaya atıp, çok fazla istek göstermekteydi. Bu istek, Kaşgar halkının ve Kırgızların bir kısmının teşviklerine o zatı kuvvetli bir şekilde inandırmıştır (Oğuz, 2020: 475).

1933'te gerçekleşen Hoten Ayaklanması, Doğu Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesinde kritik bir dönüm noktasıdır. Ayaklanma sonucunda Karakaş, İlçi ve Yarkent gibi bölgeler Çinli askerlerden temizlenmiş ve kısa bir süre için "Hoten İslam Hükûmeti" kurulmuştur. Ancak, Tunganlarla yaşanan liderlik ve egemenlik anlaşmazlıkları bölgedeki ittifakı zayıflatmıştır. Ayaklanma, Doğu Türkistan halkının bağımsızlık azmini güçlendirmiş ve ilerleyen süreçte bağımsızlık girişimlerinin ilham kaynağı olmuştur.

5. Urumçi'de Durum

Kumul'da çıkan direniş hareketini bastıramayan aynı zamanda Tunganlarla da karşı karşıya gelen Doğu Türkistan Umumi Valisi Jin Shuren, 1931 yılında Çin Cumhuriyeti hükümetinin haberi olmaksızın Sovyetler Birliği ile ticaret anlaşması imzalamıştır. Sovyetler Birliği, Jin Shuren'e yaptığı askeri destek ve birlik takviyelerine rağmen, Çin yönetimi Doğu Türkistan üzerindeki hâkimiyetini tam anlamıyla sağlayamamıştır. Sheng Shicai, 1922

yılında Jiang Jieshi (Chiang Kai-shek- Çan Kay-şek) karargahındaki Kuzey Harekâtı'na katılmış daha sonra Nanjing'de Genel Kurmay Başkanı olarak atanmıştır. 1929 yılında bu görevinden ayrılarak Doğu Türkistan'daki Çin birliklerini yeniden oluşturma sürecinde Jin Shuren'in kadrosuna tayin edilmiştir. Jin Shuren'den sonra Umumi Vali olacak olan Sheng Shicai, Kumul Ayaklanması'nın meydana geldiği dönemde Genelkurmay Başkanlığı görevini icra etmektedir. Sheng Shicai'in başkomutanlık görevine getirildiği sırada Uygur ve Tungan birlikleri de Urumçî'ye doğru ilerlemiş, iki taraf arasındaki çatışma yaklaşık iki gün boyunca sürmüş ve Sheng Shicai'in başarısı ile sonuçlanmıştır. Jin Shuren, Urumçî'deki savunmayı güçlendirmek amacıyla -daha sonra kendisinin düşürülmesinde rol oynayan- Beyaz Ruslardan oluşan ordusunu büyütme kararı almıştır. Bu sırada Ma Shiming önderliğindeki Tungan birliklerinin Urumçî'ye yaptığı saldırı; Beyaz Rus askerlerinin ve Sheng Shicai'in güçlü birliklerinin Urumçî'deki mevzileri güçlendirmesi sayesinde geri püskürtülmüştür (Forbes, 1998). Jin Shuren'in yönetme konusundaki beceriksizliğinden rahatsız olan Sovyetler Birliği, destek birlikleri göndererek Doğu Türkistan'daki Çin yönetimini ve komutan Sheng Shicai'in konumunu güçlendirmiştir. Sovyetler Birliği, "yeni bir Sincan inşa etme" planını hayata geçirme uğrunda "mali konsolidasyona, planlı ekonomik inşaya ve askeri yeniden yapılanmaya yardımcı olmak" için çok sayıda uzman ve danışman göndermiş ve Sheng Shicai'nin anti-emperyalist ve Sovyet yanlısı tutumuyla giderek popülerlik kazanmasını sağlamıştır (Liu, 2011). Urumçî'deki Sovyet temsilcileriyle anlaşma yapan ve Sovyetler Birliği'nin gönderdiği paralı askerler sayesinde iktidara gelen Sheng Shicai, aynı zamanda Sovyetler'in bölgedeki kuklası haline dönüşmüştür (Sadri, 1984). Sovyetler Birliği'nin katkısıyla güçlenen Çin birlikleri Tunganları geri çekilmeye zorlamış ve karargahlarına dönmelerini sağlamıştır. Başkent Urumçî'deki kargaşanın artması, Çinli hemşerilerinin gözünde Jin Shuren'in itibarının düşmesine neden olmuştur. Başkent'in savunulmasında ciddi öneme sahip olan Beyaz Rus

askerlerinin hak ettikleri maaşları alamamalarının da etkisiyle Jin Shuren yönetimine karşı bir darbe girişiminde bulunulmuş ve bu girişim sonucunda Sheng Shicai, Doğu Türkistan'daki en yüksek mevkie sahip olmuştur. Tungan birlikleri, Urumçı'yi ele geçirme düşüncesinden vazgeçmemiş ve ikinci kez Urumçı'yi ele geçirmek amacıyla harekete geçmişler; ancak hiçbir şekilde kan dökülmeden Sheng Shicai ile uzlaşmışlardır. Sheng Shicai bu anlaşmaya sadık kalmayarak Tungan birliklerinin önünü kesmek amacıyla yola çıkmış ve onları bozguna uğratmıştır. Çin hükümeti tarafından gönderilen bir arabulucu vasıtasıyla Sheng Shicai ve Tungan komutanı Ma Zhongying, Nanjing hükümetine itaatlerini bildirmişlerdir. Nanjing hükümetinin bu tutumu Doğu Türkistan'a hâkim olan Sheng Shicai'in güvensizliğine yol açmış ve onun Jin Shuren'in izinden giderek ayaklanmacılar karşısında Sovyetler Birliği'nden destek istemesine neden olmuştur. Sheng Shicai, Urumçı'deki mevkiini güçlendirme çabaları içindeyken Tungan komutan Ma Zhongying ise tekrar Urumçı'ye saldırma kararı almış ve birliklerini başkent tarafına yönlendirmiştir. Bölgede olan tüm Tunganlar Ma Zhongying'in emrine girmiş ve Sovyetler Birliği'ne sınır olan Çöçek kentine saldırmışlardır. Bu saldırı neticesinde Sheng Shicai'in Urumçı'deki durumu epey zayıflamış ve Hoten Emirleri (Mehmet Emin Buğra) liderliğinde başlatılan Uygur bağımsızlık hareketi yeni bir aşamaya gelmiştir (Forbes, 1998).

6. Kaşgar'daki Durum

Kaşgar Valisi Ma Shaowu, Hoten'de ayaklanma çıkması üzerine kendi birliklerinden bir kısmını Hoten'e, bir kısmını ise Yarkent'e göndermiştir. Hoten ve Yarkent'e birlik takviyesi yapması dolayısıyla Kaşgar'ın savunmasından sorumlu olan birliklerin zayıflamasına yol açmıştır. Buradaki Çinli kuvvetlerin zayıflaması, Uygur ayaklanmacıların Kaşgar'a doğru ilerlemesine neden olmuştur. Bunun üzerine Tömür yönetimindeki Uygur birlikleri Aksu şehrine girerek Çinlileri öldürmüş; Tungan birlikler ise Aksu'dan elde ettikleri mühimmatı Karaşehir'deki karargâha

göndermişlerdir. Daha sonra Tömür ve Tungan komutan Kaşgar'a doğru ilerlemeye başlamıştır. Kaşgar Valisi Ma Shaowu, kendisine doğru ilerleyen birliklere karşı koyamayacağını fark ettiğinde, son çare olarak Tömür ile arası bozulan Tungan komutana anlaşma teklifinde bulunmuş ve olumlu yanıt almıştır. Tungan komutanının bu teklifi kabul etmiş olması, Kaşgar'da bir Tungan hakimiyetinin kurulacağını göstergesidir. Bu sırada Kaşgar'daki milliyetçi Türklerden oluşan genç bir grup tarafından "Genç Kaşgar Partisi" kurulmuştur. Bu genç partiler Kaşgar'da Çin hakimiyetinin yerine Tungan hakimiyetinin kurulması düşüncesinden dolayı Ma Shaowu ile Tungan komutanın çatışmasını engellemek istemişlerdir. Bu sırada Tungan komutan Tömür ile birlikte, Ma Shaowu'nun baskıcı yönetimi yüzünden öfkesini kazandığı Kırgızların lideri Osman Ali ile görüşmeler yapmıştır. Tungan komutanın Tömür ile iş birliği yapmasının arkasında; Kaşgar'da daha uysal bir Ma Shaowu ile karşılaşacağı düşüncesi yatmaktadır. Yapılan anlaşma üzerine Osman Ali'nin liderliğini yaptığı Kırgız birlikleri Artuş üzerinden Kaşgar'a doğru ilerlemişlerdir. Kırgız birliklerinden kaçan hükümet yanlısı güçlerin saraya (Yenişehir) sığınması sonucunda Kaşgar Eskişehir ele geçirilmiş ve Uygur direnişçileri buraya yerleşmişlerdir. Tungan komutan ise saraya giderek yaptığı bir konuşma sonucunda tam da umduğu gibi Çinliler, Kırgızlar eliyle öldürülmek yerine Tunganlara teslim olmayı tercih etmişlerdir. Bu olay sonucunda Kaşgar'da hâkim olan Çin yönetimi tamamen sonlanmıştır (Forbes, 1998).

Genç Kaşgar Partisi etkisi altında bulunan Tömür'ün güvenilir bir müttefik olmadığını ve milliyetçi Türkler karşısında Ma Shaowu'nun daha sıkı bir müttefik olacağını düşünen Tungan komutan Ma Zhancang ve askerleri Kaşgar Yenişehir'de tek başına egemen olmuştur. Yenişehir'deki hakimiyetinin ardından Çin yönetimi döneminde oluşturulmuş olan kadrolarda bir değişiklik yapmaması, Ma Zhancang'a olan şüphe ve güvensizliği artmıştır. Bu doğrultuda Uygurlar Kaşgar Eskişehir'in kapılarını Tungan birliklerine kapatmış ve kapıları askeri birlikler ile donatmıştır. Ma

Shaowu ise bu durum karşısında valilik makamından istifa etmiştir. Bu istifa neticesinde Ma Zhancang biraz yumuşamış olan Türkleri kullanarak Yenişehir'in yanı sıra Eskişehir'de bulunan sarayı da hakimiyeti altına almıştır. Ancak yine de milliyetçi Türkler karşısında desteğinden faydalanabilmek amacıyla Ma Shaowu'yu koruması altına almıştır. Ma Zhancang bu süreçte Tömür ile Kırgız lideri Osman Ali'nin arasını açmaya ve Genç Kaşgar Partisi'nin bölgedeki nüfusunu kısıtlamaya çalışmıştır. Bu amaç doğrultusunda Genç Kaşgar Partisi'nin lideri Abdurrahim Baybeççe'yi ve bu partinin derin etkisi altında olan Tömür'ü yakalama kararı almıştır. Baybeççe, Tunganlara 1000 kişilik üniforma vaadiyle ellerinden kurtulmuştur. Fakat Kaşgar'daki Müslüman Türk birliklerinin komutanı olan Tömür'ü alikoyarak Türkleri etkisiz hale getirmeyi amaçlayan Ma Zhancang, bu düşüncesinde yanılmış ve Türk askerlerin öfkesine yol açmıştır. Ma Zhancang'ın niyetinin apaçık ortada olduğu bu olaydan sonra Osman Ali liderliğindeki bir birlik surlardan tırmanmak suretiyle Tunganların elinden Tömür'ü kurtarmıştır. Osman Ali'nin liderliğindeki Kırgızların, Kaşgar Eskişehir'de gerçekleştirdiği bu beklenmedik saldırı sonucunda birçok Tungan ve Çinli öldürülmüştür. Bu saldırının ardından Ma Zhancang, Kaşgar Eskişehir yönetimini Tömür ile Osman Ali'ye devrederek Yenişehir'deki karargahına çekilmiştir. Tömür, başkomutan kendisi olmak üzere; Osman Ali'ye de Kırgız birliklerinin komutanı olarak generallik rütbesini vermiş ve yeni karargâhı Eskişehir'de kurmuştur. Yenişehir'e çekilmiş olan Ma Zhancang, buradaki hazine ve cephaneye sahipken; Türkler ise Eskişehir bölgesine ve saraya sahip olmuşlardır. Genç Kaşgar Partisi Tunganlara karşı gizlice örgütlenmeye devam etmiş ve 40 vekilden oluşan bir millet meclisi kurmuşlardır (Forbes, 1998).

İlerleyen süreçte Kumul Ayaklanması'nın lideri Hoca Niyaz Hacı'nın gerçekleştirmiş olduğu bir seyahat vesilesi ile taraflar arasında bir bağlantı kurulacak ve Sabit Damolla'nın Hoten'den Kaşgar'a gelmesi sonucu Genç Kaşgar Partisi ile hemen hemen aynı

siyasi görüşlere sahip olan Hoten'deki Milli İhtilal Komitesi'nin birleşmesi sonucu Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti kurulacaktır.

Sonuç

Çin Cumhuriyeti'nin ilan edilmesi sonucunda yeni yönetim şekli gereği Doğu Türkistan'da Umumi Valilikler dönemi başlamıştır. Yang Zengxin (1912-1928), Jin Shuren (1928-1933) ve Sheng Shicai (1933-1944) gibi isimlerin valilik yaptığı bu dönem, Doğu Türkistan halkının kimliğini koruma ve özgürlüğünü kazanma mücadelesinin en çarpıcı örneklerinden birini teşkil etmektedir. Köylerin ve şehirlerin yağma edildiği, halkın cahil bırakıldığı bu çetin ve zorlu süreçte, Çin yönetiminin bölge üzerindeki baskıcı politikaları, Doğu Türkistan halkını direnişe sevk eden en temel unsurlardan biri olmuştur. Çinli yöneticilerin kültürel ve dinî değerleri hedef alan şiddet ve tasfiye hareketleri, halkın üzerinde büyük bir baskı yaratmış; ancak bu baskı, aynı zamanda bağımsızlık fikrini daha da güçlendirmiştir. Özellikle Jin Shuren'in kendi iktidarını sağlama amacıyla insanları en küçük bir olayda suçlayarak asması ve öldürmesi halkı iyice bezdirmiş ve yavaş yavaş seslerin yükselmesine neden olmuştur.

Çinli genel valilerin baskıcı tutumu sonucunda 1931'de Kumul şehrinde Hoca Niyaz Hacı tarafından bir direniş hareketi başlatılmış ve dönemin umumi valisi Jin Shuren tarafından defalarca kez denemesine rağmen bu isyan bastırılmamıştır. Kumul Ayaklanması'nın bir türlü bastırılmaması Jin Shuren'in beceriksiz bir yönetici olarak değerlendirilerek görevinden alınmasına ve onun yerine Sheng Shicai'nin umumi vali olarak tayin edilmesine yol açmıştır. Önu kesilemeyen Kumul Ayaklanması'nın etkileri 1933 yılında yavaş yavaş Doğu Türkistan'ın diğer bölgelerine de sıçramıştır.

Kumul'da başlayan direniş hareketi, yalnızca yerel bir başkaldırı olarak kalmamış, Turfan ve Hoten gibi diğer bölgelerdeki halkı da cesaretlendirerek bir domino etkisi yaratmıştır. Nitekim, Turfan'da Mahmut Muhiti, Hoten'de Mehmet Emin Buğra ve Sabit Damolla

gibi isimlerin önderliğinde ayaklanmalar gerçekleştirilmiştir. Turfan ve Hoten'de de etkisini gösteren bu ayaklanmalar, yalnızca Çin yönetiminin baskıcı politikalarına değil, aynı zamanda sosyal ve ekonomik adaletsizliklere karşı direnişin de bir simgesidir. Gittikçe büyüyen ve büyüdükçe daha çok ses getiren bu ayaklanmalar Doğu Türkistan'ı cumhuriyete hazırlayan sürecin yapı taşları olmuştur. Başlangıçta yalnızca Çin yönetiminin bölgedeki baskıcı ve hoşgörüsüz faaliyetlerine karşı başlatılan ayaklanmalar, Hoten'de Mehmet Emin Buğra ve Sabit Damolla gibi önde gelen isimlerin sayesinde bağımsız bir cumhuriyetin ilanına dönüşmesi bakımından önem taşımaktadır.

Makalede ele alınan Kumul, Turfan ve Hoten ayaklanmalarının başlatılmasının ortak nedenlerini Çin baskısı, ekonomik sıkıntılar, dinî ve millî kimliğin savunulması olarak sıralamak mümkündür. Bu ayaklanmaların diğer ortak noktası ise, her birinin halkın bağımsızlık fikrini güçlendiren ve örgütlenme yeteneğini artıran birer basamak olmasıdır. Bu ayaklanmaların her biri farklı coğrafi ve liderlik dinamikleriyle öne çıkarak Doğu Türkistan'ın bağımsızlık sürecine katkıda bulunmuştur. Çin yönetiminin tüm baskılarına rağmen, Doğu Türkistan halkı, kimliğini ve bağımsızlık tutkusunu korumayı başarmış ve bu mücadele, sonraki nesillere ilham kaynağı olmuştur. Bu bağlamda, Kumul, Turfan, Hoten, Urumçi ve Kaşgar'da yaşananlar, Doğu Türkistan halkının azim ve kararlılığının birer sembolü olarak tarihe kazanmıştır.

Mehmet Emin Buğra liderliğinde yürütülen Hoten Ayaklanması'nın sonucunda şehir Çinlilerden temizlenmiş ve burada "Hoten İslam Cumhuriyeti" ilan edilmiştir. Fakat Sabit Damolla, tarih boyunca bölgeye başkentlik yapan Kaşgar'ın cumhuriyetin kurulması için daha uygun olduğunu ileri sürmüş ve kendisine inanan mücahitleri de yanına alarak İslam Hükümeti'ni Kaşgar'da kurmaya gitmiştir. Kaşgar'a geldiğinde siyasi düşüncelerinin uyuştğu Genç Kaşgar Partisi ile iş birliği yaparak burada Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etmiştir.

Sonuç olarak makalede Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasını mümkün kılan tarihsel, siyasi ve toplumsal gelişmelerin neler olduğu sorusundan yola çıkılarak söz konusu dönemde Çin baskısının bir sonucu olarak cereyan eden ayaklanmalar ele alınmıştır. Çin'de yaşanan siyasi karışıklıklar ortamında Doğu Türkistan toplumunun önde gelenlerinin başlattığı direniş hareketleri siyasi, toplumsal ve kültürel bağlamda incelendiğinde; baskıcı Çin rejimi karşısında bağımsızlık arzusu ve eylemi ile nihayete ermesinin kaçınılmaz olduğu gözlemlenmiştir. Uygur bağımsızlık tarihinin söz konusu kesitine dair tarihî veriler ve siyasi söylemler de bunu açıkça ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Açıkgül, Ö. F. (2021). Rusya'nın Doğu Türkistan Politikası (1911 ve Sonrası), (Yüksek Lisans Tezi) Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Adıbelli, B. (2008). Doğu Türkistan, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları.
- Aleskerov, A. (2007). Eski Sosyalist Ülkelerde Siyasi Rejim Değişimleri. (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Alptekin, İ. A. (1981). Doğu Türkistan Davası, İstanbul: Marifet Yayınları.
- Aydoğan, Z. (2023). Uygur Türklerinde Modernleşme, Kimlik ve Ulus İnşası, (Yüksek Lisans Tezi) Karabük: Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Baez, I. (2020), Islam in China: Uyghurs in Crisis, (Senior Honors Theses) USA: Liberty University.
- Bulanık, E. (2019). The New York Times Gazetesine Göre Doğu Türkistan Meselesi (1933-1960), (Yüksek Lisans Tezi), Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çakan, V. (2020). Doğu Türkistan Tarihinin Ana Kronolojisi. İşgal Edilmiş Ülke: Doğu Türkistan (Rapor), (Ed. A. İnyet). 15-19.
- Dickens, M. (1990). The Soviets in Xinjiang: 1911-1949.
- Forbes, A. D. W. (1998). Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri (Doğu Türkistan'ın 1911-1949 Arası Siyasi Tarihi). (çev. E. Can), İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı Yayınları.
- Gazcıoğlu, G. (2020). Doğu Türkistan'ın Bağımsızlık Mücadelesi ve Mesut Sabri Baykozi, (Yüksek Lisans Tezi) Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hayit, B. (1975). Türkistan Rusya ile Çin Arasında: XVIII- XX. Asırlarda Kuşlar ve Çinlilerin İstilâları Devrinde Türkistan Millî Devletleri ve Millî Mücadeleleri Tarihi. (çev. A. Sadak), Ankara: Otağ Yayınları.
- Həsənli, C. (2024). Qızıl Alma Uğrunda Çin-Sovet Savaşı Şərqi Türküstan: 1930-1950, Bakı: Altun Kitab.
- İlku, H. A. K. (2021). Hatıralar: Türkistan, Çin, Şanghay ve Rodos. (haz. N. A. Özalp), İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- İnyet, A. ve Ögdülmüş, N. Çin'in Doğu Türkistan'da Uyguladığı Asimilasyon ve Sömürge Politikası. İşgal Edilmiş Ülke: Doğu Türkistan (Rapor), (Ed. A. İnyet). 42-52.
- Kadiri, P. (2009). Baturlar: Doğu Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1930-1949) (haz. Ömer Kul), Ankara: Berikan Yayınevi. (Polat Kadiri'nin eserinin orijinal ismi "Ülke Tarihi"dir).

- Kul, Ö. (2009). Osman Batur ve Doğu Türkistan Millî Mücadelesi (1941-1951), (Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Küpoğlu, F. (2019). Yaş Türkistan Dergisine Göre 1933 Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Çöküşü, (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Liu, Z. (2011). On the reforms by Sheng Shicai and the overseas study in Soviet Union. Journal of Hebei Normal University (Educational Science Edition), (7): 37-42
http://euroasia.cssn.cn/kycg/sls/201905/t20190510_4878552.shtml (Erişim Tarihi: 28.11.2024).
- Ly, Paula. (2022). Xinjiang: From Jihadism to Terrorism. Globus Mundi, (12): 49-55.
- Oğuz, A. (2020). Şarki Türkistan Tarihi: Metin Tenkidi, Türkiye Türkçesi ve İnceleme. (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özkay, Ü. (1967). Çin Halk Cumhuriyeti'nin Kuruluşu. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 22 (4): 293-371.
- Roberts, J. A. G. (1999). "Republican China, 1911-49". In: A History of China. Londra: Palgrave. 206-255.
- Sadri, R. (1984). The Islamic Republic of Eastern Turkestan: A Commemorative Review, Institute of Muslim Minority Affairs. Journal, 5 (2): 294-319.
- Şagunî A. T. (2016). Türkistan Kaygısı. (çev. K. E. Şakirov, O. Doğan), İstanbul: Orient-Institut.
- Şahin, E. (1995). Doğu Türkistan. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, (3): 95-123.
- Teziç, M. C. (2018). Rus (Sovyet)-Çin Politikaları Arasında Değişen Moğol-Tuva İlişkileri (1911-1940). Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 15 (4): 503-531.
- Tuncer, T. (2020a). Doğu Türkistan'ın Siyasi ve İktisadi Olarak Sömürülmesi: Umumî Vali Yang Tseng-Hsin Dönem. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 65: 33-46.
- Tuncer, T. (2020b). Doğu Türkistan'da Güçler Savaşı: 1931 Kumul Ayaklanması. Türkiyat Mecmuası. 30 (1): 269-285.
- Türkler, E. (2015). Sincan: Çin'in Başarılı Algi Operasyonu. Türk Yurdu, 35 (331): 27-28.

- Warikoo, K. (2020). 19. Yüzyıl Boyunca Çin Bölgesindeki Türkistan'ın Durumu: Sosyo-Ekonomik Bir Çalışma (çev. U. Işık). Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi, 2(3): 176-212.
- Wright, D.C. (2011). The History of China, ABD: Greenwood.
- Yikemu, A. (2015). Hamdullah Muhammed Tarım'ın "Türkistan Tarihi-Türkistan 1931-1937 İnkılâp Tarihi" Adlı Eserinin Tenkitli Transkripsiyonu. (Yüksek Lisans Tezi) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Düşünce Dünyasında
Türkiz
ULUSAL HAKEMLİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Yayın Şartları

Dergiye gönderilecek yazılar, işlediği konuya yeni bir boyut getirecek şekilde özgün ve daha önce hiçbir yayın organında yayınlanmamış olmalıdır.

Makaleler, dipnotlar dâhil 6.000-10.000 kelime; kitap tahlilleri ise 1500-2000 kelime arasında olmalıdır. Makaleler Microsoft Word programında Times New Roman karakterinde ve 1,15 satır aralığıyla yazılmalı; metin için 12 punto, dipnotlar için ise 10 punto kullanılmalıdır.

Dergiye gönderilen bir makalenin yayımlanması Yayın Kurulu tarafından uygun görüldüğü takdirde sözkonusu yazı ivedilikle değerlendirilmek üzere iki hakeme gönderilir. Hakemlere yazar adı, yazarlara ise hakem adı bildirilmez. Hakem raporlarından birinin olumlu, diğerinin olumsuz olması hâlinde, üçüncü bir hakeme gönderilir ve bu sonuca göre Yayın Kurulu tarafından yazıların yayımlanması hususunda karar verilir.

Dergide yayınlanan yazıların tüm telif hakları, TASAV tarafından belirlenecek telif ücretinin yazara ödenmesiyle birlikte TASAV'a geçmiştir. Yazının tamamının başka bir yayın organında yayınlanması TASAV'ın iznine tâbidir.

Makalelerde, kullanılan kaynakların alfabetik olarak sıralandığı kaynakçanın, dipnotların ve diğer şekil şartlarının aşağıdaki yazım kurallarına uygun şekilde hazırlanması gerekmektedir.

Yazım Kuralları ve Biçimsel Şartlar

1. İmla: Dergiye gönderilen yazılar, Türk Dil Kurumu'nun Yazım Kılavuzu'na (kısaltmalar dâhil) uymak zorundadır. Yabancı sözcükler yerine olabildiğince Türkçe sözcükler kullanılmalıdır.

2. Başlık: Başlık, içerikle uyumlu olarak en çok 10-15 sözcükten ibaret tamamen büyük harfle, koyu (bold) ve 12 punto olmalıdır. Ara başlıklar, bölüm başlıklar ve alt başlıklar sadece ilk harfleri büyük olacak şekilde, 11 punto ile koyu yazılmalıdır.

3. Yazar adı ve adresi: Makale yazarı, ad ve soyadı ile unvanını yazı başlığının altına (*) işaretini belirterek yazılmalıdır. Bu işaret, dipnotta gösterilecek, makale yazarının kurumu ve unvanı yazılacaktır. Herhangi bir kurumda görev yapmayan yazarlar, konumuna uygun sıfatları kullanılmalıdır: Araştırmacı, yazar vb.

4. Özet ve anahtar sözcükler: Makalelere Türkçe özet ve anahtar kelimeler ile İngilizce özet (*abstract*) ve İngilizce anahtar kelimeler (*keywords*) eklenmelidir. Özetler 100 kelimeyi aşmamalı, anahtar kelimeler beş adetle sınırlandırılmalıdır.

5. Ana metin: Yazılar, Times New Roman tipi ile 12 punto büyüklüğünde ve 1,15 satır aralığıyla yazılmalıdır. Alıntılar italik harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan birer santimetre içeride, blok hâlinde ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır.

6. Sayfa Numarası: Yazılara sayfanın sonunda düz sayılarla (1,2...) numara verilmelidir.

7. Kaynak gösterme: Metin içinde yapılan göndermeler soyadı, basım yılı, gerektiğinde sayfa numarası parantez içinde belirtilmelidir: (Özbay 2010), (Özbay 2010: 163). Yazarın aynı yıl yayımlanmış birden çok eserine gönderme yapılmışsa (Altın 2010a Altın 2010b); birden çok kaynağa gönderme yapılmışsa (Erkin 2008, Canbel 2009) şeklinde belirtilmelidir. Birden çok yazar adı yazılmalı ve “vd” kısaltması kullanılmalıdır: (Koçak vd. 2005) Dipnotlar yalnızca açıklamalar için kullanılmalı, sayfa altında ve numaralandırılarak gösterilmelidir. Herhangi bir internet adresine yapılan göndermelerde bu adresler kaynaklar arasında verilmeli ve indirme tarihi belirtilmelidir:

8. Kaynakça: Yararlanılan kaynaklar, yazının sonunda “Kaynakça” bölümünde, APA 6.0 stili kullanılarak 10 punto alfabetik sıra ile verilmelidir. Örnek olarak:

Tek yazarlı kitap:

Gökalp, Z. (1997). *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: İnkılap Kitapevi.

Çeviri kitap:

Hoy, W. K. ve Miskel, C. G. (2010). *Eğitim Yönetimi*. (Çev. S. Turan), Ankara: Nobel.

İki yazarlı kitap:

Kıran, Z. ve Kıran, E. (2001). *Dil Bilimine Giriş*. Ankara: Seçkin Yayınları.

Üç yazarlı kitap:

Andıç, F., Andıç, S. ve Koçak, M. (2010). *İbn Haldun: Hayatı ve Eserleri Üzerine Düşünceleri*. Ankara: Kadim Yayınları.

Üçten çok yazarlı kitap:

Korkmaz, Zeynel vd. (2001). *Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri*. Ankara: Yargı Yayınları.

Derleme kitap içinde bölüm:

Altan, S. (2013). “Osmanlı’ya Doğudan Bakmak: 20. Yüzyıl Dönümünde Çin’de Osmanlı Algısı ve Milliyetçilik”. *Türkiye’de Çin’i Düşünmek*. S. Esenbel, İ. Togan ve A. Atlı (Der.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 90-115.

Birden çok baskısı olan kitap

Hacıb, Y. H. (2017), *Kutadgu Bilig*. (Çev. A. Çakan). 3. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Birden çok ciltli kitap:

Ögel, B. (1971). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. Cilt 2. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Tek yazarlı makale:

Sarıkaya, Y. (2014). "Ağustos 2008 Savaşı Sonrasında Gürcistan Dış Politikası". *Karadeniz Araştırmaları*, (31): 1-16.

Yayımlanmamış tez:

Aydın, G. (2008). *Orhan Türkoğan'ın Devlet Anlayışı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Elektronik kaynak:

Duman, B. (2017). ABD Irak'ı İran'a kaptırmak istemiyor. *Al Jazeera Türkiye*, 9 Mart 2017, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/abd-iraki-irana-kaptirmak-istemiyor> (Erişim: 10.04.2017).